જેવું અને પોકાર કર્‍યા જેવું જ કામ છે.

સારી હાલતનુ કૂતરૂં કરડકણુ થાય તો ત્હેને હડકવા હાલ્યો છે એમ ધારી કેટલીક વખતે મારી નાખવામાં આવે છે, અગર કેટલીક વખતે માણસને સારી હાલતનુ કૂતરૂ કરડવા છતા હડકાયુ કૂતરૂં કરડયું છે, એવી દેહેશતથી તેઓ હેબક ખાઈ મરણ પામ્યાનુ પણ સાંભળવામા આવ્યું છે. માટે આવી વખતે ત્હેવાં કૂતરાંનો તથા માણસોનો બચાવ થવા સારૂ હડકવાના ચિન્હ, કે જે 'બ્રાઉન ઈન્સ્ટીટયુશન' નામની અગ્રેજ મંડળીએ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકેલા છે તે કહી સંભળાવીશ—

"હડકવાનું દરદ કૂતરાંને હરકોઇ વખતે થઇ આવે છે. પણ તેમ થતાં પહેલાં ત્હેની રીતભાત બદલાવા લાગે છે. તે શોકાતુર, નિરાશ અને ચ્હીડીઉ બને છે, બીજાં કૂતરાંથી દૂર રહેવું પસંદ કરે છે, જે કાંઈ મળી આવે ત્હેને કરડે છે, હવામાં લઉઆ લે છે, ગળામા કાંઇ અટકયુ હોય તેમ ગળું પગથી ખંજવાળે છે, મોંમાંથી પુષ્કળ લાળ પડે

અને કસબનાં ફુમતાં વિગેરે વડે ટોપીઓ, પોલકાં આદિ શણગારવામાં આવે છે. તો તે હિંસાથી મળતી ચીજો ખરીદીને શા માટે તહમારે એ પાપી ધંધાને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ?

કચકડું એ કાચબાના હાડકામાંથી બનતો પદાર્થ છે. રેશમ એ અસંખ્ય કોશેટાના જીવોને ગરમ પાણીમાં નાખી-મારીને બનાવવામાં આવતી ચીજ છે. ચમર એ ચમરી ગાયમાંથી અને કસ્તુરી એ કસ્તુરીઆ મૃગમાથી હિંસાથી મળતા પદાર્થો છે. હાથીદાંત* માટે હાથીઓને પણ એટલુંજ ખમવું પડે છે. ચોપડા ઉપર તહમે જે પુંઠાં ચડાવોછો તે માટે હલકી કીમતના ઢોરોને મારવામાં આવે છે. હવે કહો વિચારવંત ભાઇઓ અને બ્હેનો! શું તહમને આ વસ્તુઓ

---

* દીગબરી જૈનો તથા ખોજા અને વહોરા લોકો દાંતના ચુડા નથી વાપરતા એ વખાણવા લાયક છે સોનું રૂપુ, કાચ વિગેરે સુંદર પદાર્થને મુકી હિંદુઓ દાતના ચુડાને શા માટે મોહી રહ્યા છે તે સમજાવુ નથી

પ્રકારના મહાપાપી ધંધાથી મુક્ત જનોએ દૂર રહેવું જોઇએ. ગુજરાન માટે હજારો ધંધા છે. કેટલાક નીચ લોકો ઘર, દુકાન કે મીલોનો વીમો ખરી કિંમત કરતાં વધારે કીમતથી ઉતરાવીને પછી તે બાળી મુકે છે અને વીમાવાળા પાસેથી પૈસા ઓકાવે છે. આવા લોકો હિંસાના પાપ ઉપરાંત વિશ્વાસઘાતના ગુન્હેગાર પણ બને છે.

दिवस ६ ठ्ठा.

અન્યજનોના હક્ક ડુબાવશો નહિ.

"Do unto others as you would be done by"

ઇઓ અને બ્હેનો ! 'आत्मवत् सर्व भूतानि' અર્થાત્ 'સર્વ પ્રાણીને આપણા જેવા જ ગણવા' એ બોધની ત્હમારા હૃદયમાં છાપ પાડવા હું આજ કેટલાક દિવસથી મ્હારા અલ્પ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરૂં છું; પણ એ વિષય એવો બ્હોળો છે કે, ત્હેના સમ્બન્ધમાં જેટલું બોલીએ તેટલું થોડું જ ગણાય. એ એવો પવિત્ર અને સર્વ જીવોને સુખદાયક વિષય

છે કે, એના વિષે બોલતાં જેટલી આળસ કરૂં તેટલો હું ગુન્હેગાર થાઉં અને તેટલો મનનો આનંદ ખોઉં. દરેક ધર્મના ઉપદેશકોએ જો કોઈ ઉપદેશ માટે પોતાની સર્વ શક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ તો તે ઉપદેશ બીજો કોઈ નહિ પણ **आत्मवत् सर्व भूतानि पश्येत्** અથવા "*Do unto others as you would be done by*" એ જ છે.

ત્હમારામાંના ઘણાખરા એમ સમજતા હશે કે, આપણે મનુષ્યહત્યાનો જે મહા ભયકર દોષ તે તો નથી જ કરતા. પણ ત્હેમને કદાચ ખબર નહિ હોય કે, મનુષ્યના વ્યાજબી હક્કો છીનવી લેઇને ત્હેને મહા કષ્ટ આપવાનો અપરાધ તેઓ એકાદવખત નહિ પણ અવારનવાર કરે છે.

કન્યાવિક્રય કરનારા આપણા મનુષ્ય ભાઇઓ પોતાની કન્યાના હક્ક ડુબાવે છે એમ કોણ નહિ કહે? કન્યાને પોતાને યોગ્ય શારીરિક તેમ જ માનસિક સંપત્તિવાળો પતિ માગવાનો-મેળ-

વવાનો હક્ક છે. કારણ કે ત્હેની સોબતમાં અને ત્હેની તાબેદારીમા ત્હેને આખી જીંદગી કહાડવાની છે જ્યહારે એક પિતા પોતાની પુત્રીને **પોતાના લોભની ખાતર** વધારેમા વધારે કિંમત આપનારા બુઢ્ઢાને અગર તો દુરાચરણીને ઘેર વેચે છે (અગર ખોટી કુલીનતામાં તણાઇ મૂર્ખ બાળકના હાથમા સોંપે છે) ત્યહારે તે બિચારી કાં તો દુઃખથી સેકાઇ સેકાઇને દેહ મુકે છે, અગર આપઘાત કરે છે, અગર દુરાચરણ શીખે છે, કે જહેના પરિણામે ગર્ભપાત અને બાળહત્યાના ત્રાસદાયક પાપ પણ તેને કરવાં પડે છે અને ઘણા ભવના ફેરા ટાળવા મળેલો અમુલ્ય મનુષ્ય ભવ તે બીચારી હારી બેસે છે. **આ સર્વમાં કારણભૂત તેનો સ્વાર્થી અગર મૂર્ખ પિતા જ છે,** કે જે પોતાની પુત્રીના બ્યાજબી હક્ક ડુબાવતા જરા પણ વિચાર કરતો નથી. **"न कन्यायाः शुल्कम् गृह्णियात्"** અર્થાત્ "કન્યાના લાળા (પૈસા) ન લેવા" આદિ

ઘણા શબ્દોથી ધર્મ-પુસ્તકોમાં તો એ દુષ્ટ કાર્યનો નિષેધ કર્યો છે, પરંતુ જહેમને પોતાની જ પુત્રી ઉપર દયાનો જરા જેટલો અંકુર નથી ત્હેમને શાસ્ત્રવચનો સંભળાવવાથી શું અસર થવાની હતી ? તેઓ તો આપખુદીથી જ એ કામ કરે છે અને આપોઆપ જ ત્હેનાં માઠાં ફળ થોડા વખતમા ભોગવે છે ત્યહારે જ શીખામણ પામે છે, કારણ કે એ નાક કપાવીને મેળવેલો પૈસો ઘરમાં આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં દુશ્મનના માણસની માફક ઘરના પૈસાને અને કોઠીમાંની જારને તથા ફાટયાતુટયા ગાભાને પણ સાથે લઇને છટકી જાય છે અને નાક ખોયું તે વ્યાજમાં ! છોકરીના નિસાસા લીધા તે ઉપર માગ્યામાં! અને આત્મકલેશ થયો તે નફામાં !

પુત્ર અગર પુત્રીને સંસાર ભાર ઉપાડવાની શક્તિ આપવા અગાઉ ત્હેમના ઉપર સંસાર-શકટનુ ધુસરૂં નાખી દેવું—ત્હેમને પરણાવવાં, એ પણ ત્હેમના હક્ક ડુબાવવા સરખું જ કામ છે.

દિવસે દિવસે ધંધા રોજગારની હરીફાઈ વધતી જવાને લીધે શરીર તેમ જ મગજ બન્નેની પુષ્ટી સિવાય દુનિયાની હરીફાઇમાં ઉતરવાથી બહુ ખમવું પડે છે, તે કોણ નથી જાણતુ? બીચારો છોકરો ૧૨–૧૪ વરસની ઉમરનો હોય, હજી તો હેના અવયવો પૂરા ખીલવા પણ પામ્યા નહોય તે પહેલા—હજી તો હેની વિચારશક્તિ પૂરો વિકાશ પણ પામી નહોય તે પહેલા, તે અભ્યાસને લાયક બાળકને કસાઇ જેવા માબાપ પતિ બનાવી દે છે અને હેની સાથે હેનુ સુખ પણ પતી જ રહે છે. પતિ–પત્નીની ફરજો સમજવા પામ્યા પહેલાં પુત્રને પતિ અને પુત્રીને પત્ની બનાવવાનો હક્ક કોઈ માબાપને નથી જ. કાં તો મોટાઈમાં આવી પડીને અથવા તો લાડઘેલા થઈને અગર તો પૈસાના લોભથી–ગમે તે કારણથી બાળલગ્ન કરાવનારાં માબાપ પોતાના આધારે રહેલા બાળકોનો વિશ્વાસઘાત કરનારાં જ ગણાય, તેમજ હેમના હક્ક ડુબાવનાર અને

જરા આગળ વધીને કહીએ તો-ત્હેમના **હિંસક** પણ કહેવાય. અંગ્રેજો તેમજ આપણા ડાહ્યા લોકો કહે છે કે, "સુંદરી શોભે સમર્થને, બીજે દુઃખનુ ધામ" તે શુ ખોટું છે?

સ્ત્રી-પુત્રાદિને ગુલામ માફક ગણવાં—ત્હેમને **ઘટતી** છુટ ન આપતાં તદ્દન જ પોતાની સાંકડી બુદ્ધિના ગુલામ બનાવી દેવાં, એ પણ ત્હેમના હક્ક ડૂબાવવાનુ કામ છે. મ્હારૂ કહેવું એમ નથી કે સ્ત્રીઓને પુરૂષ માફક જ પૂરી સ્વતંત્રતા આપો; પણ સ્ત્રીને બોલવા દેવાની, પોતાનો સ્વતંત્ર મત જાહેર કરવાની, સખીમંડળમાં હરવા ફરવાની, મરજી આવે તે ધર્મ પાળવા દેવાની છૂટ ન આપવી તે અને પુત્રને બાળમિત્રો સાથે રમવાની બંધી કરવી તે એક ધિક્કારવાજોગ નિર્દયતા છે. ઘણીએ સ્ત્રીઓની મતિ એને લીધે મુઝાઈ ગયેલી અને ઘણાએ છોકરાની બુદ્ધિ જડ થઈ ગયેલી આપણા જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી અને પુત્ર તરફની ફરજો જાણ્યા પહેલાં પતિ કે પિતા બન-

કોઈ મનુષ્યની ગુપ્ત વાત જાહેર કરવી, નિંદા કરવી અગર ખોટું આળ ચ્હડાવવું ત્હેમા પણ ત્હેના હક્ક ડુબાવવાનો ગુન્હો સમાયલો છે. માણસ પોતાની મહત્તા વધારવા માટે તથા બીજાની મહત્તા ઘટાડવા માટે એવા રસ્તા શોધે છે. એથી સામો માણસ બેઆબરૂ બને છે, વખતે ધંધો રોજગાર ખોઇ બેસે છે, વખતે આપઘાત પણ કરે છે. આવા પ્રપંચીને શાસ્ત્રોમા મહા ઘોર કુકર્મ કરનાર કહ્યા છે. તેઓ તે કુકર્મના પરિણામે મરીને ગર્ભમાં આડા આવે છે અને છેદાય છે.

* * *

રત્નમાલામાં કહ્યું છે કે—

मम्मंनउल्लाविज्जइ, कस्सविआलंनदिज्जइकयावि
काविनउक्कोसिज्जइ, सज्जण मग्गो इमो दुग्गो

" કદ્હારે પણ મર્મ વચન બોલવું નહિ, કોઇના ઉપર આળ ચ્હડાવવું નહિ, કોઇના ઉપર આક્રોશ કરવો નહિ· એવો કઠીન માર્ગ સજ્જનોનો છે."

તો તે **બીજા** તરફ એવી વર્તણુક ચલાવે નહિ.

આપણાપર વિશ્વાસ રાખીને કોઈ માણસ આપણને કહે કે, 'મ્હારૂં આટલુ કામ ત્હમે કરજો.' તે માણસ વિશ્વાસને લીધે આપણા ઉપર ચોકી રાખતો નથી. છતા જો આપણે ત્હેને ઠગીએ તો તે કેવો મોટો અન્યાય કહેવાય ? અને પોતે વિશ્વાસથી ઠગાયો એમ જાણવામાં આવતાં ત્હેના આત્માને કેટલો ક્લેષ થાય ? વિશ્વાસઘાતી માણસ **સજજનોનો દ્રોહ** કરે છે; કારણ કે એવા વિશ્વાસઘાતી જનોથી ઠગાયલા નરો સજજનોનો પણ વિશ્વાસ કરતાં અચકાય છે, અને વિશ્વાસ વગર તો કાંઈ પણ બનવું મુસ્કેલ છે, માટે પોતે તેમજ સામો પક્ષ બન્નેને ઘણું ખમવું પડે છે. આનુ કારણભૂંત તો પેલા વિશ્વાસઘાતી નરો જ છે. આ જોતાં શાસ્ત્રકારોના શબ્દો તદ્દન સાચા જ જણાય છે કે, પૃથ્વિને જેટલો બોજો સાત સાગર અને અને મેરૂ પર્વતનો નથી તેટલો વિશ્વાસઘાતી નરોનો છે.

ત્હમારી પાસે કોઇ વિધવા, બાળક કે અન્ય જન પોતાની દોલત અગર કાંઇ ચીજ સાચવવા મુકે અગર વ્યાજે મુકે ત્હેને ત્હમે બથાવી પડો અને સામા માણસને કકળાવો તે પણ મ્હોટો વિશ્વાસઘાત છે તમારો શેઠ કે માલીક જે ત્હમને પૈસા આપી કામ સોપતો હોય ત્હેને સંતોષ ઉપજે એવુ કામ ન કરો અને પછી કહો કે: "હુ શું કરૂં ? એ કામ જ એવું છે કે મારાથી ન જ બને, મ્હે મહેનતમાં કાંઇ કસુર રાખી નહોતી," એ પણ વિશ્વાસઘાત છે.

આજના ઉપદેશમાં વિશ્વાસઘાત અને કૃતઘ્નતા એ બે વિષય મ્હે હાથ ધર્યા છે. કૃતઘ્નતાનો દોષ કરનારા વિશ્વાસઘાતનો દોષ કરનાર કરતા કદાચ ઓછી સંખ્યામાં હશે ખરા, પણ તે દોષ કાંઇ ત્હેનાથી ઓછો ભયંકર નથી. કોઇ મનુષ્ય અગર મનુષ્ય સિવાયનુ બીજું પ્રાણી આપણી કાંઇ પણ સેવા બજાવે ત્હેના બદલામા ત્હેની જેટલી સેવા બજાવીએ તેટલી થોડી છે. અને એવી રીતે ઉપ-

પુત્રીને ઉછેર્યા, જે ગુરૂએ અત્યંત મહેનત લઇ શિષ્ય-શિષ્યાને વિદ્વાન-સુનીતિવાન બનાવ્યા, જે જ્ઞાતિએ ત્હેની અંદરનાં મનુષ્યોના સ્ત્રી-પુત્રાદિકને સામાજિક સગવડોથી સુખી કર્યાં, જે રાજાએ પોતાની પ્રજાના ધન-માલ-કુટુંબનુ દુશ્મનોથી રક્ષણ કર્યું; તે માબાપ, તે ગુરૂ, તે જ્ઞાતિ અને તે રાજાનુ અહિત ઇચ્છનાર કે અહિત કરનાર પાપી પ્રાણી આ પૃથ્વીને ખરેખર સપ્તસાગર કરતાં પણ વધારે બોજા રૂપ છે, એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી જ.

અભિમાનમાં તણાઇ જઇને કેટલાક નીચ લોકો નાતજાતમાં તડ પડાવે છે, કલેષ ઉત્પન્ન કરે છે અને કલેષને પાણી પાય છે, તે પણ ખરેખર જ્ઞાતિના દ્રોહી જ છે. આ તડનાં પરિણામમાં મનુષ્યોની નીતિ ભ્રષ્ટ થાય છે, સંપ તુટી જવાથી

અઘટિત ટકોર મારવાની આદતને લીધે એ નિષેધ તે આદેશનુ રૂપ પકડે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ છોકરાં અવિનય શીખે છે.

નીચા દુષ્કાળ વખતે ત્હમે જોયું હશે, કે ઘણા લોકોએ પોતાનાં ઢોર વેચી માર્યા અગર પાંજરાપોળમાં મુક્યા હતાં. જ્યહા સુધી એ ઢોર ત્હેમને દુધ કે સ્વારી કે ખેડ આપતા ત્યહા સુધી તો ત્હેમણે ખોરાક આપ્યો પણ જ્યહારે તેઓ ખોરાકની તંગીને લીધે તેમ ન કરી શક્યા અગર ત્હેમનો ખપ ન રહ્યો અગર ત્હેમનુ પુરૂં કરવામા માલીકને ઘણુ ખર્ચ થવા લાગ્યુ, ત્યહારે તે બિચારાને જ્યહાં ત્યહાં વેચી માર્યા અગર પાંજરાપોળમાં મુકી દીધા ! આ કેવી નીચ કૃતઘ્નતા ! કેટલી નિંદ્ય સ્વાર્થપરાયણતા ! અરે સ્વાર્થી મનુષ્યો ! કહો કે તમારી વૃદ્ધાવસ્થામા ત્હમને ત્હમારા પુત્રો સતાવે અગર ઝુંપડામાં નાખી મુકી બુમો પાડવા દે, તો પરમકૃપાળુની કૃપા માગવાનો ત્હમને શો હક્ક છે ?

* * *

कुटसाक्षीसुहृत्द्रोही कृतघ्नोदीर्घरोषण ।
चत्वारकर्मचंडाला पंचमो जातिसंभवः ॥

ખોટી સાક્ષી પુરનાર, મિત્રજન ઉપર દ્રોહ કરનાર, કરેલા ગુણનો ઓળવનાર (કૃતઘ્ની) અને ઘણા કાળ રોષ રાખનાર એ ચારે **કર્મ ચાંડાલ** કહેવાય છે. અને પાંચમો તો ચાંડાલ જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાથી **જાતિ ચાંડાલ** છે."

दिवस ८ मो

ખોરાકની બાબતમાં બેદરકાર બનશો નહિ.

"આહાર તેવો ઓડકાર"—ઘરગતુ કહેવત.

ભાઇઓ અને બ્હેનો ! આજે હું તમારી શરીરસંપત્તિના રક્ષણની કેટલીક વાત કરીશ તે બાબતના બોલતા ખોરાક, પાણી, મળમૂત્ર, ઘરની વ્યવસ્થા વિગેરે વિષયો ઉપર મારે જુદું વિવેચન કરવું જોઇએ. પ્રથમ તો આજે આપણે ખોરાકની જ વાત કરીએ

જે મુખ્ય ચીજને સર્વ શાસ્ત્રકારો તથા ડા-
ક્ટરો અને તત્વજ્ઞાનીઓ ખોરાક તરીકે વાપરવા
મના કરે છે, તે ચીજ અર્થાત્ માંસખોરાક સ-
મ્બન્ધી તો મ્હેં ત્હમને પુષ્કળ કહ્યું છે. પરંતુ તે
સિવાય બીજી પણ કેટલીક ચીજો છે, કે જ્હેનો
ખોરાક તરીકે ઉપયોગ શાસ્ત્રકારો અને શાણા
પુરૂષોએ નિષેધ્યો છે.

એવી ચીજોમાં પહેલે નંબરે દારૂ છે. દારૂ એ
બુદ્ધિવંતને મૂર્ખ, બળવાનને બળહીન અને ધર્મિ-
ષ્ઠને પાપિષ્ઠ બનાવી દે છે. દારૂથી મહારાજાઓએ
રાજ્ય ખોયાં છે; દારૂના જુસ્સામાં સેંકડો લડા-
ઇઓ અને સંખ્યાબંધ ખૂન થયાં છે. શરીરને
શિથિલ બનાવનાર એ શત્રુ મગજને અને ન્યાય-
બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરી દે છે. મદિરાના શોખિનોમાં
વ્યભિચાર તો પહેલા નંબરનો દોસ્ત બને છે.
મદિરાપાન માટે માંસભક્ષણની માફક સર્વ ધર્મમાં
નિષેધ છે તે ઉપરથી તથા મદિરાની ખાસ આ-
દતવાળા યુરોપિયન લોકોએ જ દારૂ નિષેધક મંડ-

ણીઓ સ્થાપીને ઠેરઠેર ઉપદેશ કરવા માંડયો છે: તે ઉપરથી હરકોઈ માણસ વિચાર કરી શકશે કે, એ ખરેખર નુકશાનકારક જ પદાર્થ હોવો જોઇએ. છતા દીલગીરીની વાત છે કે, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તિ ભાઇઓ સાથે એ કુટેવ **ઊંચ** વર્ણના **હિંદુઓ** પણ દેખાદેખીથી શીખવા લાગ્યા છે. જુવાન મિત્ર ' જો તું દારૂના પ્યાલાની દોસ્તીમાં મઝા માનતો હોય તો જાણજે કે, ત્હમારા બેની મિત્રતામાં **વિનાશ** નામનો ત્રીજો મિત્ર જલદી જ આવી મળશે. અને "અયે કમનશીબ બંધુ! એ ચળકતા પ્રવાહીના દરેક પરમાણુમાં અસંખ્ય શત્રુઓ ત્હને ફોસલાવીને ત્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવા માટે જ સંતાઇ રહેલા છે—એટલા જ માટે કે જ્હેથી તેઓ ત્હારામાં પડ્યાં.પડ્યાં નિરાંતે પોતાનો ભક્ષ કર્યા કરે."

मद्ये मांसे मधुनि च नवनीते बहिष्कृते ।
उत्पद्यंते विलीयंते सुसूक्ष्म जंतुराशयः ॥

"મદિરા, માંસ, મધ તથા (છાસમાંથી બહાર

કાઢેલા) માખણમા ઝીણા જંતુઓનો સમુહ 'ઉત્પન્ન થાય છે ને નાશ પામે છે."

મધમાં મધમાખે મુકેલા અસંખ્ય ઇંડાંનો, મધના ભક્ષણથી નાશ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સેંકડો માખીઓએ ઘણી મહેનતે એકઠો કરેલો ત્હેમનો ખોરાક બથાવી પડવાથી માણસ મોટી ચોરીનો દોષ વ્હોરે છે.

વળી ખોરાક તરીકે કેટલીક તરકારી શાણા પુરૂષોએ વર્જવા જેવી છે. ડુંગળી, ગાજર આદિ કંદમૂળ અને રિંગણાં વિગેરેમાં પણ સંખ્યા વગરના બારીક જીવોનો સંહાર થાય છે અને એ તુચ્છાહારથી બુદ્ધિ પણ તુચ્છ થાય છે; એટલા માટે ઐતિહાસ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

यस्तुवृंताक कालिग मूलकानां च भक्षकः ।
अंतकाले स मूढात्मा न स्मरिष्यंति मामप्रिये॥

"જે વેંગણ, કાલિંગડો, મૂળા વિગેરે ખાય છે તેઓ મૂઢાત્મા બની અંતકાળે મ્હને (અર્થાત્ પ્રભુને) સંભારી શકશે નહિ (અર્થાત્ ત્હેનુ ચિત્ત

બીજી વસ્તુમાં રહી તે અધોગતિ પામશે.)

પર્યુસણી અને ઘણા દિવસના રાખી મૂકેલા લોટમા ઘણા જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્હેમાં ખાંડ નાખવાથી એ જીવો ઉભરાઇ આવી દૃષ્ટિએ પણ પડે છે. તેમજ બોળ અથાણામાં પણ અસંખ્ય સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે. માટે તે ખાવા યોગ્ય નથી. **આટો તાજો વાપરવાથી શરીરને ઉલટો વધારે** પૌષ્ટિક છે, અને જીવોની હિંસા બચે છે. તેમજ અથાણાં પણ બીજાં ઘણી જાતનાં અને સ્વાદિષ્ટ બને છે તો આવા મહા પાપમય અથાણાં વગર શું પડી રહે છે?

ઘણાક લોકો કે જેઓ માંસાહારને ધિક્કારે છે તેઓ 'કૉડલીવર ઑઇલ' અને બીજી પ્રાણી શરીરમાથી બનતી પૌષ્ટિક દવાઓ તો ખુશીથી ખાય છે. કદાચ ત્હેમાંનો મોટો ભાગ આ વાતથી અજાણ હશે કે, કૉડ નામની માછલીનું તેલ એ જ કૉડલીવર ઑઇલ છે, તેમજ પૌષ્ટિક

તરીકે આપાતી બીજી કેટલીક દવાઓ ઈંડાંમાંથી અને બીજા પ્રાણીજ પદાર્થોમાંથી બનાવેલી હોય છે. માટે તેવી દવાઓ કદી ન જ વાપરવી. તાકાદ આપવા માટે વનસ્પતિની ઉત્તમ દવાઓ ઘણીએ છે. ધન્ય છે તે **જર્મન** ડૉકટર **શ્યુસ્લર**ને, કે જહેણે સર્વ પ્રકારના રોગોનુ મૂળ કારણ શોધી કહાડીને નવીન ઇલાજ તરીકે ૧૨ પ્રકારના ક્ષારનું શોધન કર્યું છે, કે જહેમાં હિંસા કરવી પડતી નથી, દવા ઘણા જ નાના પ્રમાણમાં લેવાની હોય છે, ત્હેનાથી મોં કડવું થતું નથી અને દરદ તાકીદે મટે છે; તથા જે જે સત્વોની તગીને લીધે શરીર ક્ષીણ પડતું જાય છે તે સત્વો પૂરાં પાડીને ક્ષીણતા અટકાવી શરીરને વિકાશ પામવા સગવડ કરી આપે છે. આ શોધને 'Bio chemistry' અગર 'જીવન–રસાયણ વિદ્યા' કહે છે. દરેક માણસે તે વિદ્યાનાં સરળ સિદ્ધાંતો શીખીને પોતે જ પોતાનો વૈદ્ય બની દરદ અને દોષથી દૂર રહેવા કોશીશ કરવી જોઇએ.

કયા પદાર્થો અભક્ષ્ય છે તે કહ્યા પછી હવે હું તમને **કયો સમય** આહાર માટે વર્જવા યોગ્ય છે તે જણાવીશ. કેટલાક એમ માને છે કે, માત્ર શ્રાવકો જ રાત્રે ખાવાનુ પસંદ કરતા નથી; પરંતુ **બ્રાહ્મણોના પદ્મ** પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

अस्तं गते दिनानाथे, आपो रुधिरमुच्यते ।
अन्नं मांससमं प्रोक्तं मार्कंडेन महर्षिणा ॥

"**માર્કંડ** નામના મહા ઋષિએ કહ્યું છે કે, સૂર્ય અસ્ત થયા પછી પાણી તે લોહી સમાન અને અન્ન તે માંસ સમાન છે." તેમજ ઈંગ્લાંડમાં નૉર્મન રાજાઓના વખતમા એટલે ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં સધ્યા સમય પહેલાં વાળુ કરવાનો રીવાજ હતો. તે વખતની એક કહેવત રૂપ થઈ પડેલી કહીનો એવો અર્થ છે કે:—

"પાચ વાગ્યે ઉઠવું અને નવ વાગ્યે જમવું,
"પાંચ વાગ્યે વાળુ અને નવ વાગ્યે સૂવું—
"એથી નેવ ને નવ વરસ જીવાય છે."

પરંતુ હું ત્હમને માત્ર આ પુરૂષોનાં વચનો ઉપર અંધ શ્રદ્ધા રાખવા ભલામણ કરતો નથી. ધર્મ અગર વ્યવહારના સિદ્ધાંતો અમુક શાસ્ત્ર, કારણોથી જ બંધાયા હોય છે અને રાત્રિભોજનની બાબતમાં પણ તેમ જ છે.

વૈદક વિષય ઉપર પ્રમાણભૂત તરીકે મનાતા **આયુર્વેદ**માં ત્હેનુ કારણ એવું આપ્યું છે કે:—

हृन्नाभिपद्मसंकोच श्चंडरोचिरपायतः ।
अतो नक्तं न भोक्तव्यम् सूक्ष्म जीवादनादपि ।

" આ શરીરમાં હૃદયપદ્મ અને **નાભીપદ્મ** એમ બે પદ્મ છે. તે સુર્યાસ્ત થવા સાથે સંકોચાઇ જાય છે; ત્યાર પછી ખાવાથી શરીરમા વ્યાધિ થાય છે અને સૂક્ષ્મ જીવોનો સંહાર થાય છે."

વળી રાત્રિમાં જે રંગનો આહાર લેવામા આવે છે તે રંગના તમસ્કાય જીવ તે આહારમા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્હેનો હોજરીમાં પ્રવેશ થવાથી એ જીવોની

હિંસા થવા ઉપરાંત આપણી તબીઅતને પણ નુક-
ાન થાય છે,

ડૉક્ટર હૉલ, ઍમ્ ડી. નામનો પ્રખ્યાત અ-
મેરિકન તબીબ પોતાના દરદીઓને દવા સાથે રાત્રિ
ભોજનત્યાગનું અનુપાન આપતો.

કેટલીક વાર નાશજનક પરિણામ પણ રાત્રિ-
ભોજનમાથી થતાં જોવામાં આવે છે. ધોલેરા બંદ-
રમાં થોડા વખતની વાત ઉપર એક શેઠના મુનીમે
રાત્રિના વખતે ચ્હા તૈયાર કરી અને તે જ ગામના
બે વિશા શ્રીમાળી વણિક મિત્રોને પોતાની સાથે
તે પીવા આગ્રહ કર્યો. ત્હેમાંનો એક રાત્રિભોજન
નહિ કરતો હતો તેણે તે પીધી નહિ અને બીજાએ
પીધી. ઘરધણી તેમજ તે બીજા મિત્રે ૦ા કલા-
કમાં વમન કર્યું અને ૧ા કલાકમાં પ્રાણ તજ્યા.
સવારમાં સરકારી અમલદારો આવ્યા અને તપાસ
કીધી તો માલુમ પડ્યું કે, ચ્હાની અંદર ગરોળી
પડી હતી. બચી ગયેલો વણિક અદ્યાપિ હયાત છે.

मेधां पिपीलिका हन्ति यूका कुर्याज्जलोदरं।
कुरुते मक्षिका वांतिं कुष्ट रोगं च कोलिकः॥
कंटको दारुखंडं च वितनोति गलव्यथाम्।
व्यंजनांतर्निपतितं तालु विध्यति वृश्चिकः॥

"રાત્રિભોજનમાં કીડી આવે તો બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, જુંં જલોદર કરે છે, માખી ઉલટી કરે છે, કોલિક કોઢરોગ કરે છે, શાકમાં કાંટો કે લાકડાનો કટકો આવે તો ગળામાં વ્યાધિ કરે છે અને વીંછી આવે તો તાળવાને વિંધી નાખે છે."

પુરાણમાં નર્કગતિનાં ૪ દ્વાર બતાવ્યાં છેઃ-(૧) રાત્રિભોજન (૨) પરસ્ત્રીગમન (૩) માંસાહાર અને (૪) અનંતકાય અર્થાત્ કંદમૂળાદિનો આહાર. એમાં **તત્વ** સમજવાની જરૂર છે. રાત્રિભોજનને માત્ર જીવોની હિંસા થવાના કારણથી જ નર્કદ્વાર ઠરાવ્યુંછે એમ નહિ, પણ એક બીજી **બારીક વાત વિચારવા જેવી છે.** આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંજ્ઞા સર્વ પ્રાણીઓની માફક મનુષ્યમાં

જન ત્યાગનો અભ્યાસ ધીમેધીમે વધારવાથી બીડી, સોપારી, હુક્કો આદિ વ્યસન કેટલેક કાળે છૂટી જાય છે.

કયો ખોરાક ન ખાવો અને **ક્યારે** ન ખાવું એ બે વિષે બોલ્યા પછી હવે હુ ખોરાક સમ્બંધી પરચુરણ છુટક છુટક સૂચનાઓ કરીશ.

તપાસ્યા વગર કાંઈ પણ ચીજ રાંધવી કે ખાવી નહિ; એમાં પરજીવની દયા કરતાં સ્વશરીરના રક્ષણનો હેતુ પ્રધાન છે.

સડેલુ ધાન તડકે નાખવું નહિ, પણ ત્હેને યુક્તિપૂર્વક અને યત્નપૂર્વક સાફ થાય તેમ હોય તો સાફ કરીને જીવોને જીવાતખાને નાખવા; અગર મૂળથી જ કાળજી રાખી હોય તો એમ પણ કડાકુટ કરવાની જરૂર ન રહે. સડો વધારે જણાય તો બધું ધાન જીવાતખાને નાખવુ અને બીલકુલ લોભ નહિ જ કરવો.

રાધવાના સાહિત્યો જેવાં કે માટી અને ધાતુ વિગેરેનાં વાસણો, બળતણ. ચુલો વિગેરે એક

પુંજેણી વગર બીજી કોઇ સુંવાળી ચીજથી લુછીને સાફ કરીને જ વાપરવાનો રીવાજ રાખવો. એથી જીવદયા ઉપરાંત સ્વરક્ષણ થાય છે. 'ચા'દાનીના નાળચાંમાં ગરોળી ભરાઇ રહેવાથી તેમાં વગર જોયે કરેલી ચ્હા પીનારના પ્રાણ ગયાના દાખલા ઘણા સાંભળવામા આવ્યા છે. ઘંટીના ગાળામાં ઉંદરના બચ્ચાં, સાપ, પરડોતરાં વિગેરે ઘણીવાર બેદરકાર દળનારીની મૂર્ખાઇથી દળાઇ જાય છે અને આટો ઝેર થાય છે. બળતણને હમેશ (અને ખાસ કરીને ચોમાસામા) ભાગી, કાળજીથી તપાસીને, ખંચેરીને પછી જ વાપરવું. પુંજો વાળવાની સાવરણી સુવાળી ચીજની અને હમેશ સૂકી (ભિંજાયલી નહિ) વાપરવી. કારણ કે મુંઢી, બીની અને ખજુરી આદિની બનાવેલી સાવરણી જમીનપરના જીવો માટે તરવારનું કામ કરે છે.*

---

* કેટલાક દયાળુ લોકો શણની પુંજણીઓ (સાવરણી), ચાળણીઓ, છાબો વિગેરે ભાગીને ચાળી કાઢવા માટે વાસના ચાળણો વિગેરેની લ્હાણી કરે છે, કે, જેથી લોકો તેના ઉપયોગ વડે પ્રાણીરક્ષણ કરે છે

ઘરના ખુણાખોચરામાંથી દરરોજ સંભાળપૂર્વક પુંજો કઢાતો હોય તો ખાતી વખત ખાણામાં ધૂળ અને જંતુઓ આવી પડે નહિ વળી કરોળીઆ, મચ્છર, માંકડ આદિ જંતુઓની ઉત્પત્તિ ન થાય. અને જો ત્હેમનો ઉપદ્રવ જ ન થાય તો પછી ત્હેમની ઘાત કરવાનો દોષ ક્યહાંથી જ લાગે ?

પાણીઆરૂ અને રસોડાની જગાએ કપડાના ઉલેચ અને બની શકે ત્હેણે લાકડાની સીલીંગ જડાવવી જોઇએ, કે જ્હેથી ખાણામાં ધૂળ-બાવા જંતુ આદિ ઉડીને પડે નહિ.

રાંધેલું ધાન અને પ્રવાહી તથા ચીકણા પદાર્થો કદી પણ ખુલ્લાં મુકવાં નહિ. કારણ કે ત્હેમા માંખી, કુદાં, પતંગીઆ, કીડી, મંકોડા વિગેરે અને કોઈ વખતે ગરોળી, ઉંદર આદિ પડી જીવહિંસા થવા ઉપરાંત ખાનારને પણ નુકશાન વેઠવું પડે છે.

શાકભાજી ખાનારે સસ્તુ શોધવા જતાં સડેલુ શાક ન લેવાય એવી કાળજી રાખવી જોઇએ.

दिवस ९ मो.

પાણીની બાબતમાં બેદરકાર બનશો નહિ.

" કરકસર અને ઉડાઉપણુ એ બે તદ્દન જૂદી વાર્તા છે ".....................એક મુની.

લે તમને આહાર સમ્બન્ધી કેટલીક સૂચનાઓ કરી ગયો હતા આજે જળ સમ્બન્ધી કેટલીક કીમતી સૂચનાઓ કરીશ.

અન્ન અને જળ એ બે મનુષ્ય શરીરના મ્હોટાં ટેકા છે. એટલે કે આપણું જીવન જ એ છે, એમ

કહીએ તો પણ ચાલે; છતાં એ બન્નેની બાબ-તમાં ઘણા લોકો બેદરકારી બતાવતા જોવામાં આવે છે. જેમ દિવસમા બે વખત માફકસરનો અને સાદો વનસ્પત્યાહાર લેવો તે તન્દુરસ્તી આ-પનાર છે તેમજ દારૂ–ચ્હા–કાફી વિગેરે પ્રવા-હીઓ તજીને માત્ર શુદ્ધ જળ તરસ લાગે તેટલી વાર પીવું, એ પણ તન્દુરસ્તી આપનાર છે. જળ અને દુધ સિવાય બીજાં સર્વ પીણાં (પાન) ઓછા અથવા વત્તા પ્રમાણમાં નુકશાનકારક છે. દુધ ગમે તેટલો પૌષ્ટિક પદાર્થ છતાં તે કાંઈ પાણીની ગરજ સારી શકે નહિ.

પાણીની બાબતમાં પ્રથમ જે નિયમ સાચવ-વાનો છે તે એ કે, ત્હેને બરાબર ગળીને પીવું અને હમેશ ઢાંકયું રાખવું. " **जले विष्णु, स्थले विष्णु** " વિગેરે વિગેરે શ્લોકોનો હેતુ એટલોજ છે કે જલ, સ્થલ આદિમાં વિષ્ણુ અર્થાત્ જીવ રહેલો છે. માટે ત્હેમનો દુરૂપયોગ ન કરવો. જ-ળનો દુરૂપયોગ બે રીતે કરવામાં આવે છે:

જ અને તેટલુ જ વાપરવું એને કરકસર કહે છે. અને જરૂર નહિ એવે ઠેકાણે અને એટલા પ્રમાણમાં વાપરવું ત્હેને ઉડાઉપણું કહે છે. આપણામા ગંગાબાઈ અને **આધારબાઇની** વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજાએ ત્હેમના વચ્ચે પડેલા વાધાનો ચુકાદો આપવા માટે બન્ને પાસે ગાર ખું-દાવીને દરેકને હાથપગ ધોવા લોટા ભરી જળ આપ્યું **આધારબાઇએ** તે બધુ જળ ઢોળવા છતાં ત્હેના હાથપગ ગારથી ખરડાયલાજ રહ્યા અને તે, **ગંગાબાઇએ** પોતાને મળેલા પાણીમાંથી પોતાના હાથ પગ બરાબર સાફ કરી **વધારેલા** પાણીથી ધોવરાવ્યા ત્યહારે જ સાફ થયા. એ ઉપરથી રાજાએ ત્હેમનો ન્યાય આપ્યો હતો. મતલબ કે, પાણી જેવી બાબતમા જેઓ ઉડાઉપણું બતાવે તેઓ ધન, વખત, શક્તિ વિગેરેના વ્યયની બાબતમાં પણ કરકસર કરી જાણે નહિ.

કેટલાક ભોળા માણસો પાણી વધારે ઢોળવાથી, વારંવાર ન્હાવાથી અને તીર્થસ્નાનથી પુણ્ય

દાન-દક્ષિણા મેળવવાની લાલચથી કે પોતાની અને પોતે બનાવેલા દેવોની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની ઇચ્છાથી જેઓ ત્હેમને સ્નાન તીર્થમા ‘કલ્યાણ’ સમાયલુ કહે ત્હેમનો ઉપદેશ માનવા પહેલા નીચેનો શ્રી કૃષ્ણે કહેલો શ્લોક યાદ કરજો.—

आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा
सत्यावहा शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पांडुपुत्र
न वारिणा शुध्यति चांतरात्मा ॥

“સંયમ રૂપી પૂર્ણ જળે ભરેલી, સત્ય રૂપી પ્રવાહવાળી, શિયળ રૂપી કીનારાવાળી અને દયા રૂપી મોજાંવાળી, એવી નદીને વિષે હે પાંડુપુત્ર ! ત્હમે સ્નાન કરો કે જહેથી ત્હમારો અંતરાત્મા શુદ્ધ થાય !”

હવે હું ત્હમને શરીરશુદ્ધિ સમ્બન્ધી કેટલીક સૂચનાઓ કરીશ. ગલીચાથી હવા બગડે છે, તેથી તબીઅત બગડે છે, જીવોત્પત્તિ થાય છે તેથી જીવોની હિંસાનો દોષ લાગે છે, વિગેરે ઘણાં નુકશાન ગલીચાંમાં સમાયલાં છે. માટે શરીર, વસ્ત્રો, ઘર, રાચરચીલાં, આંગણુ સર્વ સ્વચ્છ

રાખવું. માથાની સાફસુફ નહિ રાખવાથી જૂ, લીખ પડે છે, તે પેટમા જવાથી જળોદર થાય છે. શરીર તેમજ વસ્ત્ર મલીન હોય તો ત્હેમાં પણ જૂ ઉત્પન્ન થાય છે; વળી બિછાનાં સ્વચ્છ નહિ રાખવાથી ત્હેમા માંકડ ઉત્પન્ન થાય છે. જે લોકો પોતાના એદીપણાથી માંકડની ઉત્પત્તિ કરીને પછી ત્હેમને તડકે નાખે છે અગર માંકડ સહિત ખાટલા દરીઆમાં કે ગરમ પાણીમાં બોળે છે તે લોકો ખરેખર કુદરતનો મોટો અપરાધ કરે છે. એ જૂ–માંકડ પોતાના જ શરીરપર–પોતાના જ પરસેવાથી જન્મ પામે છે માટે મહાભારતમાં ત્હેમનુ "પુત્રવત્ રક્ષણ કરવા' કહ્યું છે, જહેનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે, ત્હેને કોઈ રીતે મારવા નહિ પણ સહીસલામત સ્થળે સાવચેતીથી મુકી આવવા અને હવે પછી એવી સાફસુફ રાખવી કે જહેથી ત્હેમની ઉત્પત્તિ જ થાય નહિ.

પાણી સમ્બન્ધી બોલતાં જરા વિષયાન્તર થઇ ગયું તે માટે ક્ષમા ચાહી હવે પાણી ગળવા સમ્બન્ધી થોડુંક કહીશ.

પાણી ગળવાની વિધિના સમ્બન્ધમાં લિંગપુરાણમાં કહ્યું છે કે, "૩૦ આગળ લાંબુ અને ૨૦ આંગળ પહોળુ, એવા વસ્ત્રને બેવડું કરી જળ ગળીને વાપરવુ. અને તે વસ્ત્રમાં રહેલા જંતુઓને જળને વિષે નાખવા."

પાણી ગળવામાં પણ જીવદયા ઉપરાંત બીજો મોટો હેતુ રહેલો છે. તે એ છે કે, કેટલીક જગાનાં અળગણ પાણી પીવાથી વાળાનું દરદ થાય છે. જૈનોના સાધુઓ ઉકાળીને ઠારેલું પાણી વારંવાર ગાળીને પીએ છે તેથી ત્હેમને વાળા, ઉડતા રોગ, અપચો આદિ થવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો રહે છે. કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પાણી ગળે છે ખરા, પરન્તુ સંખારો કુવા-તળાવમાં નાખી આવવાને બદલે ત્હેનો નાશ કરે છે એ મોટી ભૂલ છે. પાણીના નળે પણ કપડું બાંધવું જોઇએ અને તે અંવારનવાર બદલવું જોઇએ.

दिवस १० मो.

અસ્વચ્છતાની સોબત કરશો નહિ.

"Cleanliness is next to Godliness"

"સ્વચ્છતા એ પ્રભુતાથી બીજા નંબરે છે."

अशुचि करुणाहीनं अशुचि नित्यमैथुनम् ।
अशुचि परद्रव्येषु अशुचि परनिंदा भवेत् ॥

"દયાહીન થવું તે અશુચિ, નિત્ય નિત્ય મૈથુન સેવવું તે પણ અશુચિ, પરાયા દ્રવ્યમાં અશુચિ અને પરનિંદા પણ અશુચિ જ છે.

ચ્છતાની પ્રસ્તાવના રૂપ બે અક્ષર ગઈ કાલે જ હું બોલી ગયો છું. સ્વચ્છતા માનસિક અને શારીરિક એમ બે પ્રકારની છે. માનસિક સ્વચ્છતા એટલે વિકારોથી મન અને આત્માને અશુદ્ધ થવા ન દેવાં

તે; અને શારીરિક સ્વચ્છતા એટલે શરીર અને આજુબાજુની ચીજોને ગંદકી લાગવા ન દેવી તે. બન્ને સ્વચ્છતાનો સંસારી જનોએ વિવેક સાચવવો જોઇએ.

માનસિક અસ્વચ્છતામાં ચોરી, જૂઠ, વિશ્વાસઘાત, નિંદા વિગેરે ઘણી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે; પણ તે સર્વમાં વધારે ભયંકર અશુચિ વ્યભિચારની છે. વ્યભિચારની અશુચિ સાથે વિશ્વાસઘાત, ચોરી, જૂઠ આદિ બીજી સેંકડો અશુચિઓ દોડી આવે છે, એટલું જ નહિ પણ એ જાતની અશુચિ શરીરની અશુચિને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યભિચારી મનુષ્યોનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, ત્હેનું મન પણ હમેશ ભટકતું અને પરતન્ત્ર હોય છે. ધર્મકાર્ય તો ત્હેને સૂઝતું જ નથી. આને લીધે વ્યભિચાર એ સર્વ દુર્ગુણોનો પિતા અને સર્વ દુ:ખોની ખાણ તથા જીવતાં તેમજ મુઆ પછી નર્કાવાસ રૂપ મનાય છે, એ બીલકુલ ખોટું નથી.

જેમ શારીરિક અશુચિ ઉત્પન્ન કરનાર મળ-
મૂત્ર અને કચરો છે તેમજ વિષયી જનોની
સોબત, રંગીલા-રસીલા બિભત્સ પુસ્તકો વાંચ-
વાનો શોખ અને એવાં જ નાટકો જોવાની
આદત એ જ વ્યભિચાર રૂપ અશુચિ ઉત્પન્ન
કરનાર કારણો છે. માટે એ સર્વથી દૂર રહેવું
એ શૌચના શોખીનોને અવશ્ય જરૂરનું છે.

એવો કોઈ પણ ધર્મ નથી કે જહેમાં વ્ય-
ભિચારને ધિક્કાર્યો ન હોય અને એ બાબત ઉપર
તો સર્વ ધર્મગુરુઓ સખત તિરસ્કાર કરે છે
વ્યભિચારનો દુર્ગુણ **મનનુ** કારણ છે. જો મા
ણસ સુન્દરતા તરફ નિહાળી નિહાળીને જોવા
આદત ન રાખે, મનને નિગ્રહમા રાખવાની લઢ
પાડે તો એ અશુચિથી બચી શકાય. સ્ત્રી
કેવી અશુચિભરી દેહી છે એનો ખ્યાલ કરવા
ટેવ હોય તો મન ત્હેમા ભટકે નહિ. તેમ
પરાયી સ્ત્રીમા માતા અગર બ્હેનની દૃષ્ટિ આ
પવાની ટેવથી પણ વ્યભિચાર વૃત્તિ ઘવા પા

નહિ. સ્ત્રીઓએ પતિ સિવાયના દરેક પુરૂષમાં સ્ત્રીપણું આરોપવાથી એટલે કે દરેક પુરૂષને પુરૂષ નહિ પણ સ્ત્રી તરીકે જોવાથી ત્હેના ઉપર મોહ ઉત્પન્ન થશે જ નહિ

વિષયરક્ત પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ કુદરતનો પણ એક મહા ગંભીર અપરાધ કરે છે. જે વિર્ય વડે ત્હેમણે પોતાના અને પોતાના દેશના હિતનાં હજારો કામ કરવાનાં છે તે વીર્યને કુરસ્તે ફેંકી દેવું એ શું ગંભીર અપરાધ નથી ? ત્હમે ત્હમારા બાળકને બે આની આપો, તે એમ ધારીને કે તે સંગ્રહી રાખશે અગર કાંઈ સારી ચીજ લાવીને ખાશે; ત્હેને બદલે તે છોકરો ચાલ્યો ચાલ્યો કલાલના ઘેર જઇ દારૂ પી આવે, જુગારમાં ખોઇ આવે, તો ત્હમે શું ત્હેના ઉપર કોપ્યા સિવાય રહેશો કે ? ત્હમને જે વીર્ય કુદરતે આપેલા ખોરાકમાંથી મળે છે તે ઘણા થોડા જથામાં અને લાંબે વખતે બને છે ત્હેને વ્યભિચારમાં ગુમાવવું તે કાગડો ઉડાડવા માટે રત્ન

કેંદવા સરખું જ કામ ગણાય. ક્ષણવારની માની લીધેલી મઝા માટે આ લોક તેમજ પરલોકનાં મોટા દુઃખો સહન કરવાં પડે તે તદ્દન મૂર્ખતા જ છે. સુજ્ઞ જનોએ તો પોતાની સ્ત્રી તરફ પણ મિતવ્યયી થવુ જોઇએ. સ્ત્રીઓને વિષયવાસનાની તૃપ્તિનો સાચો માનનારા મૂરખો જ્યહારે ઠેરઠેર દૃષ્ટિયે પડે છે ત્યહારે મ્હારા અંતઃકરણમાં ત્હેમના ઉપર દયા આવે છે અને આંખમાં આસુની ધાર સાથે વિચાર થાય છે કે, આવા બાયલાઓ આ દેશની આથી પણ કેટલીક ખરાબ સ્થિતિ કરવા ધારે છે? જ્યહારથી આપણુ બ્રહ્મચર્ય ગયુ ત્યહારથી આપણુ શૌર્ય ગયુ, વિદ્યા ગઈ, બુદ્ધિ ગઈ, નીતિ ગઈ, સાહસ અને ધન ગયુ હવે કહો કે શુ રહ્યુ? અફસોસ! ન્હાના ન્હાના બાળકોને સ્ત્રી જેવી કટારી રમકડા તરીકે સોંપનાર મૂર્ખ માબાપો ક્યહારે સમજવા લાગશે કે એ કટારી ઘણા કામની છે—કીમતી છે તથાપિ બાળકને આપવાથી તો બાળકનું

મોત જ થવાનું અને કટારી પણ પોતાની અગર બાગવાની. આપણા ભાઇઓ અને બ્હેનોનાં શરીર નાનપણથી જ તવાયલાં ફીક્કા–નિસ્તેજ હોવાનુ કારણ એ જ છે કે, ત્હેમના માબાપોએ નાનપણથી સંસાર આરંભેલો તેમ જ વળી ત્હાર પછી તેઓ હમેશ વિષયરક્ત રહેલાં **પુત્ર** તરીકેની ફરજો બરાબર શીખ્યા પહેલાં **પિતા** તરીકે લા'વો લેવા તૈયાર થનારાઓ પુત્રોની કે પોતાની નૈતિક કે શારીરિક પૌષ્ટિ કેવી રીતે સાચવી શકે?

જેઓ પોતાના સંતાનને સુખી કરવા ઇચ્છતા હોય ત્હેમણે તો ત્હેમને યોગ્ય કેળવણી આપી ધંધે વળગાડીને જ દૂર રહેવું જોઇએ. પોતાની મેળે રળી, દુનિયાની મુશીબતોનો અનુભવ લઇ **પછી જ** તે પરણી લે ત્હેમાંજ ત્હેના સુખનો વાસ છે. આ નિયમ ઉપરાત સ્વસ્ત્રીમાં પણ મિતવ્યયી અને પરસ્ત્રીથી તદ્દન વિરક્ત રહેવાની સંલાહ આપી હવે હુ શારીરિક શુદ્ધિ ઉપર આવીશ.

શારીરિક શુદ્ધિ નહિ રાખવાથી માંકડ, જૂ આદિ જતુઓની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે તે તો હુ અગાઉ કહી ગયોછું આજે તો ઘર, આંગણુ, સરસામાન આદિ સમ્બન્ધી છૂટી છૂટી સૂચનાઓ કરીશ.

ઘરની આગળ ઉંડી ખાળો, ગટરો છાણ વિગેરે રાખવાં એ રોગનુ ઘર છે. ત્હેમા કોહોવાણ ચાલ્યાં જ કરે છે અને એક અંતર્મુહુર્તમાં એટલે કે બે ઘડીમાં અસંખ્ય સમુર્ચ્છિમ જીવો ત્હેમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે, એ બાબત અંગ્રેજોએ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી ખાત્રી કરી છે. વળી ત્હેમા મ્હોટા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે ઘણીવાર જોઇએ છીએ. કોહોવાણ અને બદબોથી હવા ખરાબ થાય છે, મરકી આદી ચેપી રોગો ફાટી નીકળે છે. અને અસંખ્ય જંતુઓનો નાશ થાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારનુ ગંદુ પાણી, પીશાબ, ઝાડો આદિ એકઠા થવા જ દેવો નહિ. ગંદુ પાણી

ગામ બહાર ખુલ્લી જગામાં નાખી આવવું જોઇએ. પીશાબ ઉપર પીશાબ કરવાથી પ્રમેહ આદિ દરદોનો ચેપ લાગવા સંભવ રહે છે. તેમજ ઝાડા ઉપર ઝાડો કરવાથી પણ કેટલાક દરદોનો ચેપ લાગવા સંભવ રહે છે તથા અસખ્ય જીવોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. સૌથી સરસ રસ્તો તો એ જ છે કે, ૦ાા માઇલ કે ૧ માઇલ ચાલવું પડે તો પગ છુટા થાય અને સવારની તાજી હવા ફેફસાંમાં દાખલ થઇને લોહી સ્વચ્છ કરે એમ સમજી, ગામ બહાર ખુલ્લી કોરી જગામાં ઝાડો કરવા. માંદા માણસોનો ઝાડો, વમન, પીશાબ આદી કદી ભરી રાખવું નહિ પણ ત્હેમાં રાખ નાખી ગામ બહાર નાખી આવવું.

ચોખ્ખું પાણી પણ ઘરમા કે પડોશમા વધારે ઢાળવાથી ભેજ થાય અને તેથી સરદી, તાવ વિગેરેની પીડા થાય.

એંઠવાડ આંગણામાં ઢોળવા કરતાં અગર પોળના કુંડામાં નાખવા કરતાં ઢોરને પાઈ દેવો એ જ ઉત્તમ છે, કે જેથી તે નિરર્થક જતો

નથી, અને ગલીચી પણ થવા પામતી નથી એહની બાબતમાં એટલી પણ સૂચના કરવા જેવી છે કે, ભાણામા એટલો જ ખોરાક લેવો કે જેટલો ખાઈ શકાય. એંઠુ મુકવુ એ એક કુટેવ છે. 'અન્ન એ દેવ છે એટલા માટે એઠુ નહિ મુકવું' એમ હુ કહેવા માગતો નથી પણ હું તો કરકસરની દૃષ્ટિથી આ સૂચના કરૂછુ. દરરોજ અચ્છેર અનાજ એઠમા જાય તો વરસે ૪ાા મણ અનાજ ફેંકી દીધુ ગણાય. એઠું ન રાખવાની સાવચેતીથી ઘરના માણસો મિતવ્યયી, કરકસરીઆ અને સુઘડ થવા શીખશે.

શાણા સસારી જનોએ શરીરની અને ત્હેના આસપાસના પદાર્થોની સ્વચ્છતામા બરાબર કાળજી રાખવી જોઈએ, નહિ તો પોતાને અને પોતાના કુટુબને દુખી કરવા ઉપરાત નિર્દોષ પડોશીને પણ તે દુખી કરશે. કારણ કે અસ્વચ્છતાના માઠા પરિણામ આખા પડોશને તો શુ પણ આખા શહેરને અને કોઈ વખતે આસપાસના ગામોને પણ ભોગવવાં પડે છે.

ગામ બહાર ખુલ્લી જગામાં નાખી આવવું જોઇએ. પીશાબ ઉપર પીશાબ કરવાથી પ્રમેહ આદિ દરદોનો ચેપ લાગવા સંભવ રહે છે. તેમજ ઝાડા ઉપર ઝાડો કરવાથી પણ કેટલાક દરદોનો ચેપ લાગવા સંભવ રહે છે તથા અસંખ્ય જીવોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. સૌથી સરસ રસ્તો તો એ જ છે કે, ૦ાા માઇલિ કે ૧ માઇલ ચાલવું પડે તો પગ છુટા થાય અને સવારની તાજી હવા ફેફસાંમાં દાખલ થઇને લોહી સ્વચ્છ કરે એમ સમજી, ગામ બહાર ખુલ્લી કોરી જગામાં ઝાડો કરવા. માંદા માણસોનો ઝાડો, વમન, પીશાબ આદી કદી ભરી રાખવું નહિ પણ ત્હેમાં રાખ નાખી ગામ બહાર નાખી આવવું.

ચોખ્ખું પાણી પણ ઘરમા કે પડોશમા વધારે ઢોળવાથી ભેજ થાય અને તેથી સરદી, તાવ વિગેરેની પીડા થાય.

એંઠવાડ આંગણામાં ઢોળવા કરતા અગર પોળના કુંડામા નાખવા કરતાં ઢોરને પાઈ દેવો એ જ ઉત્તમ છે, કે જેથી તે નિરર્થક જતો

નથી, અને ગલીચી પણ થવા પામતી નથી એંઠની બાબતમાં એટલી પણ સૂચના કરવા જેવી છે કે, ભાણામાં એટલો જ ખોરાક લેવો કે જેટલો ખાઈ શકાય. એંઠુ મુકવુ એ એક કુટેવ છે. 'અન્ન એ દેવ છે એટલા માટે એંઠુ નહિ મુકવું' એમ હુ કહેવા માગતો નથી પણ હું તો કરકસરની દૃષ્ટિથી આ સૂચના કરૂછું. દરરોજ અચ્છેર અનાજ એંઠમા જાય તો વરસે ૪।। મણ અનાજ ફેંકી દીધુ ગણાય. એંઠું ન રાખવાની સાવચેતીથી ઘરના માણસો મિતવ્યયી, કરકસરીઆ અને સુઘડ થવા શીખશે.

શાણા સંસારી જનોએ શરીરની અને ત્હેના આસપાસના પદાર્થોની સ્વચ્છતામાં બરાબર કાળજી રાખવી જોઇએ, નહિ તો પોતાને અને પોતાના કુટુંબને દુ ખી કરવા ઉપરાંત નિર્દોષ પડોશીને પણ તે દુ ખી કરશે. કારણ કે અસ્વચ્છતાનાં માઠા પરિણામ આખા પડોશને તો શુ પણ આખા શહેરને અને કોઈ વખતે આસપાસનાં ગામોને પણ ભોગવવાં પડે છે.

दिवस ११ मो.

આળસુ થશો નહિ

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः
—ભર્તૃહરી.

"Act, act in the living present
"Heart within and God overhead"
—Longfellow

"વર્તમાન કાળમાં જ ઉદ્યમ કરો, ઉદ્યમ કરો. કાળજું ઠેકાણે રાખીને અને ઇશ્વરને માથે રાખીને ઉદ્યમ કરો—ઉદ્યમ કરો."

ઇઓ અને બ્હેનો ! મ્હારો આ-જનો તેમજ આવતી કાલનો વિષય એટલા બધા પંડીત જ-નોથી ચર્ચાયલો છે કે, એ વિષય

પર મ્હારા વિચારો જણાવવા કરતાં જૂદા જૂદા મહાપુરૂષોના ઉપદેશોમાંથી ચુંટી કહાડેલાં વચનામૃત જ છુટાં છુટા જણાવવા વધારે ઠીક પડશે મ્હને ખાત્રી છે કે, ત્હમારામાંના દરેક ત્હેમાંનુ એકાદ રત્ન તો બાધ્યા સિવાય નહિ જ જાઓ.

(૧) જાણે **હમેશાં** જીવવું છે એમ સમજી **કામ** કરો અને જાણે **આજે જ** મરવું છે એમ સમજીને **ભક્તિ** કરો.

(૨) કુદરતે ત્હમને આપેલી શક્તિઓ વડે ઉત્તમમા ઉત્તમ જે કામ ત્હમારાથી બની શકે તેવા કામમાં ત્હમારી જીંદગીનો બધો વખત ખરચો, કે જ્હેથી કરીને મરતી વખતે ત્હમને દીલાસો મળે કે, "**મ્હેં મારાથી બનતું કર્યું છે !**"

(૩) શાણા માણસો હમેશ શત્રુથી ચેતતા રહે છે. સર્વ શત્રુ કરતા કુટેવથી વધારે ચેતવાનું છે અને સર્વ કુટેવોમાં સુસ્તી વધારે ત્રાસદાયક છે.

(૪) સુસ્તી અથવા કાયરપણું એ એક બોજો છે, આડખીલ છે, કચરો છે, માણસને

નકામો, રોતડ, ઉદાસી અને કંગાલ બનાવનાર વ્યાધિ છે.

(૫) આળસ, શરીર તેમજ મનનુ ઝેર છે, દુષ્ટતાઈની દાઈ છે, સઘળા અપરાધની મા છે, સેતાનનુ ઓશીકું છે, જન્મથી વારસામા મળેલી ચપળતાને ખાઇ જનાર તીડ છે, ટુકામાં તે 'મનુષ્યપણાની મરકી' અથવા તો 'નર્ક' છે.

(૬) આટલું હું હિમત ધરીને કહું છુ કે સુસ્ત પુરૂષ અથવા સ્ત્રી—પછી તે ચાહે તેવા પૈસાદાર–નસીબવાન–બહોળા કુટુંબી–રીદ્ધીસીદ્ધીથી ભરપુર હોય તો પણ કદી ખુશમીજાજી ન હોઈ શકે. પણ હમેશા થાકેલાં, હમેશાં કંટાળેલાં, માદલાં, હમેશા ચીડાયલાં, હમેશાં રોતડ, હમેશા નિશાસા નાખતા, હમેશાં શોકાતુર, હમેશાં પારકાનો વાંક કાઢનાર, હમેશ વ્હેમી, હમેશ દુનિયા અને ત્હેમાંના પદાર્થોપર ગુસ્સો કરતાં, ત્હેમનો નાશ થયેલો જોવા રાજી અગર તેમ નહિ તો કોઈ મૂર્ખ તરંગથી આપઘાત કરવા તૈયાર જોવામાં આવશે.

(૧૧) અપચો, ગાંડપણ વિગેરે વ્યાધિઓ તથા હલકા વિચારો, ખરાબ ઇચ્છાઓ, ન્હાની ન્હાની ચિંતાઓ, કંટાળો અને ઉદાસીનતા એ સર્વનું **વગર પૈસાનું ઓસડ** જોઇતું હોય તો દાક્તરો પાસે ન જતાં, **'અખંડ ઉદ્યમ'** એ જ દવા ત્હેને માટે અજમાવી જુઓ. દરેક પળને ઉપયોગી કામથી ભરો. આ દવાના ત્હમને પૈસા બેસશે નહિ પણ પૈસા ઉલટા **મળશે** અને દરદ મટશે.

(૧૨) ઘણીવાર માણસો જાણે છે કે, પાંચ દશ હજાર રૂપિયા સારા કે ખોટા રસ્તે મેળવી એકાંત વાસમાં પડયા રહેવું એથી દુનીઆની ખટપટ, ચિંતાઓ અને દુઃખોથી છુટાય. આ પ્રયોગ ઘણા માણસોએ—ઘણા તરંગીઓ તેમજ વિદ્વાનોએ—એકથી અનેકવાર અજમાવ્યો છે અને બધાનું પરિણામ **એક જ** આવ્યું છે, તે એ કે **નિરાશા.** બરાબર સમજજો કે, મહેનત અને દુઃખ માણસ જાતના લલાટમા જન્મ સાથે જ લખાયલા છે. જેઓ ત્હેનાથી આવી રીતે નાસવા ધારે છે

(૧૭) ઉદ્યોગ તે માત્ર પૈસા ટકા કે જશ આબરૂ મેળવવાનું સાધન છે એમ નહિ: પણ બુદ્ધિ, અનુભવ, ધર્મ અને આત્મજ્ઞાન, વિવેક, કામની પદ્ધતિ, સહનશિળતા વિગેરે તેમજ વખતનો સદુપયોગ કરવાની અને વખત બચાવવાની બુદ્ધિ આપનાર પણ તે જ છે.

(૧૮) જેઓ એમ કહે છે કે, ઉદ્યમ **માત્ર** ગુજરાન માટે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે ગુજરાનનાં સાધન માણસ પાસે પુષ્કળ હોય **તો પણ** દુનિયામાં નભવા માટે અને દુનિયાને નીભાવવા માટે દરેક માણસે ઉદ્યમ કરવાની જરૂર છે. કામ તે ડ્રિલ (કવાયત) જેવું છે. તે કરતી વખત ગાંડી ગાંડી કલ્પનાજલ્પનાઓ–તરંગો–ઉદ્ધણશીપણું વિગેરે દાબવાં પડે છે, ચોતરફથી દેખરેખ રાખવી પડે છે, બારીકમાં બારીક નજીવી બાબતો ઉપર પણ લક્ષ આપવું પડે છે, હાજરજવાબી થવાની અને ઉંડો વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે, પ્રસંગે જીભ ઉપર અંકુશ રાખવાની

ગરમ થતું નથી, જ્હેના શરીરનાં અંગો હજી ઉ
ગતાં છે તો પણ ત્હેને દોડાવવા રાજી નથી, જે
જુવાન મગજને ખરાબ દેખાવો, ખરાબ વિચારે
અને ખરાબ શબ્દથી ભ્રષ્ટ અને બાયલું કરે છે
તે માણસ જીવતાં છતા મુએલો જ છે.

(૨૩) '**ફુરસદ** નથી' એનો અર્થ હું '**મરજી નથી**' એમ કહું છું અને 'મરજી નથી' એને અર્થ '**મોત** માગું છું' એવો એક વિદ્વાન કરે છે

(૨૪) "બાળક જન્મતી વખતે **પોતાની મેળે જ** નહિ રડે તો બીજાઓ **ચુંટલી ખણીને** રડાવશે." તેમજ જેઓ મરજીથી અને આનંદથી સખત મહેનત નહિ કરે ત્હેમને ભૂખ અને તંગી વ્યાધિ અને ચિંતા, જુલમથી **ગુલામગીરી** કરાવશે

(૨૫) દરેક માણસ પંડીત થવા સમર્થ છે દરેક માણસ જબરો વેપારી થવા યોગ્ય છે, દરેક માણસ તત્ત્વજ્ઞાની બનવા શક્તિમાન છે, ભલે ડોળ ડાહ્યા બુઢ્ઢાઓ કહે કે, "આનામાં કાંઈ માલ નથી.

(૨૬) વિલ્યમ ફ્રૉએટ ખેડુતમાંથી મોટો રાજ્ય

એ વાત અનેક વાર અનુભવેલી છે. " ઉદ્યોગમય જીંદગી" અને "વાતચીત માટે યોગ્ય માણસની સોબત" થી જ આપણામા સુધારો અને ચાલાકી આવે છે. એ બે સિવાયનુ માણસ સુનકાર બને છે–હેની ઇન્દ્રિઓ બેહેર મારી જાય છે.

(૨૯) જે માણસ રાત દિવસ વિચાર કર્યાં કરે છે તે સૌથી દુ:ખી માણસ છે. ઘણા નબળા–ઓછી મગજ શકિતના–વિર્યનો ગેરઉપયોગ કરી વિર્યહિન બનેલાની એવી પ્રકૃતિ જ બંધાઈ જાય છે કે, કશું કામ ન હોય, કાઇ યોજના ઘડવાની ન હોય તો પણ કાંઈ કાંઈ વિચાર કર્યાંજ કરે છેવટે કાંઇ નહિ તો અજીર્ણનો દરદી જેમ અર્ધનીદ્રા પામે છે અને ભાગ્યાંત્રુટયાં સ્વપ્ન સેંકડો જુએ છે તેમ તે માણસ પણ ઘર સમ્બન્ધી, પૈસા સમ્બન્ધી, પોતા સંબંધી, કુટુંબ કે મિત્ર સમ્બન્ધી, કુદરત સમ્બન્ધી અને કાંઈ નહિ તો પાસે પડેલા તરખલા સમ્બન્ધી તુટક વિચારમાં ગોથા ખાય છે. એનુ મન એક ઘડી પણ ઝંપતું નથી

વચનોમાંથી સુજ્ઞજનો ઘણો લાભ મેળવી શકશે એમ મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

(૧)કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને ટીપેટીપે સરોવર ભરાય.

(૨) એક જરા જેટલું કાણું જબરા વહાણને તળીએ બેસાડે છે.

(૩) ગજવાનુ કાણું સો દરજીઓથી પણ શીવી શકાતું નથી.

(૪) 'સસ્તી' જાણીને આણેલી—પણ વગર ઉપયોગે આણેલી ચીજ આખરે 'મોંઘી' જ નીવડે છે.

(૫) **નકામી** વસ્તુ ખરીદનાર અને નકામા ખર્ચ કરનારને જલદી એવો વખત આવશે કે જ્યારે ત્હેને **જરૂરી** વસ્તુ વેચી ખાવી પડશે અને **જરૂરી** ખર્ચ માટે જાત વેચવી પડશે!

(૬) ઘરમાંથી **પૈસો** જાય **અને** પાછળથી **પસ્તાવો** થાય એવું કરનાર કરતાં મોટો મૂર્ખ બીજો કોણ?

(૭) **પ્રાતઃકાળ** કાયમ રહેવાનો નથી; **રાત** પણ પડવાની છે.

નિંદા આદિમાં ખુટાડવી તે મોટું ઉડાઉપણું છે. ગયેલી મીનીટો કદી પાછી આવતી નથી. અને મનુષ્યભવ ગયો તે સમુદ્રમાં કાંકરો ખોવાયા બરાબર જ સમજજો.

(૧૮) વ્યભિચાર, વ્યસનો, અસંત ક્રોધ, આદિથી શરીરદ્રવ્યને ઉડાવી દેવું એ પૈસો ઉડાવવા કરતાં મ્હોટો ગુન્હો છે. પૈસો કદાચ રળેખપે પણ મળી શકે અગર અચાનક જમીનમાંથી પણ મળી આવે; પરંતુ ઉડાવેલું શરીરદ્રવ્ય કદી હાથ લાગતું નથી અને **એ** ખોયું એટલે મનુષ્યભવ હતો નહતોજ જાણો.

(૧૯) વરઘોડા, ન્યાત-વરા અને ધામધુમમાં કાંઇ ખર્ચ કરવા ધારો તે પહેલાં વિચારજો કે, એ જ રકમમાંથી ત્હમારા **કેટલા નિરાધાર મનુષ્ય ભાઇઓને સુખી કરી શકાય?**

(૨૦) એકપાઇ**બચાવી** તેપાઇ**રળ્યા** બરાબર છે.

(૨૧) ઉડાઉપણાને કરકસર તરીકે ગણી, છતે પૈસે ત્હેનો સદુપયોગ કરતા નથી તેઓ, શરીર સાચવવાને માટે રાત દિવસ ખાટલામાં પડ્યા રહે-

दिवस १३ मो.

સ્વદેશને ભૂલશો નહિ.

જનુની જણ તો ભકતજન, કાં દાતા કાં સૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર.

ભાગ્યશાલી આર્ય બન્ધુઓ! આજ સૂધી મ્હેં ત્હમને સામાન્ય નીતિ અને વ્યવહારશુદ્ધિનો ઉપદેશ કર્યો. આજે કાંઈ ખાસ બાબત ઉપર બોલવા ઇચ્છું છું.

દુનિયામાં સૌથી જૂનો ઇતિહાસ કોઈ પણ પ્રજાનો હોય તો તે આપણી **આર્ય** પ્રજાનો છે. ભરતખંડનો સૂર્ય **તે** વખતે પ્રકાશી રહ્યો હતો કે જ્યહારે હમણાંના અગ્નિરથ બનાવનારા યરપિયનો નગ્ન સ્થિતિમાં ફરતા. કુટુમ્બસુખ આપણું જ હતું; પ્રતાપી અને કર્તવ્યપરાયણ રાજાઓ આપણા જ દેશમાં હતા; વિમાનો બ-

અંગ્રેજ સત્તાઓએ એને ભ્રષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં કચાસ રાખી નથી શું આ આપણા પૂર્વજોનાં કામોનુ સંગીનપણુ, એમના બુદ્ધિબળની ખુબી અને એમની પવિત્રતાની મહત્તા સાબીત કરવા બસ નથી? શું ઇતિહાસ એક પણ પ્રજા એવી બતાવી શકશે કે જહેની આબાદીની તવારીખ **આર્યાવર્ત્ત** જેટલી જૂની હોય ?

પણ અફસોસ! એ સૂર્ય આજે અસ્ત થઈ ગયો છે; એ આબાદી આજે વાતો રૂપ બની ગઇ છે; એ ખ્યાતિ માત્ર ઇતિહાસમાં ગોંધાઈ રહી છે; એ દેશના પુત્રો--એ પૂર્વજોનાં સંતાનો-આપણે હાલ બુદ્ધિહીન, ઉદ્યમહીન, વીરત્વહીન, અને વીર્યહીન બની ગયા છીએ. લક્ષ્મીહીન બનવા માટે તો કાંઇ જ શોક કરવાની જરૂર નથી; કારણ **લ**ક્ષ્મી તો **બુ**દ્ધિ, **લા**ગણી, ઉદ્યમ અને **વી**ર્યની કંચુકી—દાસી છે. જ્યહાં તે રાણીઓનો વાસ છે ત્યહાં **લ**ક્ષ્મીએ જવું જ પડે છે. શું

લંડનું 'ઇન્ડિઆ હાઉસ' સુવર્ણમય નથી? કામાં ૪૦ માળના મહેલો નથી?
એ જ ભૂમિમાં વસીએ છીએ કે ગાઉની માફક હાલ પણ કાચું સોનું જ્યહાં સઘળી ભૂમિના—સઘળા દેશોના ી શકે છે; જ્યહાં વિશાળ નદીઓ છે; —તડકો અને વરસાદ સમાનપણે છે; કારી ઔષધીઓના ખજાના છે: ટુંકમાં સર્વ કૃપાઓના ભંડાર ભર્યા છે. તેમ કારણથી આપણે આજ ભુખમરો એ? આપણામાંથી શું ઓછું થયું ીધે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી અને ંત્રતાની બેડીથી રીબાઇએ છીએ?
હેશે કે વિદેશી રાજાઓના હુમલાથી બળા પડી ગયા, કોઇ કહેશે ઉપરા- ડતા દુષ્કાળોથી ભુખે મરતા થયા, કોઈ ીયુગના પ્રતાપે આ દશા થઈ. પણ એ ણા છે. શું કળિયુગ માત્ર આર્યાવર્તમાં

જ છે? શું યુરોપમાં સત્યયુગ ચાલે છે? અને શું અગાઉ દુષ્કાળો નહિ પડતા? વિદેશીઓ સાથે અગાઉ લડવું નહોતું પડતું?

વિદેશીઓના હુમલા અને દુષ્કાળ તો ઉલટા પ્રજાને મજબુત બનાવનારા સાધન છે. ત્હેનાથી લોકો એશઆરામી થઈ જતા અટકે છે, એમનુ પાણી વહેતું રહે છે, એમની બુદ્ધિ અને બળને કાટ ચડવા પામતો નથી.

પણ બન્યું છે એમ કે, આપણામાંના જ કેટલાક સ્વાર્થી ભૂખે મરતા લોકોએ આપણને વ્હેમ અને અજ્ઞાનમાં દાટી રાખવા પ્રયત્ન કર્યા છે અને માથું ઉચું કરી બહાર શું બને છે તે જોવા જ મના કરી છે. કેટલાક ધર્માચાર્યો પ્રજાને વ્હેમી બનાવવામાં જ પોતાનું હિત માની બેઠા છે. નવ વરસ અંદર છોકરીને ન પરણાવે તો મહાપાપ, મુઆ પાછળ બ્રાહ્મણ ન જમાડે તો મહાપાપ, ગુરૂવચનમાં શ્રદ્ધા ન રાખે તો મહાપાપ, પરદેશ જાય તો મહાપાપ, બ્રાહ્મણનો છોકરો ભીખ માગવા શિવાયનો ઉદ્યમ

શીખે અગર વાણીઆનો છોકરો ગુલામી સિવા-યનો ધંધો કરે તો મહાપાપ. આવાં આવાં પાપો ઘુસાડી દઇને લોકોને એવા તો સાંકડી બુદ્ધિના, વ્હેમી, અજ્ઞાન, મૂર્ખ બનાવી દીધા છે કે તેઓ પોતાની સ્થિતિ વિચારવા અને તે સ્થિતિ સુધારવાના રસ્તા શોધવા કદી તૈયાર થઇ શકતા જ નથી.

પ્રથમ તો નવ વરસની છોકરીને પરણાવી એટલે તે જ્ઞાન મેળવતી બંધ થઇ, શરીર ખીલતું બંધ થયું, માત્ર ઘરકામ કરનારી લુંડી બની અને કદાચ ૨૫ વરસની ઉમર થતાં થતાંમાં ૨—૪ બાળકોની માતા બની. જે વખતે દુનિયાનો ખરો લા'વો લેવાનો, જે વખતે ત્હેના જ્ઞાન-બળ અને હૃદયનો ખરો ઉપયોગ કરવાનો હોય તે વખતે તો તે ચાર બાળકોની ખટપટમાં રીબાતી હોય. ત્હેના પતિને એ બાળકોની રોજની તંગીઓ પુરી પાડવા માટે ભવિષ્યનો લાભ વિસારી તાત્કાળીક ફળદાતા હલકા કામમાં લા-

ગયું પડ્યું હોય. હવે વિચારો, એ નાનપણથી ટુટી ગયેલાં—કંટાળી ગયેલાં—આશાહીન બનેલાં-સંસારથી બ્હીડાઇ ગયેલાં પ્રાણીઓ શું દેશનું કે પોતાનું હીત કરી શકે? અરે, એમને દેશોન્નતિનો વિચાર જ કેવી રીતે આવી શકે? પારણામાં પોઢેલા બચ્ચાને માટે આંગડી જોઈતી હોય તે ખરીદવા માટે જ્હેને શક્તિ ન હોય તે ધણી જીવલેણ મજુરી કરવા જાય કે દેશની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપનારાં પુસ્તકો અને છાપાં વાંચવા જાય? નહિ, **આર્યો**! મ્હારો તેર દિવસનો ઉપદેશ ત્હમને ન્યાયશીલ અને ભરોંસા-લાયક જણાયો હોય તો આટલું પણ ચોકસ માનજો કે **શરીર અને બુદ્ધિની પૂર્ણ ખીલવટ વગરનું પરણવું તે પરણવું નહિ પણ મરવું** છે. દેશ-કાળ જેટલી કેળવણી માગે છે તેટલી આવશ્યકીય કેળવણી લીધા **પહેલાં** અને સ્વરક્ષણ માટે જોઇતું શરીરબળ કુસ્તી અને કસરત મારફત મેળવ્યા **પહેલાં** તથા ઓ-

છામાં ઓછા પાંચ-સાત માણસના કુટુંબને સ હેલાઇથી પોષી શકાય એટલી આવક કરવાની શક્તિ મેળવ્યા **પહેલાં** પરણનારો માણસ આ-ત્મઘાતી અને દેશદ્રોહી છે. જે બીચારા પશુઓ પશુવૃત્તિ તૃપ્ત કરવામાંથી નવરા ન થઈ શકે, એમ કરતાં પડેલો ખાડો પુરવાના રસ્તા યોજ-વામાંથી નવરા ન થઇ શકે તેઓ દેશને શું સા-ચવી શકે? બહાદુર **અગ્રેજો** અત્યારે આપણ રંક ગાયો ઉપર રાજ ચલાવનાર ન હોત તો આપણી શી કમબખ્તી થાત હેનો ખ્યાલ પણ થઇ શકવો મુશ્કેલ છે એ બહાદુર પ્રજાએ આપ-ણને શાંતિ બક્ષી છે, આપણને સુખચેનનાં સાધન આપ્યા છે, આપણને વિષયસેવન માટે સ્પ્રીંગના ઉંચા પલંગો આપ્યા છે, પાચનને મુશ્કેલ ન પડે એવાં "ફુડો" આપ્યાં છે, ભાર ન લાગે એવી 'નોટો' આપી છે અને હુન્નરકળા અને શાસ્ત્રોના માથાફોડીઆ અભ્યાસને બદલે સાહિત્ય (Literature) નો શોખ આપણા વિદ્વાનોને લ-

ગાડયો છે: તે બીચારા એમાં ગોથાં ખાધાં જ કરે અને જીંદગી પુરી કરે: 'હુતો ને હુતી' ના વિષયસેવનને પ્રેમનુ નામ આપી—એમાં તત્વજ્ઞાનનું નામ ઘોચી વિદ્વતાનુ પ્રદર્શન કર્યા જ કરે અને એમાં જીંદગી પુરી કરે.

અફસોસ ! આપણા ભણેલાઓ ઘણે અંશે 'ભણ્યો કણબી કુટુમ્બ બોળે' એવું કરતા જોવામાં આવે છે. દેશના ઉદ્ધારનો ખ્યાલ તો બાજુએ રહ્યો પણ કેટલાક ભણેલા હિંદવાસીઓ જ સરકારને એવી બાતમી આપવામાં આગળ પડે છે કે ફલાણો હિંદુ પોતાના દેશીઓને કર્ત્તવ્યપરાયણ કરે છે માટે તે ફાંસ દૂર કરવી જોઇએ. એવા દેશબોળુઓ દુનીયામાંથી અદૃશ્ય થતા હોય તો કેવું સારૂં ? રસો-જેપાન લડાઈ વખતે જે જેપાનીસોએ દેશનો દ્રોહ કર્યો હતો એમને રાજા કાંઈ શિક્ષા ફરમાવે **તે પેહેલાં** ત્હેમને લોકોએ જ મુક્કાબાજીથી પુરા કર્યા હતા. એજ જેપાનીઝોની સ્વદેશપ્રીતિ એમને રસીઆ જેવા સમર્થ રાજપર

જય અપાવનારી નીવડી છે. એજ જેપાની-સોનો સ્વદેશપ્રેમ એમને હુન્નરકળામાં દુનિયા-ના અગ્રેસર દેશોમાંનો એક બનાવનાર થઈ પડ્યો છે અને એજ સ્વદેશપ્રીતિના નામનુ મીઠું અ-મારા આર્યાવર્તને ડુબાવનારૂં કામ કરી રહ્યું છે.

મહાભારત—રામાયણ આદિ વીરરસકાવ્યો તથા ગીતાજી જેવાં સ્વદેશ અને સ્વધર્મ બન્નેનું રક્ષણ કરવાનો ઉપદેશ આપનારાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં નવલકથાઓ—લલિત કાવ્યો અને ફ્રેંચ-લેટીન શીખવામાં કેટલા બધા લોકો હોંશ ધ-રાવે છે? 'આહાર તેવો ઓડકાર' 'સોબત તેવી અસર' અને 'વાંચન તેવા વિચાર.'

જહેને દેશનું અને પોતાના પંડનું હિત કરવું હોય તહેણે સૌથી પ્રથમ તો એજ નિશ્ચય કરવાનો છે કે જો પોતે કુવારો હોય તો જમાનાને જો-ઇતી કેળવણી, શરીરબળ અને લક્ષ્મીનાં સાધન જ્યહાં સૂધી ન મળે ત્યહાં સૂધી પરણવું જ નહિ.

એકનું જોખમ ઉઠાવવાની શક્તિ મળ્યા પહેલાં અનેકના રક્ષણનું જોખમ ઉઠાવવું જ નહિ. શરીર-બળને જેમ બને તેમ વધારવું. એ બળ આપણને આપણા ઉપકારી રાજ્યકર્ત્તાનું ઋણ ચુકવવામાં કામ લાગશે. જે રાજ્યે આપણને લૂંટાકના ભયથી મુક્ત કર્યા છે તે રાજ્યને જરૂર પડે ત્યહારે શરીરબળથી મદદ કરીને આપણે ઋણમાંથી મુક્ત થવું જોઇએ.

પુરૂષો ૨૫ વરસની ઉમર સૂધી કુંવારા રહે તો કુમારિકાઓનું શું થાય? એ સવાલ ત્હમો ઉભો કરો તે પહેલાંજ મ્હને કહી લેવા દો કે એ સવાલ નકામો છે. પુરૂષો જલદી પરણવાની ના કહેશે તો બાળલગ્ન અને કન્યાવિક્રય અટકશે. નાતો ન્હાની ન્હાની થઈ જવાને લીધે અયોગ્ય વરને ન છૂટકે કન્યાએ આપી દેવી પડે છે તેમ થતું અટકશે, સ્ત્રીકેળવણી ફરજયાત થશે અને આપણો ઘરસંસાર આપોઆપ સુધરશે.

બોલતાં શીખ્યા ત્યહારથી જ છોકરા છોકરીને

પરણવાની વાતો કહી સંભળાવીને આપણે આ-જના હિંદવાસીઓએ શું કાંદા કહાડવા ધાર્યા છે તે સમજાતું નથી. શું સ્ત્રીસોબત સિવાય બીજા કશામાં આનંદ નથી? પણ અરે, તે બીચારા કુવામાંના દેડકા જેવા બની ગયેલા લોકોને શી માલુમ હોય કે કુદરત શું ચીજ છે, ત્હેમાં કેટલી અને કઈ ખુબીઓ રહેલી છે, ઉચી ભાવના અને ઉચા વિચાર (Noble feelings and noble thoughts) માં કેટલો આનંદ રહેલો છે!

ત્હમને જે ધર્મો ટુંક વિચારના, સાંકડી દૃષ્ટિના, 'કુવાના દેડકા' જેવા અને વ્હેમી બનવા ફરમાવતા હોય તે ધર્મોને જલાંજલી આપો. વેદ અને જૈન એ મત આ દેશમાં જૂના છે. એ બેમાના એક પણ ધર્મનાં મૂળ પુસ્તકો એવી સાંકડી દૃષ્ટિનો ઉપદેશ કરતા જ નથી. તેમ છતાં જો કોઈ ઉપદેશકો એવો ઉપદેશ કરે તો તે પેટ ભરવાના રસ્તા સમજજો પણ એ **મૂળ ધર્મોને**

અપમાન પહોંચાડશો નહિ. ત્હમે જે ધર્મમા હો તે ધર્મમાં ચુસ્ત રહો. જે બીગાડા પેઠા હોય તે જાણવા કોશીશ કરો. ત્હેનુ મૂળ શોધવા મથન કરો. સત્ય શું હોવું જોઇએ ત્હેનુ શોધન કરો અને ત્હમારા ધર્મમા રહીને જ ધર્મીષ્ઠ બનો. વેદ ધર્મ કહો કે જૈન ધર્મ કહો, કોઈ અનીતિનો ઉપદેશ કરતો નથી: વીર્યરક્ષણ માટે બન્નેનો સરખો ઉપદેશ છે. વેદાનુયાયીના શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો તત્વજ્ઞાની ઉપદેશ ગીતા માર્ફત આપ્યો છે અને જૈનોના સૂત્રમા વરણ નાગ નતવાએ દેશરક્ષણાર્થે ઉપવાસનુ પારણુ કરવું છોડીને પણ કમર કસી હતી અને જીત મેળવીને દેહ ત્યાગ કર્યો હતો એવું વર્ણન છે.

માતૃભૂમિનો પ્રેમ એ સર્વ ધર્મ અને સર્વ દેશનુ માનીતું પુષ્પ છે. કોઈ તે પુષ્પને ઉખેડી નાખવાની હીમત ધરતું નથી. જેઓ સંસારથી વિમુક્ત થયા છે—જેઓ બ્રહ્મ અગર મોક્ષની સાધનામાં લાગ્યા છે—જહેમને સંસાર સાથે કાંઈ

જ નિશ્ચય નથી ત્હેમને બાદ કરતાં દુનિયામાં કોઈ પણ એવો **વિચારશીલ** પુરૂષ નથી કે જે સ્વદેશ માટે અભિમાન ધરાવતો ન હોય.

આપણા સ્વદેશપ્રેમમાં ખલેલ નાખનારાં ઘણાં કારણો છે. શક્તિ વગરનાં લગ્ન એ મોટું અને પ્રથમ કારણ છે. ધંધા વગરના અશક્ત ઉપદેશકો એ બીજું કારણ છે. તેઓ જ્યહાં ત્યહાં વિષયી ભક્તિ અને આળસુપણાનો ઉપદેશ કરે છે, કે જે સ્વિકારવો અજ્ઞો માટે ઘણો સહેલો છે. આવા ઉપદેશકો વધારે ભયંકર પાપ જે કરે છે તે એ છે કે, એક એક ધર્મ વાળાને લડાવી મારે છે. મુસલમાનો કાફરને મારવાથી મોક્ષ મળતું માને છે, જૈનોનો અમુક ભાગ ત્હેમનામાંના જ બીજા ભાગને પજવવામાં ધર્મ માને છે, વૈષ્ણવો શૈવીઓની નિંદા કરવામાં જ કલ્યાણ માને છે. પણ એ સ્વદેશદ્રોહીઓ જાણતા નથી કે કલેપમાં ધર્મ બતાવનારા લોકો ધર્મને લાયકજ ન હોઈ શકે. ધર્મપુસ્તકો માત્ર ત્હમારી બુદ્ધિને ખી-

લવવાનાં સાહિત્ય છે; પછી તમને જે રૂચે તે કરો. જૈનોના ઉપવાસથી જ કાંઇ મોક્ષ નથી, વિષ્ણુની ભક્તિથી જ કલ્યાણ નથી; મુસલમાનના આકીનથી જ જિન્નત મળતી નથી; આ આ સર્વનું **તત્વ** સમજવાનુ છે અને તે સમજણ વડે પછી તમને અનુકુળ પડે તે કામ કરવાનાં છે.

ધર્મના નામે લડવાનો ઉપદેશ કરનારાનું માનનારા લોકો જાણતા નથી કે દુનિયામાં પાંચ પચાસ જ ધર્મ નથી પણ **જેટલા મગજો એટલા ધર્મ છે.** એકજ ધર્મપુસ્તકની છ મગજમાં નકલ થાય, તે છએ નકલોમાં તફાવત પડશે. 'અહિંસા પરમો ધર્મ:' એ એકજ વાકય એક મગજ એવા રૂપમાં સમજશે કે **કારણ વગર** જીવને મારવા નહિ, માણસના ઉપયોગ માટે તો મારવા; બીજું મગજ એવો અર્થ લેશે કે **ધર્મ** કારણ માટે મારવા પડે તે બાદ કરતાં **બીજા** કારણથી ન મારવા; ત્રીજું મગજ વળી એમ સમજશે કે **કોઇ રીતે** ન મારવા. એમ છએ મત જૂદા આ-

વશે. સૂત્ર એક છતાં ધર્મ જૂદા જૂદા છ થયા: તેથી શું એક બીજાને ગાળો દેવી ? ત્હમારા ઘરમા ત્હમને તુવરની દાળ પસંદ છે, ત્હમારી પત્નીને અડદની પસંદ છે, ત્હમારી માતાને મગની પસંદ છે અને ત્હમારા પિતાને લીલું શાક પસંદ છે. તે માંટે શું ત્હમે, ત્હમારા પિતાને મૂર્ખ કહેશો અગર બ્હેનને શું 'રંડા' કહેશો અગર માતાને શું લાકડી ઉગામશો ?

ધર્મ કે સંસારસુધારાની કોઈ બાબતમાં મતભેદ થવા તો પામેજ. પણ એથી વિરોધી બનવું નહિ, શત્રુ થવું નહિ. પણ દેશહિતની બાબતોમાં હાથ સાથે હાથ મેળવી એક સંપે કામ કરવું; એ જ દેશભક્તોનુ ભૂષણ છે.

દેશની દશા સુધારવા ઇચ્છનારે પ્રથમ અયોગ્ય લગ્નોના રીવાજને નાબુદ કરવા કટીબદ્ધ થવું જોઇએ; પછી આજ જેમ મુંબઈમાં ઠેકાણે ઠેકાણે 'હિંદુ હોટેલો' અને 'વિશ્રાન્તિગૃહો' ઉભરાઈ જાય છે તેમ કુસ્તીખાનાંઓ એને કસરતશાળાઓ

ઠામઠામ સ્થાપવી જોઇએ. ત્હેમાં તાલીમ આપીને પ્રજાને હીમતવાળી, કસાયલી, ધીરજવાળી બનાવવી જોઇએ. એથી વિદ્યા લેવાની પણ શક્તિ વધતી આવશે; ભવિષ્યની પ્રજા પણ જોરાવર ઉત્પન્ન થશે; ન્હાની ન્હાની માંદગીઓ અદૃશ્ય થશે અને રળવાની અશક્તિ પણ ઘટશે. ત્હાર પછી કેળવણીના પ્રચાર માટે ગામોગામ નિશાળો સ્થાપવી જોઇએ. જે ગામોમાં સરકારી શાળા ન હોય ત્હાં ખાનગી સાહસથી શાળાઓ કહાડવી. દરેક છોકરા અને દરેક છોકરીને **ફરજીઆત કેળવણી** આપવી. જ્હાં બને ત્હાં સરકારી નિશાળના વખત ઉપરાંત ખાનગી રીતે એક કલાક સ્વદેશ અને સ્વધર્મની સ્થિતિનું ભાન કરાવનારાં અને તે સુધારવાના ઉપાયો સૂચવનારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવવાની ગોઠવણ થવી જોઇએ. કેટલીક જગાએ મહાભારતની પરીક્ષા આપવાની ગોઠવણ થઈ છે તે ઉત્તમ કામ થયું છે. પણ એવીજ રીતે ધર્મજ્ઞાન આપવાની પણ એક કલાકની ગોઠવણ જૂદા

માત્ર ત્હેમની વાસનાતૃપ્તિમા જ વપરાય એ શુ ઓછો ગજબ છે ? એવા શેઠો (નહિ, શઠો) **આર્યાવર્તમાં** ન હોય તો વધારે બહેતર છે. મહાન્ **અંગ્રેજ** યોદ્ધા **નેલ્સન** મરતાં મરતાં બોલ્યો હતો કે:–"England expects every one to do his duty" યોદ્ધાઓની જનેતા **આર્ય–ભૂમિ** પણ પોતાની પુત્રીઓ પ્રત્યે કહેતી આવી છે કે—

જનની જણ તો **ભક્ત** જન,
કાં **દાતા** કા **સૂર** ;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી,
મત ગુમાવીશ નુર !

સ્વદેશીઓ પાસેથી અને **સ્વદેશીઓના** કાડાની મહેનતથી મેળવેલો પૈસો **સ્વદેશીઓના** ઉદ્ધાર અર્થે જ ખર્ચવામાં આવે, તેથી ખર્ચનારને કરોડ ગણો **યશ** મળે, પોતાના ભાઇઓ સુખી થતા જોઈ **મનને આનંદ** મળે, **પરલોકનું ભાથું** બંધાય : એથી વધારે બીજું શું જોઇએ તે કોઈ બતાવશો ?

એ નિશાળના મકાન આગળ તુચ્છ માત્ર છે. અને આ સર્વ રાજની **મદદથી** જ થયું છે. પરન્તુ આપણે કમનસીબ હિંદવાસીઓ માટે કેળવણીની જરૂર નથી -ઇતિહાસની જરૂર નથી- હુન્નરકળાની જરૂર નથી-કવાયત શીંખવાની જરૂર નથી, કારણ કે રક્ષણ કરનાર અને તૈયાર વસ્તુઓ બનાવી બનાવીને ઘર સુધી મોકલી આપનાર બહાદુર **અંગ્રેજ** અમર રહો !

જ્યહારે સરકાર આવા કામમાં ઉત્તેજન આપવા તૈયાર નથી ત્યહારે આપણા શ્રીમંતોએ શા માટે આશા રાખી બેશી રહેવું જોઇએ? શા માટે વધારે **તાતાઓ**એ હાથ લંબાવવો ન જોઇએ ? શા માટે વધારે દેશભક્ત **ગાયકવાડો** ન થવા જોઇએ ? દેશી રજવાડાઓ નીચ કોમની રંડાઓ સાથે વ્યભિચારમાં જે ખર્ચ કરે છે તે વખતે શું પોલીટીકલ એજંટની પરવાનગી માગવા જાય છે કે ? ખાનગી ગૃહસ્થો એક મકાન છતા ૪ બીજાં બંધાવવા દોડે છે ત્યહારે શું પૈસાની દર-

કાર કરે છે કે ? સવાલ માત્ર મનનો છે—સ-
વાલ માત્ર સ્વદેશાભિમાનનો છે. સવાલ માત્ર
માણસાઈપણાનો છે. જ્હેનામાં માણસાઈપણું
છે—જ્હેનામાં હિંદુપણુ કે જૈનપણું, મુસલમાન-
પણું કે પારસીપણું છે, જ્હેનામાં ઈશ્વરપ્રેમ
છે, જ્હેનામાં બંધુભાવ છે, જ્હેનામાં ઉમદા વિ-
ચારો માટે કાંઈ પણ જગા છે તેવા લોકો તો
સ્વદેશહિતાર્થે દ્રવ્ય ખર્ચવામા કદી આનાકાની
કરશેજ નહિ. અને જ્યહારે એમ થશે ત્યહારેજ
કેળવણીનો અને હુન્નરકળાનો–ધર્મનો અને તત્વ-
જ્ઞાનનો ફેલાવો ઘેરેઘેર થશે અને પોતા પ્રત્યે,
પોતાના સગાવહાલાં પ્રત્યે, પોતાના સ્વદેશીઓ
પ્રત્યે, પોતાના સ્વધર્મીઓ પ્રત્યે અને પોતાના
રાજકર્ત્તા પ્રત્યે પોતાની શું ફરજ છે તે દરેકે
દરેક માણસ સમજશે અને એ સમજ–એ જ્ઞાનનો
પ્રકાશ જ ત્હેમને સઘળી જાતના વ્હેમો–સઘળી
જાતના આપસઆપસના કજીઆ, સઘળી જા-
તનાં બીકણપણાં, સઘળી જાતના સ્વાર્થપણાં અને

સઘળી જાતના અધર્મથી દૂર કરશે અને **આર્ય** ધર્મ તથા **આર્ય** દેશનો ઉદ્ધાર થશે. ભાગ્યશાળી **આર્યો** ! **આર્ય**ભૂમિમા જન્મ એજ મહદ્ ભાગ્ય જ્હેમનું છે એવા **આર્યો**! ત્હમારી સવારની **પ્રભુ** પ્રાર્થના વખતે અને ધ્યાન વખતે ત્હમે એવી પ્રાર્થના કરો અને એવી ભાવના ભાવો કે—ત્હમારો દરેક સ્વદેશી ભાઈ અને દરેક બ્હેન જ્ઞાન પામે, બળ પામે, તથા જ્ઞાન અને બળનો સદુપયોગ કરવાની ઈચ્છા પામે ! અસ્તુ ! બોલો શ્રી **આર્ય** ભૂમિનો જય ! બોલો બોલો શ્રી કૃષ્ણ, **રામ**, **વિક્રમ**, **ભોજ** અને **સિવાજી**ની જનેતા શ્રી **આર્ય** ભૂમિનો જય !!

दिवस १४ मो.

મોતથી ડરશો નહિ.

"Home at last, thy labour done
" Safe and blest, the victory won.

"હવે સ્વધામ તરફ સીધારો; ત્હમારી મજુરી પુરી થઇ; ત્હમે જીત મેળવી તેથી હવે ત્હમે સહી-સલામત અને સુખી છો."—"પવિત્ર ગીતો"

ય બંધુઓ અને ભગિનીઓ! મ્હારી ઉપદેશશ્રેણુ આજે ખલાસ થશે. આજે હું ત્હમને એક અત્યંત અગત્યનો બોધ કરી બીજા મુકામે ઉપડી જવા ધારૂં છું.

આ **સંસાર-સાગ**ના૨ અહોનિશ વહેતા પ્રવાહમાં કોઇને લાખો-કોઇને હજારો-કોઇને સેંકડો અને કોઇને એથીએ ઓછા ભવ કે વરસની મુસાફરી કરવાની હોય છે. **મુસાફરી** દરમ્યાન સંધ્યાના કાળા વાદળ સરખા **આ**પત્તિ અગર **મૃ**ત્યુના વાદળને નજીક આવતું જોઈ જીવન-જહાજના **મુ**સાફરો અર્થાત્ મનુષ્ય પ્રાણીઓ ડરે છે, ગભરાય છે અને કહે છે કે "પ્રકાશિત વખત ગુજરી ગયો અને હવે અંધકારમય—શોકમય વખત આવ્યો! હવે કેમ થશે?"

'કેમ થશે?' એ સવાલ કેવો છોકરમત ભરેલો છે? રાત્રીના બાર કલાક વીતવાના જ છે—દુઃખના દિવસો જવાના જ છે—મૃત્યુની ઘડી પસાર થવાની જ છે અને બીજો પ્રાતઃકાળ આનંદી કિરણો વડે સર્વ કુદરતને નવી બનાવવાનો જ છે.

રાતને, દુઃખને અને મૃત્યુને **આખરની** સ્થિતિ માનવાથી જ ત્હેમનાથી દુઃખ થાય છે; "એ દિવસોને સાંધનાર તેજ રાત,' "એ સુખોને જોડનાર એજ દુઃખ"

અને જો કાર્યસિદ્ધિ કરવામાં ગફલત થઇ હોય તો મ્હને દીલગીરી થવી જોઇએ. પરન્તુ તે દીલગીરી એ ઘરના કે ઘરના સમ્બન્ધીઓના **વિયોગ** માટેનહિ પણ સામગ્રીઓની સવડ છતાં આ **મુસાફરી સફળ** ન થઈ તે માટે જ થવી જોઇએ. પણ જુઓ! આશાનું એક કિરણ હજી અંધકારમયી રાત્રીના આકાશમાં ચળકી રહ્યું છે: મૃત્યુના અલ્પ સમયમાં પણ હજી તું કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે છે. જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે કે, એક સમયમાત્રમાં પણ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે.

હા, ખરી વાત છે કે ભવાભિનંદી પ્રાણીઓ–જેઓ આ 'ઘર' અને આ ત્હેમાંના 'ખેલ'ને પોતા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતા માને છે તેઓ–મૃત્યુને નજીક જોઈ હાયવોય કરે છે; પરન્તુ તેઓએ માત્ર વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જ વિચારવું જોઇએ કે —

"મૃત્યુ પીડા કરે છે તે પણ જ્ઞાનિને (આત્મા)ને અમૃતસંગ (નિર્વાણની સોબત) કરાવવા અર્થેજ છે; જેમકે માટી જ્યહારે કુંભારના ટપલા

ખાતી નથી પણ રાજાની રક્ષા ઇચ્છાય છે. ઘર બળતું હોય છે ત્યહારે ત્હેમાંનાં રાચરચીલાની દરકાર કોઈ કરતું નથી પણ અંદરના મનુષ્યોને બચાવવા લોકો દોડધામ કરી મુકે છે. ત્હમે પણ આ 'ઘર'માં છો ત્યાં સૂધી એ જ ન્યાય યાદ રાખો અને 'ઘર' છોડવાનો વખત આવે ત્યહારે આનંદથી 'સમાધિ મરણ' કરો.

ઘણા વિદ્વાનો **જીવતાં** શીખવાનો ઉપદેશ કરે છે પણ થોડા જ મહાપુરૂષો **મરતાં** શીખવી શકે છે.

બંધુઓ! ૨૦૦—૫૦૦ માણસોનો મેળો જોઇને ત્હમને અચંબો થાય છે; તો જુઓ! આ અસંખ્ય પરમાણુઓનો મેળો ત્હમારા નિવાસ માટે થયેલો છે. ત્હેના એક પ્રેક્ષક તરીકે ત્હમે ત્હેની લીલા જોઇ અને નાટકના જોનારાઓ ખેલાડીના કૂદકારા, લડાઇઓ, નાચ, ચુંબનો અને હાવભાવ જોઇ કશાથી પોતાને સુખી—દુ:ખી નહિ માનતા ખેલ ખલાસ થતાં હસતાં—રમતા ઘેર જાય છે તેમજ ત્હમ પણ આ પુદ્ગળોના મેળાવડાની લીલા ઈ ખેલ ખલાસ થવાનો ઘંટ થાય કે તરતજ

(૪) એ ઑફિસ તરફથી નીકળતું **'જૈન હિતેચ્છુ' માસિક** પત્ર સર્વ જૈન પત્રો કરતાં જૂદી જ પદ્ધતિનુ છે. કોઈ માસિકમાં નહિ અપાતો એવો જૈન સૂત્રોનો સાર એમા દર મહિને અપાય છે. એથી વરસે બે વરસે દરેક ગ્રાહકને અકેક **સૂત્ર** મળે છે અને સૂત્રજ્ઞાનનો પ્રકાશ દેશમા ફેલાવાથી જૈન ધર્મનો પ્રકાશ થાય છે. આ માસિકમા છપાતી કથાઓ રસથી ભરપુર છતાં આત્મબોધ એમાં મુખ્ય હોય છે. એ માસિક ૭ વરસનુ જૂનુ, જૈનો ઉપરાત મુસલમાન અને પારસી ગ્રાહકો પણ કરવા શક્તિવાન થયેલું અને વિદ્વાનોથી વખણાયલુ છે. એના લખનારાઓ સારા કેળવાયલા અને અનુભવી છે. સર્વ જૈન માસિકો કરતાં આ માસિકમાં વધારે પાનાં છપાય છે. ઉપરાત સારી સારી ભેટો અપાય છે. નાના મોટાની પરવા કર્યા સિવાય ખરા જીગરથી સાચી ટીકાઓ જ આ માસિકમાં કરવામાં આવે છે. આ બધુ છતા લવાજમ વરસે માત્ર રૂ. ૧) જ છે.

"જૈનહિતેચ્છુ ઑફિસ મારફત છપાયલાં પુસ્તકો.

(૧) "**જૈન હિતેચ્છુ" માસિક પત્ર**નાં ૭પુસ્તકો. પાકા પુંઠાસાથે. અકેક વરસના પુસ્તકના ૧)=.

(૨) '**સદુપદેશમાળા**'—સત્ય, શીયળ, સંપ વગેરે ૧૪ નીતિના વિષયો ઉપર ૧૪ અત્યંત રસીલી વાર્ત્તાઓ; કુટુંબ વચ્ચે વંચાય એવી સરળ અને ઉપદેશી તથા મર્યાદશીલ (**બીજી આવૃત્તિ.**) ૦—૮—૦. છીટનુ પુઠું.૦—૧૨—૦

(૩) "**પ્રાણી હિંસા અને પ્રાણી ખોરાક નિષેધક.**"—હિંદુ—મુસલમાન—પારસી—ખ્રિસ્તિ તમામ ધર્મોના પવિત્ર પુસ્તકોમાંથી ઉતારા સહિત તથા ડાકટરો, તત્વજ્ઞાનીઓ અને કવિઓના મતો સહિત, ઘણીજ અસરકારક(**આવૃત્તિ બીજી**) ૦-૬-૦ સામટી ૧૦૦ પ્રતના રૂ. ૨૫).

(૪) "**શબ્દાર્થ કોષ.**"—નર્મકોષ વિગેરેમાં નહિ આવેલા શબ્દોનો સંગ્રહ, સરકારી કેળવણી

ખાતાએ ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજુર કર્યો છે आवृत्ति त्रीजी ०—૬—०.

(૫) શ્રી અંતગઢદશાંગ સૂત્રસાર ०—२—०.

(૬-૭) નિરાવળીકા સૂત્રસાર તથા વિપાક સૂત્રસાર શીલીકે નથી. કોઇ ગૃહસ્થ સામટો ઓર્ડર આપશે તો બીજીઆવૃત્તિ છાપી આપવામાં આવશે.

☞ ૧૦-૧૫ રૂ. ની કીમતનાં જૈનશાસ્ત્રોનો સાર સગળી ભાષામાં અને **ઘણોજ સસ્તો** આપવામાં આવે છે. માટે એ પુસ્તકોની લ્હાણી જૈનોએ ગામોગામ કરવી જોઇએ.

(૮) "**આલોયણા**" અથવા પાપની ક્ષમા માગવાનું પુસ્તક. ગુજરાતીમાં ०)=. **शास्त्रीमां** ०)≡.

(૯) "**धर्मतत्व संग्रह**"—દશ વિધિ ધર્મનું સવિસ્તર વર્ણન દરેક ધર્મના દાખલા સહિત; મોટા દસ્કત સુંદર છાપ. કિંમત રૂ. ૧) '**જૈનહિતેચ્છુ**' માસિક પત્ર કે જેનું લવાજમ વરસે ફક્ત રૂ.૧) તેના ગ્રાહકોને સને ૧૯૦૬ ની સાલની ભેટ તરીકે મફત મળશે.

(૧૦) "**આવશ્યક ભાવાર્થ પ્રકાશ**"—સા-

માયિક-પ્રતિક્રમણ અર્થ તથા વિશેષ વિવેચન સહિત. (મુનિ શ્રી ઉમેદચંદજી કૃત) પ્રતિક્રમણનું આવુ ઉત્તમ પુસ્તક બીજું છપાયુ નથી.૦—૬—૦.

(૧૧) "सम्यक्त्व सूर्योदय जैन"—(હિંદીમા) સૃષ્ટિનો કર્ત્તા ઈશ્વર છે કે નહિ, જડ અને ચેતનના શા ગુણ છે, વિગેરે સંબંધી ચર્ચાનુ ઉત્તમ પુસ્તક. પંજાબવાળા પંડીતા સતીજી શ્રી પાર્વતીજી રચીત ૧—૦—૦.

(૧૨) "नित्य स्मरण" (हिंदीमें) અણુપુર્વી, સાધુવંદણા તથા સ્તવનો સહિત. ૦-૦-૬.

(૧૩) **'કચ્છની સ્થા. જૈન ડિરેક્ટરી'**— અથવા વસ્તીપત્રક સ્થાનકવાશી જૈનોને મફત.

☞ ઉપરના સર્વ પુસ્તકો તથા આ પુસ્તકમાં બીજાં જે પુસ્તકોની જાહેર ખબરો છાપી છે તે સર્વ પુસ્તકો નીચેના શિરનામે પત્ર લખવાથી **વેલ્યુપેબલથી મોકલવામાં આવશે.**

મેનેજર—"જૈનહિતેચ્છુ"

ઠે. સારંગપુર--તળીઆની પોળ—**અમદાવાદ.**

नमीराज.

पूर्वार्धः गृहस्थाश्रम.
उत्तरार्धः त्याग.

प्रथमावृत्ति—प्रत ८००

वाडीलाल मोतीलाल शाह
सम्पादक, जैनसमाचार.
अहमदाबाद.

मूल्य १-४-० ई. स. १९११
Bharat Bandhoo P. Works

प्रस्तावना.

नमीराजकी गुजराती कथा मैंने सन १९[illegible] में प्रसिद्ध की थी. इसको पढ जैनी व जैनेतर विद्वानोंने बडा संतोष जाहिर किया था और हिंदीमें भाषान्तर करनेकी कितनेक प्रेमीओंने सलाह दी थी. झालरापाटन निवासी मेरे निःस्वार्थी वेदांती मित्र श्रीयुत गिरिधरशर्माने हिंदी भाषान्तर कर दिया इस लिये मैं अंतःकरणपूर्वक उनका आभार मानता हूं.

यह प्रथमावृत्ति छापती वक्त मेरे शिर पर प्रेस वगैराकी अनेक आफतें आईथी इस लिये चाहिये वैसा अच्छा काम नहीं हुआ है. मगर ७०० प्रत बिना मूल्य बांटनेके लिये लेने वालेको मैं शिर्फ रु. ६० मे देना चाहता हूं और इस तरह मुझे जो खर्च हुआ है उतना प्राप्त करके दूसरी आवृत्ति अच्छे कागज पर छापना चाहता हूं.

वा. मो. शाह.

हुइ वेणीको सुरवाती बहुत ही अच्छी मालूम होती थी. "है, मैं यह क्या देख रहा हूं? मेरे छोटे भाइ जुगबाहुकी स्त्री मयणरेहा क्या ऐसी सुन्दर है?" मणिरथके मुखसे ये शब्द धीरे धीरे निकले और वह सुन्न हो उसकी आंखोंमें ऐसी झलकी लग मानो मयणरेहाने 'मेस्मेरिझम' कर उसका ऊंचा मस्तक फेलाका ऐसाही, जैसे किसीने उसे 'हिपनोटिझम' कर दिया' उसका श्वास उपरका उपरका रह गया जैसे योग साधनसें रुक गया हो.

मयणरेहाने अपनी नाजुक ग्रीवाको स्वाभाविक लालित्य—खुबसुरतीसे घुमाया और एक झटकारेसे वेणीको सूर्यके प्रकाश का

और की. एक, दो और तीन वार उस:
वेणीको फटकारा, विजलीसी चमक गइ
मणीरथसें चुप न रहा गया. वह कहने लगा
" मणीरथ ! हतभाग्य मणीरथ ! तेरे आ-
श्रीतजन ऐसी सुन्दर स्रीयोंको भोगते हैं और
क्या तेरे भाग्यमे तकतें रहेनाही लिखा है ?
परन्तु सव दुनीया कहती है की ' प्रयत्नको
कुच्छ असाध्य नहीं है.' मैं भी प्रयत्न कर के
उस रत्नका मालिक वनूंगा. एक स्रीको
कावूमें लाना है ही कितनी बडी वात ?
कितनीभी चतुराइ हो परन्तु हैं तो स्रीकी ही
मति ! ' हाथ पोला तो जगत गोला ' इन
कहावतोंका अनुभव अवही करुंगा. "

एकाएक वह बीछोनेसे उठा और फौरन
सोच ली. दासीके पास तीन सोनेके

थाल मँगवाये और एकमें कीमती २ जेवर दूसरेमें सुन्दर २ वस्त्र और तीसरेमें भांती २ के मेवे फल आदि भरकर उसके साथ मयण-रेहा के पास भेज दिये.

मयणरेहाने इस भेटको ले लीया. उस विचारीको मणीरथके मनोरथका कुच्छ ज्ञान नहीं था. वह तो यही जानतीथी की मेरे पतिके ज्येष्ठ बन्धु महाराजने मुझे पुत्री मानकर यह भेट भेजी है.

उपहारको उपकार पूर्वक स्वीकार करनेके समाचार जब मालूम हूए तब मणी-रथ खुश हो गया. कल्पनाकी दूरबीनसें वह अपनी अभिलाप पूर्ण होनेके समयको पास देखने लगा!

सुन्दर चीजसे विषमय बना हूआ राज विषसे आनन्द मानने लगा और विषको खानेका प्रसंग जल्दीही ढूंढने लगा. "विनाश काले विपरीत बुद्धिः" !

प्रकरण २.

विपरीत कल्पनाकी फैलाइ निराशा !

सणिरथ मणिरेहाके पास जब तब भेटें भेजने लगा और भेट देकर आती हुइ दासीको देख कर कहने लगा कि " बस ! अबके तो जुरूर उसने गुप्त मिलापकी बात कहलवाइ होगी ! "

उसका हृदय न[illegible]ात सुननेको आतुर

हो जाता था; परन्तु जब दासीके पाससे कोइ नई बात नहीं मालूम होती तब ठंडा निसास डालताथा.

ऐसा होनेपरभी वह आशामें सुखी रहता था. यह एक नियम है कि जिनको इष्ट वस्तु नहीं प्राप्त होती वे उसके पानेकी आशामें लीन रहते हैं. जो मणिरेहाको सुन्दर साडी पहन कर बाहर निकलती हुइ वह खिडकीमेंसे देखता तो अनुमान करता कि "जुरूर यह मुझे दर्शन देनेको निकली होगी!" जब वह बगीचेमें बैठ कर पुष्पक्रिडा करती तब मणिरथकी कल्पना उसे समझाती कि "यह पुष्पकी मारसे मारनेकी बात बतला रही है!" और जब वह अपने पाले हुए कुत्तेको प्यार करती तब वह मा-

नता कि " देवी योंं मुझे प्रेमकी खात्री दि-
लाती है ! " अरे रे पीलिया के रोगीको
सब चीजें पीली ही पीली नजर आती हैं.
कौंन चीज नही पीली दिखाइ देती ?

सचमुच ऐसा भूलभरा मोका आ भी
पडा, कि जिससें इस विचित्र कल्पनाके गर्भमें
निराशाका जन्म हुआ. ' असत् कल्पनाने
उपाई निराशा ' वाली वात हुई !

राणी मयणरेहा ग्रीष्मऋतुके तापसे
बचनेके लिये ग्रीष्मगृहमें द्राक्षा मंडपमें लटकते
हुए हिंडोलेमें झूल रहीथी. उस वक्त उसके
माथे परसे कपडा खिसक गया था और उ-
सकी आंखें तरुवरसे लिपटी वेलको देख कर
विकसित हो रहीथी और कुच्छ २ मुस-
करा रहीथी.

इस पवित्र मुसकराहट्को वृक्षोंमें छिपे हुए मणिरथने अपना बुलव्वा (आमंत्रण) मान लिया और दुष्कर्मके विचारसे धूजते २ और हिम्मत बांध २ धीरे २ मयणरेहाके साम्हने आ खडा हुआ और लज्जा छोड, कल्पनासे ठगा, परतन्त्र राजा भूखने लगाः–

"प्राणवल्लभे ! तुम्हारे लिये परिश्रम पाये हुए इस चेहरेका पसीना क्या योंही रहेगा ? क्या इसका मजाक तुम योंही करोगी?"

"एकाएक इस जगहपर यह कौन पुरुष है ! इन विचित्र शब्दोंका क्या अर्थ ? यह दैवकोप कैसा ?" मयणरेहा मनमें बोली. वह आश्चर्य और भयसे सुनसान हो गइ. कभी भगनेका खयाल आया, कभी चिल्हानेकी सोची. विचारशक्तिने परन्तु मदत न

[illegible] लिये बिनाही

[illegible]

[illegible]

[illegible] भागीरथका पीछा

[illegible] मी इसने एक

[illegible] भागीरथीका पन्ना

[illegible]

[illegible] प्रथम-नाटककी

[illegible] प्रथम नहीं है. क्योंकि,

[illegible] करनेके

[illegible] निको पर

[illegible] बिना

[illegible] नसे ही पर

[illegible] नाटककी

लगाम और मेरी जिन्दगी को भी मंजूर करनेकी दया करो ! ”

* * * * *

मयणरेहा ! ओ गरीब विचारी मयणरेहा ! तेरे लिये सचमुच यह कसोटीका-परखका समय है. तेरा रूप तुझे पीडा देता है तो लज्जा, दया, शील, क्षमा, संतोष, धैर्य आदि जो नाना भांतिका तुझे लालित्य मिला था उसीमें संतुष्ट क्यों न रही ? और वेणीमें नाग, भालमें चन्द्र, भौंमें इन्द्र धनुष्य, नेत्रमें मृग, नासिकामें शुक, ओठमें मूंगे, दांतोमें दाडिम, मुखमें कमल, उदरमें गंगा-तरंग, कटिमें सिंह और जंघामें कदली जैसे खजाने छिपानेमें क्यों न विचार हुआ ?

परन्तु यह समय सतीके रूपकी उत्प्रेक्षा करनेका नहीं है; क्यों कि उसका शरीर विषयीके वचनोंसे विषमय हो गया था. उसकी आंखें लाल सुर्ख हो गइ थी. उसने चिल्ला कर राजाका फजीता करना चाहा परन्तु क्षमाशील सुशीलाको ऐसी वैर बुद्धि अस्वाभाविक लगी. उसने सोचा कि " स्त्री पवित्र रहना चाहे तब तक किसीकी ताकत नही है कि उसके शील भंग करनेमें कामयाब हो. और ऐसे महाराजकी निन्दा करना मेरे स्वामीके कुलमें बट्टा लगाना होगा. इस लिये मैं इसे योग्य शब्दोंमें समझाउं यही ठीक है. इससे इतना और फायदा होगा कि जो यह सुधर जायगा किसी और स्त्रीको भी दुःख न देगा." धन्य इस क्षमाको !

उसने अपनी वाणी खोली: "राज्यपिता ! मैं आपको ज्येष्ठ और पिताके सम्बन्धसे देखती थी. परन्तु आपके आजके बर्तावसे मैं शत्रु मानती हूं. अनीतिमेंसे बचानेकी अपनी फर्जको दूर कर उलटा कुमार्ग पर लेजानेको आप मुझे लालच देते हो, यह आपके लिये कितनी शरमकी बात है ? मुझे दुसरी लालची कुलटाओं जैसी माननेमें आप भूल पडे हो, आपके राजके जैसे असंख्य राज्यों पर—यही क्यों ? इन्द्रके वैभव पर भी मैं थूंकती हूं. मेरे पतिमें मेरे प्राण और मेरे प्राणमें मेरे पति जीवन भर लगे रहेंगे. उन्हें अलग करनेको न कोइ देव, दानव या मनुष्य समर्थ है और न किसी तरहका लालच या भय शुद्ध प्रेमको

फ़टा देने या लूट लेनेके लिये समर्थ है.
यदि कोइ मूर्ख मनुष्य ऐसे प्रयत्न करना
चाहे तो वे सब उस प्रेमकी वृद्धि करने मेंही
परिणत होते हैं.

"एक स्त्रीकी अन्य पुरुषमें और एक
पुरुषकी अन्य स्त्रीमें प्रीति होही कैसे सकती
है? शीलधारीयोंको इसीमें बडा अचम्भा
होता है. रावण, कीचक, पद्मोत्तर आदिकी
जो दुर्दशा हुई उसे याद करो और पिताजी!
वैसी (यमदेव तुल्य क्रूर) समयको अपने
पर न लाओ! आपकी जगह यदि को
दुसरा होता तो मैं अबला होने परभी अपन
बल दिखला देती या किसी दुसरे मोके प
अपने बलशाली पतिकी सहायतासे
निकाल लेती. परन्तु आपकी भूलको दे

आपके तरंगी मन और भावीपर डाल बातको भूल कर एक ओर रख देती हूं. तथापि इतना कहती हुं महाराज ! कि, जो आपको अपनी इस चाल पर पश्चात्ताप हुआ हो तो आयन्दा मेरी भांति किसी और स्त्रीको फँसानेका यत्न न करना."

—:(※):—

प्रकरण ३.

वसन्तकी बहारमें ख्वार !

आशाभंग हुआ राजा नीची निगाह कर अपने भवनको चला गया. यद्यपि चतुर मयणरेहाने क्लेश होनेके डरसे अपने पर बीती हुई अत्याचारकी बातको पतिसे न कहनेकी सोच ली थी, तो भी क्या पापीका मन पापीको आरामसे रहने देता है ? प्रकृति स्वयं न्याय करती है. वह मन वचन और कायासे किये हुए छोटेसे छोटे दोषका

भी दंड दिये बिना नहीं रहती. खुशामदपसन्द रिश्वतखोर या बेहद दयालु (?) हाकिमके हाथसे चाहे अपराधी बच भी जाय परन्तु प्रकृतिके न्यायसे बचनेकी आशा रखना व्यर्थ है.

मणिरथका अन्तःकरण किये हुए पापसे दुःखित हो गया. भविष्यके अमंगल विचारोंने उसकी निंदको उडा दी. "इस बातको जान कर क्या जुगबाहु क्रोध नहीं करेगा ? क्या वह वैर लेनेकी तरकीब नहीं करेगा ? क्या अब मेरा राजपाट सुखशान्तिमें रहेगा और क्या मेरे प्राणों पर किसी तरहकी नहीं आन बनेगी ?" इन इन विचारोंने उसके साम्हनेके अच्छे २ स्वादिष्ट भोजनोंको बेमजा दिया था और उसके सब सुख दुःखमय

हो गये थे. सच है विषयीको पहले अपनी आशा तृप्त करनेका मार्ग ढूंढनेका दुःख, फिर मनुष्यके हाथसे दंड भुगतनेका दुःख और अन्तमें नरकमें निवास होनेके दुःख ! अहह ! ऐसे आत्मघाती मूर्खों पर किसे दया न आवेगी ?

वह रातदिन अपने भाइकी मृत्युकामना करने लगा और मौका मिले तो उसका खू...... हाय स्वयं भाईका खून करनेकी विचारता. प्रिय पाठक ! आप क्या अचंभा करते है ? यह तो एक नियम है घाटी पर चढते हुए एक पैर चुक जायगा तो जमीन तक आ गिरेगा. महात्मा भर्तृहरीने क्या ही खूब कहा है—

'विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः'

प्रथम विचारोंको भटकने दिया, रूपपर निगाह गडाई, मनको उसमें क्रिया करने दिया, आशा बांधी;-वस जालमें पक्षी फँस गया, छूट कैसे सकता है ? अब तो हाथपैर चंचल हुए. छूटनेके लिये उलटे उपाय सोचे, खून करने तक मति पहुंच गइ, और उसका मौका भी आया. एक विवेकसे भ्रष्ट हुये पर हजार रीतिसे अधोगति होनेमें क्या बाकी रही ?

मणिरथकी इस मतिका क्या प्रसंग आया इसका वर्णन करनेके पहले, पाठक ! वसन्तकी वहार देख लें !

सर्व ऋतुओंकी शिरोमणि वसन्त स्वर्गीय छवि दिखलानेको पृथ्वी पर आइ हुइ . स्वच्छ जलके झरने वह रहे हैं. वृक्ष नये २

पल्लवोंसे शोभायमान हो रहे हैं. शाल–ताल-तमाल इत्यादि वृक्षों आसमानसे वातें कर रहे हैं. इनपर आम मौरा रहे हैं, वेलें लिपटी हुइ हैं, मालती-माधव–मोगरा–गुलावके सुन्दर २ पौधे मन हरे लेते हैं. चमन महक रहा है. कोयलें कूक रही हैं. रसलोभी भौरे गूंज रहे हैं. सायंकालका समय है. सूर्यदेव अस्ताचलके परली तरफ जा छिपे हैं. वद-लियां वार २ रूपको वदल रही हैं. मन्दिरके झाल्लर घंटा नगारे और शहरके निवासीयोंके कलकल शब्द और धर्मस्थानमें इकठे हुए भव्यजिवोंकी प्रार्थनाका नाद अपूर्व शोभा वनला रहे हैं.

ऐसे इस शान्तिमय समयमें जुगवाहु अपनी गर्भवती पत्नीको ले कर शहरके वा-

हर बागमें जानेको रवाना हुआ.

गर्भवती स्त्रीको प्रसन्न रखना, चलती-फिरती रखना, सुन्दर चीजों-रसीले शब्द और मनोहर दृश्योंसे प्रफुल्लीत रखना, इत्यादि वैद्यकके नियमोंको जाननेके कारण हो या मदनके प्रियबन्धु वसंतकी वहारसे आकृष्ट हो दम्पतीने एकान्तमें कुदरती सुख लेनेकी इच्छा की थी. उनका विचार आजकी रात बागके बंगलेमें ही रहनेका था.

दम्पती बागमें आ गये. जी बहलानेके साधन वहां पहलेसे ही उपस्थित किये गये थे. नो महिने पहले ऐसी एक रात्रिमें सतीने .. चन्द्रको अपने मुखमें* प्रवेश करते

* स्वप्नमें चन्द्रको प्रवेश करते देखना

हुए देखा था वही पूर्ण चन्द्रमा आज चांदनी छटका रहा था. इसी शीतल चांदनीमें दम्पती हास्यविनोद करते हुए "ज्ञानबाजी"+ खेल रहे थे.

पासा डालकर सारको चलाते, सिढी पर चढाते, 'सर्पके मुखमें आनेसे पूंछपर उतारते हुए उनके मुखसे धर्माधर्म-पाप पुण्यके उद्‌गार निकल रहेथे. जुगबाहुकी सार देवलोकमें जानेको सिर्फ १ दावकी वाट देख रहीथी इतनेमें ही पहरेवालोंमें वाहर कुछ

जल्दी ही सुपुत्र प्राप्तिका चिन्ह माना जाता है.

+ यह एक धार्मिक वाजी है, जिसमें विविध गतिके भ्रमणका ख्याल वरावर दिया गया है.

गडवड होती हुई सुननेमें आई.

गडवडकी ओर कुछ ध्यान नहि देते हुए पासा डाला और एक दाणा पडा ! जुगबाहुने ज्योंही चलानेके लिये 'सारको हाथमें लिया कि गडवडकी गंभीर हालत हो गई. वह इसकी जांच करनेको खडा हो गया. एक पैर भी नहि हटाथा कि नोकरोंमेंसे एकने आकर कहा: " प्रभो ! महाराज मणिरथजी इतनी रात गये आपसे मिलनेको आना चाहते हैं. किसीको भी कैसे भी कारण होने पर न आने देनेकी आपकी आज्ञा सुना देने पर भी अपना हठ नहि छोडते और उनकी इच्छा विरुद्ध रोकने वालोंको कल सख्त सजा देनेकी धमकी देते हैं. "

" क्षत्रियपुत्रके लिये यह स्वाभाविक

है." मुसकराते हुए जुगबाहुने कहा और जूती पहन मंदील हाथमें लेकर वह बडे भाइकी अगवानीको बँगलेके दर्वाजे की ओर चला.

मयणरेहाका मुंह उतर गया; मानो उसे कुच्छ अदृश्य अमंगल देख पडा हो. उसने जाते हुए पतिका हाथ जल्दीसे पकड लिया और गदगद कंठसे बोली: "प्राणेश ! जल्दी न करो; इतनी रात गये यहां आनेमें कुच्छ राज्यप्रपंचका कारण होनेकी मुझे दहशत है."

हिम्मत बांध कर पहरेवालेने भी कहा: "और खुदावन्द ! वह बिना नोकर चाकर, अकेले ही आते है.'

"स्त्रियां स्वभावसे ही डरपोंक होती हैं और पहरेवालोंकी बुद्धि ही कितनी ?" निर-

स्कारयुक्त हँसीसे जुववाहुने कहा. मयणरेहाकी ओर देखकर इतना ओर कहा: 'प्रिये! मेरे वडे भाइकोमैं अपने मायेका छत्र मानता हूं और वह मुझे पुत्रतुल्य चाहता है; इसलिये कुच्छ भी वहम रखना अयोग्य है.'

"नहि, मेरे प्राणाधार! यह वहम योग्य ही है; यही आपके शिरके छत्र पुत्रीपर विचारे हुये पापी हमलेमें निष्फल हो चुके हैं इसलिये इससे भी नीच कौनसा काम नहि कर सक्ते?" आज तक छुपाई हुई वात आज उसने संक्षेपमें कही.

जुगवाहुके हृदयमें शंका और क्रोधके में द्वंद्व युद्ध होने लगा. इतनेमें दरवाजे जोरका वाग्युद्ध होने लगा; उसे सहन

न करसकनेके कारण एकदम दर्वाजे पर गया और राजाको अन्दर ले आया.

दोनों भाइ आम्हने साम्हने बैठे और चासके परदेकी आडमें डरे हुए चहेरेसे, आसमानकी ओर आंखे किये हुए, कान इनकी ओर लगा कर मयणरेहा बैठी.

थोडी देर तक सब मौन बैठे. एक भाइ दूसरे भाइकी आंखको देखा किया. बारीकीसे देखनेवालेको मालूम हो सक्ताथा कि उस समय एकके हृदयमें दूसरेकी ओर वहम हो.

आखिरकार हितेच्छुताका आडम्बर कर बनावटी रितिसे मुस्कराकर मणिरथने मौन भंग किया: " प्यारे भाइ ! अपने पास इतना बडा लश्कर है; फिर भी तुम रात्रिके

समयमें अकेले जनानेको ले कर यहां आये यह कैसी वात ? मालुम होता है तुम्हने भी कुच्छ अन्तर रखना सीखा है ! परन्तु मुझे तो अपने छोटे भाईकी रक्षा करनेके लिये सदा तैयार रहना ही चाहिये. इससे तुम्हारे यहां आनेकी खवर होते ही विना किसीको साथ लेनेकी राह देखें दोडा हुआ यहां पर चला आता हुं."

"वडा उपकार किया, भाई !" शंका-भरे चहरेसे जुगवाहुने कहाः "आपको इतनी रात गये अपने शरीरको जोखममें डालना न चाहिये था."

"ना, ना, ना, प्रियभाई !" जिसमेंसे स्वभाव स्पष्ट झलक रहाथा ऐसे खड हास्यसे मणिरथने उत्तर दियाः "मैं

अपने लिये कुच्छ नहि डरता. क्षत्रिय राजा के पैरोंको किसी समय और किसी जगह जानेसे रोकनेवाला कोइ नहि है. राक्षस, छिपा हुआ शत्रु, अदृश्य संकट वाली जगाह तो हमें उल्टा वीर बना देते है! तो फिर भाईकी रक्षाके लिये—मेरे प्राणतुल्य प्यारे भाईकी सलामती के लिये घर वाहार हुआ हूं इसमें क्या आश्चर्य करनेकी वात है ? "

" सत्य है. " क्षत्रीयवीरकी वाणीसे उत्तेजित हुए तरुण क्षत्रियने कहा: "सत्य है; परन्तु जिसकी आप रक्षा करना चाहते हैं वह भी तो क्षत्रियपुत्र और वीरक्षत्रियका भाई है फिर डरनेका कोइ कारण नहि था. "

" अच्छा; इस वातको जाने दो. मैं,

सिर्फ इसीलिये नहि आया." बात फेर दे-नेके लिये मणिरथने कहना शुरु किया: "कहो उस निर्वलसिंहकी खंडणी (कर) अभी तक नहि आई; उसपर चढाई करनेको तुम्हारे सिवाय और किसिको सेना ले कर नहि भेजा जा सक्ता. उसका सैन्यवल कुछ अधिक तो है, परन्तु क्या ? वह तो मेरे जुगबाहुके वि-शाल बाहुओंका खिलोना हो जायगा !" और जरा हस कर बोला: "वह क्या जल-पात्र है ? एक कटोरा भर दो तो ठीक."

पानीका कटोरा भरनेको ज्यों ही जुग-बाहु उधर फिरा त्योंही घातकी–निर्दय–अ-धम मणिरथने तलवार नंगी कर उसकी गर-दन पर बडी सफाइसे झटपट फेर दी ....

प्रकरण ४.

स्त्री इसीका नाम है !*

घावकी ध्वनि ज्योंही मयणरेहाके तीव्र कानोंमें पडी त्योंही उसके मुंहसे एक भयपूर्ण चीख ली-चिल्लाहट निकली. मणिरथ वहांसे भगे उसके पहले उसे पहरेवालोंने पकड लिया. उन्होंने उसकी लो-

---

* पतिकी जिन्दगीमें उसको सुख देनेवाली यह स्त्रीशिरोमणि सती, अन्तकाल (पतिका अंतसमय) कैसा सुधारती है सो दे-

हीसे भरी तलवारको छिन लिया और अपनी और अपने कैदीकी स्थितिको भूलकर उन्होंने उसपर थूक दिया. उनकी आंखें क्रोधाग्निसे प्रज्वलित हो गई. वे उसके कंठको

खनेयोग्य है. सच्चा सगा तो वही है जो अन्तकाल सुधारे. मरनेकी अखीरी पलोंमें एक मनुष्यका जीव मृत्युकी वेदना और प्रियोंके वियोगसे दुःख पा रहा हो ऐसे समय रोना-कल्पांत करना ये शत्रुका काम है ! शोक करना, घरबारकी बातें पूछना स्वार्थी शत्रुता दिखलाना है, हितेच्छुता तो यह है कि उसके पास धर्मकी बात कर उसकी गति उत्तम ही होगी ऐसी दृढ श्रद्धा उसके मनमें उत्पन्न कर देना.

पकडकर कहने लगे: "अरे जुलमी राजा ! ऐसा नीच काम करते हुए तेरा कलेजा न फट गया ? तेरे शिरपर वज्रघात न हुआ ? भाईका संबन्ध न सूझा ? रे नीच, गोत्रघाती! देशके एक माननीय पुरुषका असमय विनाश कर क्या तुं राजपाट और प्राण रखनेकी आशा करता है ? हम अभी इसी तलवारसे तेरा धड और शिरके टुकडे कर डालते हैं."

इस समय मयणरेहा बेहोश पडी. उसे [illegible] [illegible] [illegible] नहिं, भैया, नहिं; अभीका वक्त ऐसी बातोंमें खोनेका नहि है. तुम्हारा सरदार घडी पलका महमान है. जो

तुम उसके आज्ञाकारी और हितेच्छु होनेका दावा रखते हो तो उसका मरण सुधारनेके लिये अपराधीको क्षमा दिलानेको मुझे जाने दो और इसे निकलने दो. तुम्हारे दो घडीके महमानके नामसे मैं तुम्हें आज्ञा देती हूं कि 'कृतकर्म के फल किसीको नही छोडते' इस महा वाक्य पर पूरी श्रद्धा रख कर अपराधीको चलता करो."

वे लोग ऐसे न थे कि हुकमको न मानें; तो भी उन्होंने उसके निकाल देनेके पहेले छिपे२ लात घूसा और धिक्कारके वचनोंसे अपने मनमें उत्पन्न हुए वैरकी, राणीके अनजानपनमें, कसर निकाल ली थी !

मयणरेहा घायल पडे हुए पतिके पास आई देखती क्या है कि पति बुरी हालतमें

पड़ा हूआ पछाडे मार रहा है, क्रोधातुर हो-
नेपर भी स्वयं वदला लेनेमें असमर्थ होनेसे
अमुझा रहा है और अपने वाद विषयी रा-
जा विधवा स्त्री और वच्चेका क्या अमंगल
नहीं करेगा इस विचारसे तड़पता है. उसने
वज्रकी छाती कर पतिका मस्तक गोदमें रख
लिया और वडी मुश्किलसे गदगद कंठसे
कहने लगी :

"हे नाथ ! धैर्य धारण करो और इ-
स पडी हूइ विपत्तिके प्रभावसे वचनेके लिये
समाधि भाव रक्खो. किसी पूर्व जन्मके वै-
रका अन्त हूआ है; इस वनावपर क्रोध कर
अब नया वैर न बांधो. आपकी यह अन्तकी
घडी इस जन्ममें किसी भी प्राणीके साथ हूए

वैरभावकी क्षमा मांगनेके लिये है. आपके अखीरी श्वास पंच परमेष्ठीका ध्यान करनेके लिये है. मैं आपकी अर्धांगना, वह आपका पुत्र और यह आपकी ऋद्धिसिद्धि आपके दुःखको तिलभर भी नहीं घटा सकते. देखो! आकाशमें देवता आपको बुला रहे हैं; आपके लिये यहांके सुखोंसे हजार गुने ज्यादा सुखोंकी सामग्री वहां इकठी कर रक्खी है. हजारों नोकर आपकी आज्ञाकी राह देखते हुए वहां बैठे हैं; वहां आपको लेजानेवाले आपके शुभ काम और शुभ भावके सिवाय और कुछ नहीं है. आप अभी संसारसागर-"

इसके आगे बोले इतनेमें तो जुगबाहूके चिन्ह बदलने लगे. वह कदाचित थोडी ही

ूर जीवेगा यों जान उसने हिंमत बंधाने शाके वाक्योंको कम कर प्रार्थना शुरु की: " आप अब आनन्दपूर्वक संसारसागरको पार करेंगे. आपकी यात्रामें आनन्द देनेवाले पंचपरमेष्ठीको अब याद करो! अव्याबाध सुखके देनेवाले ज्ञानमय श्री सिद्ध प्रभुको वन्दन करो! "

वह श्री पंचपरमेष्ठीके नमस्कार रूप " णमोकार " मंत्रके अखीर पदका उच्चारण कर चुकी उसी समय जुगबाहुकी अमर आत्मा अमरलोककी यात्राको (जहां हजारों नोकर और सुख उसके आनेका मार्ग देख रहेथे) चल दिया. अखीर वक्तमें यद्यपि ाट आधि-व्याधि-उपाधिसे घिरा हूआ था ो भी उस पवित्र उपदेशके प्रभाव उसके

चेहरेपर हर्षकी तरङ्गें उठती थी और इस परसे मयणरेहाने जो अनुमान किया वह ठीक ही था कि:

जुगबाहु देवलोकको गया.

प्रकरण ५.

रे दुखिया प्राण ! तुझे कहां ले जाउं?

"रे दुखिया प्राण! तुझे कहां ले जाउं? अरे द्रोही सौन्दर्य ! तुझे कहां छिपाउं ? हाय ! जिसको रिझानेके लिये इस सौन्दर्य की रक्षा करतीथी, जो इस सौन्दर्यका पोष- ण करनेवाला था उसीका इसने नाश किया तो मैं भी भूख-प्यास और भ्रमणसे इसका नाश करूंगी, इसमें मेरा और मेरे बेटे चन्द्र- शका कल्याण है.

" मेरे रूपसे अन्ध हो कर मणिरथने रे पतिकी हत्या की है. अब वह अपनी इ-

च्छा पूरण करनेमें आडे आते हुए कुमार चन्द्रयशके वधकी क्यों नहि कोशिश करेगा ? परन्तु अभी कुमारके आने पहले ही (अपने पिताके अग्निक्रियाके लिये आनेके पहले ही) भग चलुं तो मणिरथको और २ अनर्थ करनेका कारण ही न रहे. सदाके लिये बिछुडते हुए पति सद्गतिसे देवलोग पहुंचनेके लिये धर्मध्यानमें दृढ करनेकी मेरी फर्ज मैं बजा चुकी इससे अब भगनेमें मैं अपनी किसी कर्त्तव्यका भंग तो कर ही नहि रही हूं."

जिस वक्त [illegible]

और [illegible] लिये हुए [illegible] देहके पास खडे हुए थे उस वक्त मयणरेहा बागकी दीवारके साम्हने आ कर मनमें

ऐसे विचार कर रही थी.

ज्यों ही उसने निश्चय किया त्यों ही वह दीवारको लांघ कर बाहर मैदानमें आई और भगी. प्रातःकाल होते न होते वह एक जंगलमें पहुच गई. ऊंचीनीची खाडखड्डे की भूमि पर उसके कितने कंकर कितने कांटे लगे इस बातको जाननेकी पाठकोंको कोई आवश्यकता नहीं; क्यों कि स्वयं भगने वाली को इसकी सुध न थी. उसे तो सिर्फ इस बातका ज्ञान था कि किसी तरह मणिरथसे अपने शरीर और शीलकी किसी तरह रक्षा करे. सत्य है: "मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्" अर्थात् "स्वाभिमानी और काम करनेवाले न सुखको गिनते हैं और न दुःखको."

जब वह सघन घन वृक्षोंसे घिरे हुए एक वृक्षके पास आ पहुंची तब उसने उस जगहको निरुपद्रव जान कर वहां विश्राम किया. इस समय इसकी आंखोंके साम्हने तरवरे आने लगे, मस्तक घूमने लगा, वह घभडा कर सो गई. थोडी देरमें उसके चन्द्र-कान्तिधारी पुत्र उत्पन्न हुआ.

सरोवरके जलमें स्पर्श होकर वहती हुई पवनकी लहरोंके सिवाय उस समय उसे सुधमें लानेवाला कोई नहीं था. वृक्षों पर बैठे हुए चहचहाते हुए पंछियोंके सिवाय पुत्रजन्मकी बधाई देनेवाले स्वजन नहीं थे. पुत्रजन्मके दिवसकी खुशी मनानेवाला कोई था तो एक मात्र सूर्य, जो अन्धकारको मिटा

कर पृथ्वी पर प्रकाश फैला रहाथा और अपनी सुनहली किरणें चलती हुई सरोवरकी तरंगोंमें डाल कर अनुपम उत्सव दिखला रहा था!

मयणरेहाको जब होश आया उसने अपने पुत्रको पासके सरोवरके जलसे स्वच्छ कर अपने वस्त्रको फाडकर उढाया और फिर जुगबाहूके नामकी वींटी अपनी उंगलीसे निकाल कर एक तन्तुसे उसके गलेमें बांध दी. इसके बाद उसे केलके पत्ते पर लिटा दिया और स्वयं सरोवरमें अपना शरीर साफ करनेको गई.

सरोवर गये उसे थोडी भी देर न हूई थी कि एक उन्मत्त हाथीको उसने अपने

पर टूट पडता हुआ देखा. वह जोरसे चिल्ला उठी परन्तु इस निर्जन वनमें उसकी सहायता करने दोडे ऐसा कौन था ? देखते ही देखते उसको हाथीने सूंढमें पकड कर आसमानमें उछाल दिया. गिरती हूई को खिलोने की तरह सूंढमें पकड कर फिर उछाल दिया. इस तरह उसने तीन वार इसे आसमानमें फैक दी. कैसा ही मजबूत शरीर क्यों न हो इस तरह उछाले जाने पर बच नहीं सकता, उसमें प्राण नहीं रह सकते, तो फिर ऐसी नाजुक और अभी प्रसव वेदनासे जर्जर हुए शरीरकी क्या दशा होना चाहिये, यह विचार पाठक ! आपही करें. मयणरेहाका

प्रकरण ६.

"सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्"

(भर्तृहरी.)

—:०:—

प्रिय पाठको ! सतीकी अैसी दशा होनेमें कुछ आश्चर्य न करो. प्रत्येक सतीको प्रायः अैसे ही और इससे भी भयंकर दुःखोंमें होकर अपना मार्ग तह करना पडता है. इस सतीका चरित्र यहीं पूर्ण नहीं हो गया—अभी तो उसे इस विश्वरंगभूमी पर अनेक उपयोगी भाग (पार्ट) कर दिखाने हैं, जो हमारी मा बहन और बेटियोंको उजेलेमें लावेंगे और यह हमारे स्वजनोंके लिये

उपकार होनेको कहो चाहे संसारके कल्याण के लिये कहो जिस समय मयणरेहाको हाथीने तिसरी दफे फैंका उस वक्त उसे विमानमें घूमते हुए विद्याधरने देखा.

इस विद्याधरका नाम मणिप्रभ था. रत्नवाह नगरीका यह स्वामी था. इस तरह एक अबलाको संकटमें देखनेसे इसका कलेजा कटने लगा. उसने फौरन विमानको रोककर मयणरेहाको अधर की अधर झेलकर विमानमें ले ली और भांति २ के इलाज कर मयणरेहाको आराम करनेकी कोशिश की. जब मयणरेहाको होश आया तब उसने आपको एक वे जाने बूझे जवान के काबुमें पड़ी देखकर औंधी सांसली और बोली:

"हे वीर! मुझे न सता; हे भाइ! मुझे जाने दे; हे बन्धु! मुझे मरने दे."

मणिप्रभ विद्याधर यद्यपि सुन्दरी के रुपसे मोहीत हो गया तथापि वह एक महात्माका बेटा था, वह ऐसा नहि था कि जुल्म करनेकी हद तक पहुंच जावे. वह मर्म वचनोंसे शान्ति देने लगा: " सुन्दरी! तू क्यों गभराती है? अभी मैंने तेरे कीमती प्राणोंको बचाये हैं फिर क्यों तूं मुझसे डर रही है? समझ ले अब तेरे सब संकट दूर हो गये; तू अब सुखी–भाग्यशाली होगी. वैताढयगिरीकी दो श्रेणीका स्वामी यह मणिप्रभ विद्याधर अपनी सत्ताके प्रत्येक सुखको देगा."

इन ... का बेटा है इतना जान मयणरेहा-
मग्न गई थी. ... कम हुआ. उसने फिर अपनी
वाक्य किसी दुस... " अच्छा ! दर्शन जैसा पवित्र
कर रहेंगे. वह तो मर्णि... करना ? ' धर्मस्य
रथ समझने लगी और ... देर ? महात्माजीके
" मणिरथ मेरे प्राणनाथको आनन्द होगा और
तो मणिप्रभ मेरा घातकी ... मिट जायगी
... दुखी देख कर

कुछ भी हो वह एक क्षत्री
चतुर क्षत्राणी थी. इससे उसने "
भारी. धर धैर्य भारी " का मामला परन्तु
किया, क्यों कि " वहु दुःख वालेको
दुःख नहि. "

उसने एकाएक एक रास्ता ढुंढ निकाला
हंसीके साथ उसके चेहेरे पर हर्षकी तरंगें

" हे वीर ! मुझे न सता; शुभ सं-
मुझे जाने दे; हे बन्धु ! मुझे ? "

मणिप्रभ विद्याधरने उत्तर
रूपसे मोहीत हो मेरे पिता श्री मणि-
त्माका बेटा था भार मुझे दे कर योग
करनेकी हद है. वे चार ज्ञानके धारी
नेसे शान्ति उनके दर्शन कर कल ही
गभराती था और आज भी इसी का-
को रहाथा परन्तु अब तो तुम्हारे इस
और शरीरको राजमहलमें पहुंचा और यो-
ग्य उपचारसे आराम कर फिर दर्शन कर-
नेको जाउंगा. "

के फंदेमें वह आइ है वह चार ज्ञान-

धारी मुनिका बेटा है इतना जान मयणरेहा-का शोक कुछ कम हुआ. उसने फिर अपनी युक्ति लडाई: " अच्छा ! दर्शन जैसा पवित्र कार्य अभी क्यों नहि करना ? ' धर्मस्य त्वरिता गतिः' धर्ममें और देर ? महात्माजीके दर्शनसे मुझे भी अत्यन्त आनन्द होगा और मेरी सब बीमारी–असमाधि मिट जायगी और मुझे आशा है कि मुझे सुखी देख कर आप भी प्रसन्न होंगे "

" यह सच " मणिप्रभने कहा " परन्तु तुम्हारे शरीरमें वहां जाने जितनी शक्ति नहीं है. इस वास्ते इस आग्रहको छोड राज-महलको चलना ही अच्छा है. "

जरा दुःखकासा चहरा बनाकर मय-

णरेहा धीरेसे बोली: "अफसोस ! अफसोस ! मैंही हीनभाग्य ऐसी हूं कि सब अच्छे काममें विघ्न डालती हूं. अफसोस ! अफसोस ! मैं दुःख पानेको ही पैदा हुई हुं. हाय मेरे भाग्यमें यह कहांसे लिखा हो कि चार ज्ञानधारक महात्माके दर्शन पा कर मैं पापिनी अपने दुःखोंको दूर करुं ? अथवा मुझे घरपर डालकर आप अकेले लाभ उठानेकी इच्छा रखते होगे ?"

एक मुस्कराहटके साथ मणिप्रभने जवाब दिया: "जो ऐसा ही हो तो ऐसा होनेसे पहले मणिप्रभ मर जानेको ज्यादा पसंद करेगा."

बस विजय ! मयणरेहाके भाग्यने जि-

तना जोर मारा उतनेही जोरसे विमान भी उडा और दोनों प्राणी महात्माकी पवित्र छायामें आ पहुंचे.

सूर्य के प्रकाशमें जो अन्धकारका रहना संभव हो तो ऐसे महात्माके आश्रममें दुर्बुद्धि ठहर सके. जब ये दोनो प्राणी महात्मा श्री मणिचूडजिको विधिपूर्वक वन्दन करके योग्य आसन पर बैठे तब महोपदेशक महात्मा जीने जीवनकी अस्थिरता, शरीरकी क्षण भंगुरता, वासनाकी प्रबलता और उससे होनेवाले दुःख, सद्वर्तन—नेक चलनी (चारित्र की महिमा इसी खूबीसे समझाये कि दोने श्रोताओंकी हृदय रूपी गुफामें नवीन प्रकाः पैदा हुआ. पहलें जो शील था वह औ

भी दृढ हो गया और साथ ही साथ वैराग्य की स्फुरणा हुई; और दूसरेकी जो विषय वासना इधर उधर चंचल हुई थी वह आधिन हो गई.

मणिप्रभ पैरों पड कर कहने लगा: "बहन ! पवित्र बहन ! मेरे अपराधको क्षमा करना ! तेरे पर जो मैंने बुरी नियत बीचारी थी-उसके लिये मैं अन्तःकरणसे पश्चात्ताप करता हूं. उसके लिये मैं गुरुदेवके समक्ष क्षमा मांगतां हूं और इस 'क्षमापना' के बदलेमें तेरी हरकोई इच्छाको पूरी करनेके लिये तैयार हूं."

हर्षसे गद्गद हो कर मणिरेहाने कहा: ! तुझमें जो यह जमीन आसमानसा

कुछ फेरफार हो गया इसे देख कर मुझे कुछ अचंभा नहि है. जिनके दर्शन मातसे दुःख मात्र—पाप मात्र नाश हो जाते हैं ऐसे महापुरुषका तू पुत्र और उपदेश सुनने वाला है. तेरे पूर्व कर्मके वलसे घडीभर विगडी हुई मति फौरन ठिकाने वैठ जाय इसमें कोई आश्चर्यकी वात नहि है. भाई! तू मुझे कुछ मांगनेको कह रहा है परन्तु मैं क्या मांगू? तेरे प्रसंगसे ही इन महात्माजीके दर्शन हुए—दर्शनसे ही मैं दुःखोंसे छूटी और इसीसे मुझे सद्ज्ञान मिला यह सव तेरा उपकार है. तथापि"—गुरुदेवकी तरफ देख उसने कहा " तथापि गुरुदेव मेरे तुरत के जन्मे पाये हुए बच्चेका हाल कहेंगे तो मैं कृता होउंगी."

भी दृढ हो गया और साथ ही साथ वैराग्य की स्फुरणा हुई; और दूसरेकी जो विषय वासना इधर उधर चंचल हुई थी वह आधिन हो गई.

मणिप्रभ पेरों पड कर कहने लगाः "बहन! पवित्र बहन! मेरे अपराधको क्षमा करना! तेरे पर जो मेंने बुरी नियत वीचारी थी उसके लिये मैं अन्तःकरणसे पश्चात्ताप करता हूं. उसके लिये मैं गुरुदेवके समक्ष क्षमा मांगतां हूं और इस 'क्षमापना' के बदलेमें तेरी हरकोई इच्छाको पूरी करनेके लिये तैयार हूं."

हर्षसे गद्गद हो कर मणिरेहाने कहाः
"! तुझमें जो यह जमीन आसमानसा

फेरफार हो गया इसे देख कर मुझे कुछ अचंभा नहि है. जिनके दर्शन मात्रसे दुःख मात्र–पाप मात्र नाश हो जाते हैं ऐसे महापुरुषका तू पुत्र और उपदेश सुनने वाला है. तेरे पूर्व कर्मके बलसे घडीभर बिगडी हुई मति फौरन ठिकाने बैठ जाय इसमें कोई आश्चर्यकी बात नहि है. भाई ! तू मुझे कुछ मांगनेको कह रहा है परन्तु मैं क्या मांगू ? तेरे प्रसंगसे ही इन महात्माजीके दर्शन हुए–दर्शनसे ही मैं दुःखांसे छूटी और इसीसे मुझे सद्ज्ञान मिला यह सब तेरा उपकार है. तथापि"—गुरुदेवकी तरफ देख उसने कहा " तथापि गुरुदेव मेरे तुरत के जन्म पाये हुए बच्चेका हाल कहेंगे तो मैं कृतार्थ होउंगी. "

ज्ञानी मुनिराजने इस प्रार्थनाको पूरा करनेमें कुछ अदृश्य हित देखा अपने पुत्रको सुखमें जान कर यह निश्चिन्त मनसे संयम धारण करेगी ऐसा पहलेसे ही विचार उन्हों ने संक्षेपसे कहना शुरु किया: " हे सती ! पहले समयमें जम्बुद्वीपके पूर्वविदेहकी पुष्क- लावती विजयमें मणितोरण नाम नगर था. वहां अमितयश नामका चक्रवर्ती राजा था. उसके पुष्पशिखर और रत्नशिखर नामके दो पुत्र थे. उन्होंने चारणऋषि के पास उप- देश पा कर संयम धारण किया और उसे सोलह लाख पूर्वके अंत तक पालन कर, काल क- रके बारहवें देवलोकको गये. वहांसे धातकी खंडके भरतमें हरिषेण वासुदेवकी समुद्रदत्ता रानीकी कूंखसे जोडले पैदा हुए. इनका

नाम सगरदेव और सागरदत्त पडा. ये दोनों कुमार दिक्षा लेकर तिसरे ही दिन एकान्त स्थानमें ध्यानमग्न हो गये. उस समय बरसातके तूफानमें इन पर कडक कर बिजली गिरी और इनके शरीरकी राख हो गई. ये सातवे देवलोकको पहुंचे. कितने ही समय तक देवताके सुख भोगनेके बाद ये भरतखंडके गिरनार पर्वतके केसर टेकरी पर बाईसवें महाप्रभु नेमीश्वरके केवलज्ञान महोत्सवके प्रसंग पर आये और भगवानसे पूछा कि ' [illegible] देवपदके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

जयसेनका पद्मरथ नामके पाटवी कुमार [illegible]गा और दूसरा मालव देशके मुद्गलपु

के युवराज जुगबाहूकी स्त्री सती मयणरेहाकी कूंखमें उत्पन्न होगा. परन्तु पद्मरथका पुत्र कहलायगा.' इसके बाद दोनों देव वन्दन कर चले गये. इन दोनों देवोंने कभीका जन्म धारण कर लिया है. पद्मरथ राजा (पहला देव) सरोवरकी ओर गया था वहां उसे तेरा बालक (दूसरा देव) दिखाई पडा, उसे प्रसन्न हो कर उठा ले गया है और उसने प्रसिद्ध कर दिया है कि उसकी राणीके गुप्त प्रसव हूआ है. कारण कि उसके और कोइ सन्तान नहीं है. इस वक्त वह बडी धामधूमसे उसका जन्म महोत्सव मना रहा है. तेरा पुत्र बडा भाग्यवान है. उसकी कुछ लेशमात्र भी चिन्ता न कर और तेरे चमें जो आत्मकल्याणकी बातें उठ रही है

उन्हींकी साधना कर."

मुनिराज अपना अन्तिम वाक्य पूरा भी न कर पाये थे कि आकाशसे उतरता हूआ एक विमान नजर आया और क्षणभरमें एक तेजस्वी देव उसमेंसे उतरा और उसने अत्यन्त विनयसे मुनिराजके पास बैठी हूई मयणरेहाको साष्टांग दंडवत कर उसके पैरों पर गिर गया !

प्रकरण ७.

" जैसी करणी वैसी भरणी. "

हुत समयसे हमारे उपदेशक और लेखक स्त्रीजाति को धिकारते आये है, " माया करण्डी नरकस्य हंडी " कहते आये हैं तो आज हम सती मयणरेहाके चरणोंपर पडे हुये देवको कुछ समयतक ऐसाही रहने देकर स्त्री जातिके एक कीमती नवरत्नका मान वढानेकी कोशिश करें तो कुछ अयोग्य नहीं जायगा !

अच्छा, तो पाठक ! हम अपनी निगाह को किसी और तरफ झुकावें. भाईका खून कर बन्धुपत्नीकी अनुपम दयासे छुटकारा पाये हुए मणिरथको देखें.

जुगबाहुकी मृत्युके बाद जब सामन्तोंने मयणरेहाको नहीं देखा तो वे उन्हें इधर उधर ढूंढने लगे. वीरसिंह और कायरसिंहने इस कामको अपने ऊपर लिया. कदाचित् राणी पुत्रकी रक्षा करनेको महलकी ओर गई हो ऐसा विचार वे दोनों शहरकी तरफ चल दिये. रात काली अंधेरी थी, परन्तु नीच मनुष्यके हृदय जैसी तो फिर भी न थी. रस्ता खाड खडेला खराब था, परन्तु धर्मके नामसे धर्तिंग करने वालोंका सा न था. मार्गमें अनेक गली गूंचलीके चक्कर थे परन्तु विधाताकी चाल

और पोलिटेकिल नामधारियोंकी पालि-सीके पासंग भी न थे.

ऐसे समयमें सब सोरहे थे. शहरके दिये दिखाई दे रहे थे और वे संसारी मनुष्योंके निर्बल चित्तका उपहास कर रहे हों इस तरह टिमटिमा रहे थे.

इस निर्जन और अन्धकारमय स्थानमें थोडो दूर पर वीरसिंहको कुछ ओझांका सा दिखनेमें आया. वह कुछ ठिठका और तल-वार खींच ली कि जो इस अन्धकारमें भी चमक गई. इस चमकते कायरसिंहको ड-रा दिया.

" वीरसिंह ! वीरसिंह—"

" चुप " एक हाथसे कायरसिंहका

मुंह दाब कर दुसरे हाथमें नंगी तलवार ले वीरसिंह बोला " चुप, यह वक्त सवाल जवाब करनेका नहीं है. "

"परन्तु भाई!" कायरसिंहने उसका हाथ हटानेका यत्न करते २ कहा " इस अंधेरी "रातमें यहां पर अनेक भूत प्रेत भटकते "होंगे; उनकी ओर दोडकर तेरी देहको कष्टमें न डाल. "

" मूर्ख!" वीरसिंहने चिडकर जवाब दिया " भूत कुछ ठाले नहीं बैठे. सामने पर किसी मनुष्यका ओछांका है—देख—कोई चोरकी तरह दोड जा रहा है; हमें होसियार हो कर इसे पकडना चाहिये. "

" तू तो हमेशा ही उतावला रहा "

कायरसिंहने डरते डरते हिम्मतसे कहा
“ कोई भी हो इसमें क्या हमारे बापदादाका
“ राज्य बूडा जाता है ? अंधेरी रातमें चोर
“ पर हमला करनेके पहले रुक्मिणी भाभी
“ और उनके छोटे २ बच्चोंका तो भविष्य
“ देखले ? ”

“ निमकहराम चंडाल!” कर्तव्यपरायण क्षत्रियका खून उबलने लग गया. “दुनियाके
“ पति और पिताओंके मुकाबलेमें मैं अपनी
“ स्त्री और बच्चोंको बहुत जियादा चाहता
“ हूं परन्तु मैं नहीं जानता कि मेरे पिता के
“ [illegible]
“फिर जन्म लेते हैं ! अतएव उनका प्रेम मेरे
“ कर्तव्यमें मुझे भुलादे इसकी अपेक्षा मैं यही
“ पसन्द करूंगा कि मैं उनके बिनाका होऊं !

"हा, महर्षिजन कहते आये हैं कि आर्यावर्त
" के लिये एक ऐसा समय लिखा गया है
" कि उस समय इसके पुत्र कर्तव्यपरायणता
" को छोड स्वार्थपरायण होंगे, विद्वान
" की जगह वहमी, वीरकी जगह कायर
" और दयालुकी जगह क्रूर होंगे. यह सुव-
" र्णभूमि विदेशी-विधर्मियोंके हाथमें पडेगी
" और इसके निवासियोंके प्रजाकीय हक्क
" मारे जायगें. हाहा, इस दूरके भविष्यकी
" परछाहीं आज मैं तेरेमें देख रहा हूं. तुम
" जैसे क्षुद्रदृष्टि मनुष्यके छूनेसे मैं अप-
" वित्र होता हूं. हट डरपोंक! तुझे दंड देने
" का यह समय नहीं है वर्ना नई पुरानी —"

वह अपना वाक्य पूरा कर भी न पाया
था कि उन्होंने एक धमका सुना. वह ऐसा

ा कि जैसे कोई मनुष्य पत्थर पर गिरा हो.
सकी तहकीक करनेके लिये दोनों सामन्त
चुपचाप एक वृक्षकी ओटमें जा छिपे.

थोडी देर सब ओर शान्ति छा रही,
जिस शान्किो ओझाके की और से आते हुए
आवाजने तोड दी.

* * * * * *

" अच्छा भगवान ! तूने मुझे क्यों
"दुर्बुद्धि सुझाई ? एक सुन्दर राज्यका मैं
" मालिक, हजारोंका मैं स्वामी, अपराधि-
" योंको दंड देनेवाला, फिर मुझे खून की
" कैसे सुझी ? और वह भी घरमें ही? अरे
" अपने कुलपर चलने वाली तलवारने मुझे
" ही क्यों न काट फैंका ? सती! तूने भी मेरे
" उपर अन्याय ही किया– क्यों मुझे नि

" कल जाने दिया ? हाय मुझे मारते हुए
" सामन्तोंको क्यों रोका ? अब मैं नगरमें
" क्या मुंह लेकर जाउं ? प्रजा अपने मा-
" न्यवर नरके खूनका उत्तर मांगेगी क्या
" जबाव दूंगा ? जो धर्मपत्नी मेरे पर पूर्ण
" प्रेम रखती है उसीके हकका नाश कर-
" गुप्त चोरीसे परस्त्रीको ललचानेकी कोशि-
" शोंका यह नतीजा हुआ जान कर वह
" मुझे कितना धिक्कारेगी ? हा ! ये विचार मु-
" झे मारे डालते हैं. वहेर रणोंमें, सुभटोंकी
" हुंकार और रणगीतोंकी उत्तेजनामें, तल-
" वार तोपोंकी मारका सहन करना
" सद्‌सद्‌विवेकबुद्धि (Conscience) के
" मारके साम्हने कुछ भीतो नही है.

* * * *

" परन्तु मुझे यह ज्ञान बडी देरमें हुआ.
"मैंने पुस्तकें वांची थी, उपदेश सुनेथे परन्तु
"अनुभव तो आज ही हुआ. हा ! कठोर और
"कीमती अनुभव ! बडी कीमत में तुझे खरी-
"दा परन्तु तेरा लाभ लेनेको जीते रहना अब
"मुझे नहि भाता. सुरदासने विषयी आंखें
"सुई डालकर फोड दीथी; मेरे मगजमें भी
"ऐसे ही विचार उत्पन्न हुए इसलिये आज मैं
"इसका पत्थरसे सर फोड अन्त कर दुंगा."

* * * * *

वीरसिंह अब चुप न रह सका. आ-त्मघात करनेको तैयार हुए नरसे वह समय-सूचक सामन्त जा मिला और बोला: ' महा-
"राज ! साहस न करो ! जो होना था हुआ
"परन्तु अब आप अन्तःकरणसे पसता रहे हो

"यही आपके अंदर उत्तम फेरफार हो जानेका
"सबूत है. विचारो नरनाथ! जुगबाहु और
"आप दोनोंके न रहनेसे राज्य और राज्य-
"परिवारकी क्या दुर्दशा होगी ?"

"कौन है वीरसिंह!" यह ओझांका और कोई चोरवोर नहींथा स्वयं मणिरथ था बोला: "जा वीरसिंह, चला जा. मुझे
"मर कर सुखी होते हुए न रोक. वीरसिंह!
"तेरे रस्ते लग."

"महाराज!"—

"महाराज नहीं पर भिखारीराज, दु-
"ष्टराज कह; वीरसिंह! मुझे 'महाराज' कह-
"कर इस उत्तम शब्दको कलंकित न कर.
"योगी हो चाहे भोगी हो शुद्धतासे भ्रष्ट
"हुए पीछे वह महाराज पदसे कहेजाने

"योग्य नही है. उनके घरेलू गुप्त काम
" कभी छिपे नहीं रहेंगे. वीरसिंह! मुझे
" मरने दे. मैं मयणरेहा और कुमार चंद्रयश
" के सुखका मार्ग मरकर साफ कर दूंगा."

" घणी खम्मा, महाराज!" कायरसिंह बोला " ऐसे वचन न फरमावें. एकवार
" तो ब्रह्माने भी भूल की है."

" मुझे वार २ महाराजा कहकर न
" चिडाओ. भिखारीको सेठ कहनेमें उसके
" चित्तको दुःख होता हैं इस वातको दुसरे
" नही जान सकते. तू कायर है इस वास्ते
" ऐसी फोगट दलील देता है. कायरसिंह!
" एकवार भूल करे वह ब्रह्मा हो ही नही
" सकता. युद्धकी तरह व्यवहारमें भी एक
" भारी हार जिन्दगीका धूलमें मिला दे

" सकती है."

" आपको चित्तभ्रम हो गया है, अरेरे!
"महाराज, यह कहनावत झूंठी नहीं है कि 'ऊंट
" मरती वक्त मारवाडकी ओर देखता है.'
" आखिर मनुष्य अपनी जाति पर आ ही
" जाता है. उच्च कुल और उच्च वर्णका
" पुरुष राजगादी या गुरुगादी पर बैठा हो
" तो वह कैसी ही भूल करे आखिर आता
" है ठिकाने पर ही. और जो भूखमरे कुंभार–
" धोबी–भोई–कोली आदिमेंसे कोई मनुष्य
" राजा या उपदेशक हो जाय उसका चित्त
" जातिस्वभावकी ओरही झुकेगा. अच्छा
" जाने दो इस बातको" वीरसिंहने कहा:
" जो आपको अब महाराजा नाम पसन्द
" नही है तो मैं मणिरथजी कहकर बात करूंगा.

" मणिरथजी ! जो तुम्हें मरनेमें ही सुख मा-
" लूम होता है तो क्या उस सुखको प्रजाके
"सुखके लिये—परमार्थके लिये छोडना अच्छा
"नही लगता? विचारो महा....विचारो मणि-
"रथजी ! बिलकुल कायर न हो जाओ और
"मेरे साथ कुमारके पास चलो. हम मिलकर
"विनय करेंगे तो वह मान लेंगे और आपको
"क्षमा कर देंगे और राजपाटका भार ग्रहण
" कर आपकी सलाहके मुआफिक चलेंगे."

"क्षत्रिय रूपमें योगी, ! तूं तत्त्वज्ञानी है.
"तत्त्वज्ञानके अनुकूल चलता है और तत्त्वज्ञान
"का ही उपदेश करता है. मेरी जिन्दगी जंजा-
"लसी होजानेपर भी तेरे तत्त्वज्ञानमय
"वचन मुझे कर्तव्यपरायण होनेकी उत्तेजना
"दे रहे हैं."

"तो चलो; अब हमें जियादा वक्त
"न खोना चाहिए. राणी मयणरेहा कदाचित
"महलोंमें ही गई होंगी. हम दोनों उन्हें और
"चन्द्रयश कुमारको सब वृत्तान्त कहेंगे और
"आप महलके बगीचेमें आराम करना."

अन्धकारके भयसे तीनों मनुष्योंके साथ २ उठते हुए पैरोंके आवाजने कुछ जियादती की. तीनों चुपचाप चलते २ थोडी देरमें महलके कम्पाउंडमें पहुंच गये. सलाहके मुआफिक मणिरथ तो बगीचेमें इधर उधर फिरने लगा और दोनो सामन्त कुमारको जगाकर बातचीत करने लगे.

पिताके अचानक खूनके समाचार सुनसे जो कुमारको दुःख हुआ, उसका वर्णन कर हम पाठकोंको रुलानेमें खुश नहीं हैं.

पासही वीरसिंह जैसा चतुर और ज्ञानी मनुष्य मौजुद था इससे कुमारको वहुत जल्दी शान्ति आ गई और वह पूछने लगा कि " इस समय क्या करना चाहिए ? "

इतनेहीमें " वीरसिंह, वीरसिंह, " ऐसी एक भयभीत आवाज तीनोंके कान पर पडी. उन्होंने उस आवाजको पहचाना और मणिरथको कोई सता रहा है ऐसा सोच तीनों उधर दोड गये और दोडते २ तलवारें निकाल मणिरथके पास आये. परन्तु देखे तो अकेला मणिरथ पडा हुआ है. और कोइ भी वहांपर नही है.

"क्या है मणिरथजि?" वीरसिंहने वडी आतुरतासे पूछा " क्यों भयभीत होकर पडेहो?"

" वीरसिंह ! " तुतलाते २

मणिरथने उत्तर दिया " बगीचेमें फिरते
" २ बडकी डालसे मेरी गर्दन भिड गई.
"इससे उसपर सोया हुआ सांप छेडा गया.
" उसने मेरे गलेमें लिपट कर जगह जगह
" काट खाया. तुम्हारे पैरोंकी आहट पाकर
" अभी वह सटक गया. मुझसे अब बोला
" नहीं जाता. मेरी जबान बन्द होती जाती
" है. सतीने मेरे अपराधको जाने दिया;
" तैंने मुझे आत्मघात करते रोका परन्तु
" आखिरमेंतो " करणी जैसी भरणी " हूई
" ही. कृत कर्मका फल मीला ही. भाई चन्द्र-
" यश ! मेरा अपराध क्षमा करदेना; यद्यपि
" क्षमा मांगनेका भी मैं अधिकारी नहीं हूं
" तो भी क्षमा करना ! वीरसिंह ! मेरे गुरु !
"राजकाजमें उत्तम सलाह देकर राज्यको

"तरक्की देना! मयणरेहाका पत्ता मिले तो
"मेरे प्रणाम कहकर मेरे अपराध क्षमा करने
"का विनय करना!"

* * * * *

इतना कहते ही उसके प्राण निकल गये. शास्त्रकार कहते हैं कि उसके जीवने चौथे नरकमें निवास किया. कुछ भी हो उसका नरक तो यहांसे ही प्रारम्भ हो गया था सो हम प्रत्यक्ष देख चुके हैं.

सेक्सपीयरके नायक हम्लेटके चचा और हमारे नायक नमीराजके चचा : दोनों समान भावसे अपराधी हुये, पस्ताये और जहरसे मरे. तो भी मूर्ख जन समझते हैं कि अपराध करनेके बाद उसके बुरे परिणाम

से बचनेके लिये चेतकर चलेंगे. कुछ भी हो उनकी चतुराई किसी काम नहीं आती और कर्मोंका फल उन्हें भोगना ही पडता है.

प्रकरण ८.

दो भाई भाई राजाओंमें युद्धका प्रसंग.

" कैसा उद्धपपन ! कैसा अविवेक ! महात्माको छोडकर यह देव क्या स्त्रीको नमस्कार करते हुए नही शरमाता ? अथवा कामकी बलिहारी है कि जिसके प्रतापसे यह देव देवाङ्गनाके सुख भोगता हुआ भी एक दीन मनुष्य जातिकी विधवापर आकर्षित होता है " मणिप्रभ विद्याधरने आकाशमेंसे आकर मयणरेहाके चरणमें पडे हुए

"यह आक्षेप ठीक नही है" महात्मा मणिचूडजीने गंभीर स्वरसे कहाः " यह देव न तो विषयान्धही है और न अविनयी ही. इसने इस स्त्रीको-सतीको वन्दन करनेमें विनयकी मर्यादा ही रक्खी है. क्यों कि यह देव और कोई नहीं है, अपने भाई के हाथसे मरा हुआ जुगबाहु-इस सतीका भर्ता है. सतीके सदुपदेशसे इसका अन्तकाल सुधरा, समाधि मरण हुआ और यह गति मिली तो वह पहले अपने उपकारीको वन्दन कर विवेकका ही पालन कर रहा है.

अपने प्रियतम पतिको अपनी आंखोंसे देवरूपमें देखकर जो आनन्द मयणरेहाको होना चाहिए उसका अन्दाज एक पुरुषकी अपेक्षा एक स्त्रीको ज्यादा होसकता है. परंतु

मयणरेहाको कुछ वैसा आनन्द नहीं हुआ क्यों कि संसार सम्बन्धकी जंजीर उसकी अभीकी हालतमें टूटचुकीथी. उसे यदि कुछ आनन्द हुआ तो केवल इस बातका कि क्षण भी की सद्भावनाके प्रभावको प्रत्यक्ष देखनेका मौका मिला. उसकी धर्मश्रद्धा और वैराग्य वृत्ति प्रबल होने लगी. जिसको वह प्रसन्न होकर 'प्राणनाथ' कहकर सम्बोधतीथी आज उसकी ओर बिलकुल निस्पृहतासे उदासीन भावसे देखा और मन्द स्वरसे कहा: " आपने अपना मनुष्यत्व सुधारा है. इस सुधारके कारणरुप जैनधर्मका जो आपको विश्वास आया हा तो इस धर्मको काशित करनेका सदा उद्योग करते रहना "

" आपकी इस सीख को मैं उपकारकी प्रवृत्तिके साथ स्वीकार करता हुं, सती! और

इस वृत्तिको चरितार्थ करनेका मुझे कुछ प्रसंग हो यही मेरी प्रार्थना है" देवने उत्तर दिया.

"यह प्रसंग चाहते हो तो इन्हें मिथिला नगरीमें विचरते हुए सुदर्शना साध्वीके दर्शन कराओ" गुरु महाराजने कुछ भविष्यके विचारसे सूचना दी.

देव इस सूचनाको हुक्म मान सतीको साथ ले एक क्षणभरमें मिथिलानगरीमें—जो श्रीमल्लीनाथ भगवानके जन्म दिक्षा और कैवल्यका स्थान है—प्रवेश कर पहले पहल सुदर्शना महासतीके पास गया. वहां उनका उपदेश पा मयणरेहाने उनके पास तुरत दीक्षा लेनेकी इच्छा प्रकट की. देवके देखते २ ये सब कल्याणकारिणी क्रिया हैं की गई और नवीन साध्वीका गुणपूर्ण ऐसा 'सुव्रता'

नाम पाडा गया. दोनों साध्वियोंको नमस्कार कर देव अपने लोकको गया.

पाठकोंको स्मरण होगा: "सुव्रता साध्वीका वह संसारी पुत्र जिसे उन्होंने निर्जन वनमें प्रसव किया था इसी मिथिलानगरीके स्वामी पद्मरथको मिला था जिसका अपनी पटराणीके गुप्त गर्भ प्रसवमें होना प्रकट कर राजाने वडी धूमधामसे जन्मोत्सव मनाया था" कालान्तरमें वैराग्य रूपी महा पद्वी पानेको राजाने राज्य पद्वी छोड दी और वह पद्वी इस वालक—हमारी कथाके नायक नमीराज कुमारको मिली थी.

शास्त्रमें राजाओंकी गति अच्छी नही वतलाई यह कुछ योंही नही है. राजाओंको ...में ऐसे प्रसंगमें पडना होता है कि जि-

ससे असंख्य जीवोंका संहार हो जाता है और नमीराजके लिये भी ऐसाही मौका आ पडा.

एक दफे उनका एक जोरावर हाथी बावला होकर भग गया यहां तक कि वह सुदर्शनपुरकी हदमें पहुंचकर वहांकी खेती-वाडी जमींदार आदिको नुकसान पहुंचाने लगा. जमींदारोंने अपने दर्बारमें अर्जी दी. पाठक यदि भूले न हों तो अच्छी तरह आपको स्मरण होगा कि मणिरथ और जुगबाहुके मरणसे सुदर्शनपुरकी गद्दीपर जुगबाहुका लडका चन्द्रयश अमात्य वर्गकी-सामन्तोंकी सलाहसे बैठा था. वह नमीराजको नही जानता था और न नमीराज ही उसे जानते थे और यह हाथीका मामला नही

छिडता तो जाननेका समय भी नही आता.

चन्द्रयश आजकलके रईसोंका सा नहीं था कि वह सब कामोंको छोड अपनी लक्ष्मी रूप प्रजाकी फौरन ही सुनवाई न करे. वह स्वयं सामन्तोंको साथ लेकर हाथीको पकडनेके लिये चल दिया. बहुत महनत और दिक्कत उठानी पडी तोभी उस हाथीको हाथियोंके शामिल अपनी गजशालामें लाकर बांध दिया. परन्तु जब ये हाल नमीराजको मालूम हुये तो वे इस राजाकी उद्धतता पर नाराज हो गये; वे दांत पीसने लगे. उनकी आंखोंसे अंगारे निकलने लगे. वे सोगन्ध खाने लगे कि सुदर्शनपुरके किलेको मैं तोड दूंगा—उसका कंकर कंकर उडाकर निशान देखनेको न रक्खूगा. तो भी उन्होंने रा-

न्यरीतिके मुआफिक एक दूत भेजकर हाथी लौटा देनेके लिये चन्द्रयशको कहलवाया; परन्तु राज्यमद–अभिमानसे उसने उत्तर दिया: "जा, तू अपने दिग्विजयकी धुन वाले स्वामीसे कह देना कि जैसे तेरे हाथी-को समझा दिया है वैसे ही तुझे भी बताऊंगा कि दिग्विजय कैसे होता है? जल्दी जा और यह भी कह कि वह अपने सारे दलबल सहित आवे और हमारी महमांन नवाजीका स्वाद चक्खे."

स्त्रियोंको रोतें जो देर लगे, रंधे हुए अन्नको जो बिगडते देर लगे, तपस्वियोंको चिडते देर लगे तो क्षत्रियपुत्रको रणमें कूद पडते देर लगे! अप्सरा समान एक हजार

और आठ राणियोंके हृदयमें रमनेवाले नमी-
राजने संवाद सुनते ही वडा भारी सैन्य
सजाकर कूंच किया और थोडेसे दिनोंमें
सुदर्शनपुरके आसपास घेरा जा डाला.

प्रकरण ९

दोनो शत्रु मीठी घबराहटमें पडे !

शियालेका सूर्य सुदर्शनपुरके उंचे२ मकानोंके काचपर और लडनेको तैयारी करते हुए सैनिकोंके भालोंपर चमकने लगा. परन्तु सुदर्शनपुरकी प्रजा अपने २ घरोंमें बैठी थी.

नमीराजके एकाएक रातमें चढ आनेसे चन्द्रयशने सुदर्शनपुरके दरवाजे बन्द करा दिये, फौजको तैयार होनेका हुकम दिया और शत्रुदलके निकट होनेसे प्रजाकों घरोंमें बैठे रहनेकी आज्ञा दी. क्यों कि उसने सोच लिया था कि तैयार होते ही हमारा लश्कर शत्रुको भगा देगा.

परन्तु नगरके बहार नमीराज दर्वाजा खुलने और शत्रु सैन्यसे खुले मैदान लडनेकी राह देखते देखते अधीरतासे असुझाने लगे. जब उन्होंने देखा कि शत्रु खुले मैदान लडनेकी इच्छा नही रखते तब वह बराबरीके राजासे लडनेका प्रसंग न समझ अपना मानभंग मानने लगे.

" यह कायर—तुच्छ राजा क्या अब तक पलंग पर पडा है? क्या इसे
" वीरोंकी तलवारके छुनेसे स्त्रियोंका छुना
" अच्छा लगता है? मांगनेवालेके फैले हुए
"हाथको देखकर क्या धनवानोंको मौन होना
"शोभा देगा? क्या शत्रुके माथे चढ आनेपर
" भूपालोंको घरमें घुसकर बैठ रहना चाहिए?" यों कहते२ नमीराजकी आंखे सुर्ख
गइ और बिजलीकी तरह उनकी तलवार

उनके हाथमें चमक उठी.

" मिथिलाधिपति श्रीमान नमीराज महाराजकी जय !" की आवाजसे, उत्तेजित सैनिकोंने शान्त भूमिको गजादी. इस आवाजको सुनते ही नगरके अन्दर तैयारी करते हुए चंद्रयशके सिपाहियोंने " श्री सुदर्शनपुर के स्वामी चन्द्रयशजी महाराजकी जय !" केरवसे अपनी तैयारियां जाहिर की.

इस नादसे नमीराजके शरीरमें नवीन शौर्यका प्रादुर्भाव हुआ और इस शौर्यकी बिजली अपने सैनिकोंमें भरनेके लिये वाणीकी बेटरी चलाई.

' सुभटो ! हाथीको बांध लेनेके लिये तो "इस अभिमानी राजाको दंड देना योग्य ही "है: परन्तु इससे भी जियादा इसे—इस तरह

कौनेमें वैठकर क्षत्रियत्वमें बट्टा लगानेके लिये दंड देना चाहिए. वीरो ! क्या तुम इस अधम क्षत्रियको ढंढे खूनसे देख सकोगे? और जबतक एक कर्तव्यपरायण पिताका खून आपकी रगोंमें वहता है तबतक क्या युद्धक्षेत्रमें देरीको सहन करोगे ? योद्धाओ! तुम्हारे साम्हने के किल्ले एक पतित क्षत्रियके आश्रयसे अपवित्रहो गये हैं; इनका कंकर कंकर उडा दो, दर्वाजे तोड दो और नगरमें घुस शत्रुको युद्ध करना सिखलाओ ! परन्तु याद रखना, बहादुरो ! उसकी प्रजा वह अपनी ही प्रजा है; इस लिये प्रजाका धन तुम्हारे लिये धूल होना चाहिए, प्रजाकी स्त्रियां तुम्हारे माताएं होना चाहिये, और प्रजाके

देह तुम्हारे सन्तानकी देह होना चाहिये. मनुष्यताके विरुद्ध कुछ न करना और शत्रुओको देखने देना कि सैनिकोंके हृदयमें भी दया और नीति किस तरह निवास करती है."

नमीराजके शब्दोंका सैनिकोंपर ऐसा असर पडा कि वे अखीरी हूकमकी वाट देखते ही खडे रहे इस समय उनका दृश्य एक मजबूत दिवालकासा देख पडता था.

अखीरी हूकम देनेके पहले नमीराजकी दृष्टि एकाएक थोडी दूरपर आई हुई दो सुरतोंपर पडी और उन्होंने "वे कौन हैं? और उन्हें इस मारकाटके वक्तमें क्या चाहिए?" सेनापतिसे पूछा.

सेनापतिने उन नवीन सुरतोंको नमीराजके पास हाजीर कीं और अपना नाम

स्थान और प्रयोजन अपने राजाके साम्हने प्रकट करनेको कहा.

" राजन्! ऐसे मौकेपर बीचमें आनेके लिये क्षमा चाहकर मैं पूछतीहुं कि संसारसे विरक्त हुइ हम दोनें। साध्वीओंको सचमुच आपके अनुग्रहकी कुछ आशा हो सकती है क्या ? " दोनोंमेंसे छोटीने कहा.

" आप अपने दिखाव और शब्दोंसे त्यागी मालूम होती हैं. त्यागीको संसारके साथ कोइ प्रयोजन नहीं होता "

"तब आप इस बातको कायम रक्खोगे कि हम जो कुछ कहें वह निःस्वार्थ और परमार्थके लिये ही होना चाहिए " ?

" हां, यह तो जाहिर है. परन्तु मुझे अधीर न कर साफ २ कह दो कि आपका

आना किस लिये हुआ?"

"राजन्! आप इस समय जिस जोशमें हैं उसमें मेरी कोइ बात आपके ध्यानमें नही बैठ सकती. इस वास्ते जरा देरी करनी पडती है. परन्तु अब आप कहो कि इस लडाइमें आपका क्या मतलब है?"

"सो कहनेको मैं लाचार या बद्धवचन नहीं हूं और आप त्यागीओंको इससे कोइ संबन्ध भी नही है. साध्वीजी! अब आप पधारो.'

"सब, राजन् सब! मैं केवल तेरे हितकी ही कहती हूं. जो जो काम हम करते हैं उसका कुछ न कुछ कारण और लक्ष्य होता ही है. जिस युद्धको करनेको आप तैयार हुए हो उसका कारण सिर्फ अभिमान

और लक्ष्य विनाश है. या तो साम्हनेवाला पक्ष जीतेगा और तेरा नाश करेगा और जो तू जीत गया तो भाईको मारकर रोने भींकने वैठेगा; कारण कि तू निश्चय मान लेना वह तेरा सगा भाई है. तुम दोनोंमेंसे एक की मौत और दुसरे की जलन--इतना ही नहीं वल्कि दोनोंही पक्षके हजारों निरपराधी सिपाहियोंकी मौत और उनके वालबच्चों और अनाथ अवलाओंके मारे मारे फिरना, सिवाय इसके और क्या परिणाम निकलेगा कुछ खियाल भी किया है ?"

"खियाल और विचार तो हमने सरस्वतीभवनमें वन्दकर रक्खा है. साध्वीजी! इस कडवी वातको जानेदो. और आप अपना उपदेश मनवानेके लिये शत्रुको सगा

भाई किये डालते हो सो भी—"

"सो भी मानना ही पडेगा और साथही साथ यह भी मानना होगा कि तुम दोनों सहोदरोंकी जणनेवाली मैं स्वयं तेरे साम्हने खडी हूं."

"कैसी गप! अरवियन नाइटको भी मात करे ऐसी गप! चन्द्रकान्ताको भी पानी भरावे ऐसी गप! माफ करो, माता! माफ करो, और अपना रस्ता लो."

"पुत्र! मैं बिलकुल सच कह रही हूं. मैं तुझे अथसे इति तक सब कहूंगी तब तू मंजूर करेगा कि सचमुच माताके वचनोंका अनादर कर और बन्धुका घात विचार मैं महा पापी हुआ हूं फिर तू प्रायश्चित करना चाहेगा और तेरा हृदय तुझे खानेको दौडेगा.

राजपुत्र ! निःस्वार्थी साध्वी और माताके वचनोंका अनादर न कर."

"ऐसा ही होगा महासतीजी ! परन्तु यह हाल सुननेकी मुझे अभी फ़ुरसत नहीं है. वैसेही मैं सुदर्शनपुरके राजाको किसी तरह भाई भी नहीं मान सकता. यह आप जैसे पवित्र आत्माओंकी रीति ही है कि सब प्राणियोंमें बन्धुभाव स्थापित कर मैत्रीका उपदेश करें.

"जैसी इच्छा ! राजन् ! परन्तु पुरमें प्रवेश करनेकी मेरी इच्छा है इसे तो पूर्ण कर दोगे ?"

"इसमें बडी जोखम है."

"हम त्यागियोंको शरीरकी कुछ परवा न होती. हजारों शरीरोंके बचानेके लिये

एक शरीरका भोग देना हम त्यागीयोंके लिये कुछ बडी बात नहीं है.

"गरीब नवाज! नगरके हाल जाननेके लिये मैंने रातसे कोटके एक ओर घारा पाड दिया है" सेनापतिने नमीराजके कानोंमें अर्ज की.

"अच्छा तो आपकी मरजी होगी तो हमारे मनुष्य आपको एक वृक्षके पास तक सावधानतापूर्वक पहुंचा देंगे."

"इतना उपकार बहुत है" कहकर दोनों साध्वी चलीं परन्तु फिर कहने लगी "राजन्! हमारे खातिर आप यह लडाई बंद रखोगे? शहरमेंका हमारा काम थोडेसे ही मिनटका है."

"अप्सराओंके हाथके लिये या स्वर्ग-

राजपुत्र ! निःस्वार्थी साध्वी और माताके वचनोंका अनादरन कर."

"ऐसा ही होगा महासतीजी ! परन्तु वह हाल सुननेकी मुझे अभी फ़ुरसत नहीं है. वैसेही मैं सुदर्शनपुरके राजाको किसी तरह भाई भी नहीं मान सकता. यह आप जैसे पवित्र आत्माओंकी रीति ही है कि सब प्राणियोंमें बन्धुभाव स्थापित कर मैत्रीका उपदेश करें.

"जैसी इच्छा ! राजन् ! परन्तु पुरमें प्रवेश करनेकी मेरी इच्छा है इसे तो पूर्ण कर दोगे ?"

"इसमें बडी जोखम है."

"हम त्यागियोंको शरीरकी कुछ परवा
होती. हजारों शरीरोंके बचानेके लिये

एक शरीरका भाग देना हम त्यागीयोंके लिये कुछ बडी बात नहीं है.

"गरीब नवाज! नगरके हाल जाननेके लिये मैंने रातमें कोटके एक ओर बारा पाड दिया है" सेनापतिने नमीराजके कानमें अर्ज की.

"अच्छा तो आपकी मरजी होगी तो हमारे मनुष्य आपको एक दूरके बारे तक प्रसन्नतापूर्वक पहुंचा देंगे."

"इतना उपकार बहुत है" कहकर दोनों साध्वी चली परन्तु फिर कहने लगी "राजन्! हमारे खातिर आध घंटा लडाई बंद रखोगे? शहरमेंका हमारा काम थोडेसे ही मिनटका है."

"अप्सराओंके हाथके लिये या ब्रह्मा-

घड़के वैभवके लिये भी मैं अपने युद्धको एक घड़ी भी नही रोक सकता; तो भी आपके पवित्र शरीरकी रक्षाके लिये मैं इतना जरूर मान्य रक्खूंगा। " नसीराजने उत्तर दिया.

आगे २ अगुवा और पीछे २ दोनो साध्वी बड़े वेगसे रवाना हुए. थोड़ेसे मिट-टों अगुवा कोटके उसवारेके पास आकर ठहर गया और साध्वियां उसमें हो अन्दर जाकर अदृश्य हो गई.

उन दोनोंको नगरमें घुसते हुए किसीने नहीं देखा; क्योंकि कोटके इस भागपर पहरा तो था ही नही और प्रजा घरोंमें घुसकर बैठी थी. वे सीधी राजमहलकी ओर चली. थोड़ी देर न हो पाई थी उन्हें सैनिकोंने रोका . . जब उन्हे मालुम हुआ कि वे राजासे

ही मिलना चाहती है तब तो वे उन्हे राजा चन्द्रयशके पास ले गये.

पाठकोंने कभीका अनुमान कर लिया होगा कि ये दोनों साध्वियों और कोई नहीं सुदर्शना और उनकी नवीन शिष्या सुव्रताजी थी, कि जो भाई भाई भूपालोंमें युध्धकी खबर पा हजारो जीवोंकी अनुकम्पा विचार गुरुकी आज्ञासे ऐसे जोखम भरे साहसी कामको पूरा करनेके अर्थ आई थी.

सुव्रता साध्वीजीने चन्द्रयशको माता कहके अपनी पहचान कराई. नमीराज जन्म दिवससे ही मातासे बिछुड गये थे इस वास्ते माताकी पहचानको मंजूर न कर सके परन्तु चन्द्रयश तो पिताकी मृत्युके दिन तक मांके

साथ रहाथा वह कैसे इस पहचानको अस्वीकार कर सकताथा ?

मांको एक निगाहसे देख लेना, मांका एक शब्द सुनलेना उसकी यादको ताजा कर देनेको बस था. वह फौरन माके पैरोंपर गिर गया और उसकी आंखोंसे हर्षाश्रुकी धारा बह निकली: " माताजी ! आपके दर्शनसे जो आनन्द मुझे हुआ है वह आनन्द सारे भूमण्डलका राजा होने पर भी नहीं हो सकता परन्तु मुझे खेद इतनाही है कि मैं होशियार होकर आपके हुक्मोंको बजा हरतरह आपको खुश करुं—ऐसा मौका मिलनेके पहले ही आपने मातृ सम्बन्धको तोड डाला. महासतीजी ! आपको जो अच्छा लगा सो ठीक . . आप प्रसन्न तो हैं ? और आपने दीक्षा

ली उस समय मेरा छोटा भाई किसे और कहां दिया ? इस वक्त यह कहां है ? प्रसन्न तो है ? "

" कुमार ! श्री जैनधर्मके प्रतापसे मैं "प्रसन्न हूं. मैं और तूं हजारो तरहके सांसारिक "संबन्धमें आचुके हैं. फिर इस एक संबन्धके "तूटनेके लिये चिंता करनेकी आवश्यक्ता "नही है. तू अपने छोटे भाइका हाल पूंछता "है वह तो जब मैं तेरे पिताके स्वर्गवास "होजानेके बाद निकल गई तब निर्जन वनमें "एक सरोवरके किनारे उत्पन्न हुआ था "परन्तु दैवयोगसे मैं और वह जुदा जुदा "हो गये. परन्तु इस समय वह उसी दैव "गतिसे तेरे नगरके बाहर लाया गया है."

" क्या मेरी ही नगरीके बाहर ? तो

मन्त्री उसे जल्दी क्यों नही नगरीमें प्रवेश कराते ? " नगरीके बहार शत्रु घेरा डाल कर पडा है यह बात तो मारे हर्षके भूलके परदेमें छिप गई.

"कुमार !" सुव्रताजीने कहा " छोटे भाईको इस तरह नही प्रवेश कराते, उसकी अगवानी करनी चाहिए और यह बतलाना चाहिए कि तूं उसका अत्यन्त प्रेम करने वाला भाई है. "

"क्यों नही ? मैं अभी तैयार होता हूं और लाव लश्कर, गाजेबाजेके साथ उसकी अगवानी करता हूं "

सांसारिक प्रेमके इस नाटकको देखकर साध्वी सुदर्शनाजीसें खड खड हँसे बिना न रहा गया.

"महासतीजी ! हँसनेका कुछ प्रयोजन है ? संसारकी सांकल ही ऐसी है. धन्य है आपको कि आप सब सांकलोंको तोड सके हैं."

"राजन् ! मुझे हंसी यों आई कि भाईकी
" अगवानी करोगे या लडाईका सैन्य तैयार
" करोगे ? हम आई उसवक्त तो तुम सरदा-
" रोंको युध्धकी न्यारी २ आज्ञायें दे रहेथे थे
" सबकी सब बन्धुप्रेमकी वृत्तिमें दब गई इ-
" ससे हंसी आई."

राजाको सुध आई—उसको घबराहट होने लगा कि शत्रुके पडोशमें आजानेपर भी भाईकी अगवानी किस तरह करना चाहिए.

जब उधर नगरके बाहर नमीराजके हृदयमें निस्पृह साध्वीके वचन मानना या नहीं

इस तरहकी मधुर २ घबराहट होरहीथी तब इ-धर नगरके अन्दर चन्द्रयशके हृदयमें इस बा-तकी मधुर २ घबराहट हो रही थी-कि किस तरह छोटे भाईकी अगवानी करना.

दोनों मधुर घबराहटमें थे और हमला रोक रखने के लिये जो आध घंटेका समय नमी-राजने साध्वीजीको दिया था वह पूरा होनेको आया-सिर्फ पांच मिनिटकी और देर थी—

\+ \+ \+ \+ \+

———

प्रकरण १०

—:(०):—

चन्द्रयशको राज्य लक्ष्मी सहित जवान भाइ जन्मा!

—※:※—

केवल पांच मिनिट ! युध्ध बंद रखनेको जो नमीराजने आध घंटेका समय स्वीकार किया था उसमें पांच मिनिट बाकी थे. इन पांच मिनिटमेंसे भी एक, दो, तीन और चार मिनिट—व्यतीत हो गये. अब सिर्फ एक मिनिटकी देर थी !

वक्तकी कदरको न जाननेवाले मनुष्य बन्धुओंको जानने दो कि एक मिनिटमें सारा ब्रह्माण्ड उलट सकता है. ५,२५,६०००० मिनिट अर्थात सो वर्ष तक चलता फिरता

शरीर एक ही मिनिटमें मुर्दा हो जाता है. एक रोटीके टुकडे के लिये साधु बना हुआ भिखमंगा एक ही मिनिटमें सद्विचारके स्फुरणसे महावीर स्वामीकी सभामें केवल ज्ञानियोंकी पंक्तिमें बैठनेको समर्थ हो गया था ! एक ही मिनिटकी तरंगमें मनुष्य सातवें नरकमें गिरता है और एक ही मिनिटके विचार अच्छे उत्तम कारबारमें बडी भारी नामवरी और पुण्य देते हैं. इसी लिये भगवानने मिनिट तो क्या समय मात्रको वडा कीमती बतलाया है और समय मात्रको प्रमादमें न खोनेकी आज्ञा दी है, व्यर्थ कालक्षेप करनेकी मनाई की है.

कितनी ही मिनिट इतिहासमें लिखी जाकर युग युगान्तर तक जीती रहती हैं. श्रीयुत नमीराजके इतिहासमें भी यह एक मि-

निट और आगे चलकर एक दूसरी मिनिट अमर हो गइ हैं. ज्यों ही नमीराजने अपने सैनिकोंके तैयार होनेके लिये रणसिंहा बजाया त्यों ही फौरन साम्हनेका दर्वाजा खुला. और उसमेंसे निकलते हुये प्रतिपक्षियोंके दलका प्रतिबिम्ब नमीराजके नेत्रोंमें पडा. उन्होंने बेहद आश्चर्यसे देखा कि सेनाके अगुवेके पास अस्त्र शस्त्र नहीं है और सैनिकोंके हाथमें दमदमाट करती हुइ तलवारोंकी जगह रंग विरंगी कपडेकी ध्वजाऐं फर्रा रही हैं. इस दृश्यको देख नमीराजको बडा कुतूहल हुआ. वे अपनी आंखोंका अविश्वास करने लगे.

अखीरी मिनिट अभी खत्म नहीं हुइथी. मिनिटकी भी ६० सेकिंडें होती हैं. एक एक सेकिंडमें भी आश्चर्यजनक नये २ असंख्य

मामले होजाते है, जिनमेंसे एक हाल लिखनेमें कइ दिन बीत जावें. समयकी बलिहारी है !

नमीराज आश्चर्यमें शायदही २–४ सेकिंड खडा रहा हो और इन २–४ सेकिंडमें भी इस विचित्र दृश्यके कारणकी कल्पना, इस कारणका आध घंटेके बीचमें मिले हुए साध्वीजीके साथ संबन्ध, साध्वीजीकी प्रशान्त मूर्ति, उनका पवित्र–गंभीर–निर्भय चहरा, आत्माहुतिके लिये तैयारी सूचित करनेवाले उनके शब्द : आदि अनेक विचार उसके मस्तकमें घूम गये. आखिर " पुत्र ! मैं बिलकुल सच कहती हुं " ये प्रेमपूर्ण होकर भी वैराग्य भरे, कोमल होनेपर भी धाक बैठानेवाले, सादे होनेपर भी महत्वपूर्ण शब्द उसके सामने आ खडे हुए और

वह बोल उठाः " यही माता; शरीर, सैन्य और सत्कीर्तिकी यही त्राता ! !........माता ! माता ! यह सब तेरा ही चमत्कार है. बंधु ! अविनयकी क्षमा मांगनेमें अब मैं एक पल भीं नही जाने दुंगा ! "

एक पागलकी तरह, हिस्टिरियाके बी-मारकी तरह, नमीराज दौडे. अपनी सेनाको अचंबेमें डाल साम्हने क्या आ रहा है इस की परवा न कर दौडे और पहले–पहल जो कोई पुरुष मिला उसीके सीनेसे जोरसे बाथ भरली. इस आलिंगनमें सब क्रोध, सब क्लेश, सब शत्रुताका कचरघाण हो गया. पाठकोंको कारण बतानेकी अब आवश्यकता न रहेगी कि नमीराजकी बाथमें आया पुरुष और कोइ नही है, है उनका सहोदर और भाई आ-

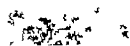
चन्द्रवत्सला स्वयं चन्द्रयश, जिसे थोडी देर पहले पाठकोंने मधुर घबराहटमें देखाथा.

शत्रु नजदीक होने पर भी भाईकी कैसे अगवानी करना इस मधुर घबराहटको साध्वीजीने दूर कर दिया था. और भाइकी पहचान पाते ही भाईको बधालानेके लिये लाल झंडियां और रंग बिरंगी पताकाओंवाले सैनिकोंओ अपने पीछे दौडता रख स्वयं दम भरता हुआ दौड आया था. आधे रस्तेमें दोनोंकी भेट होनेसे मधुर घबराहट भी आलिंगनमें काफुर हो गइ.

अपने मालिकोंको इसतरह आपसमें बार २ मिलते देखकर दोनों ओरके दल भी पा गये और वे भी आपसमें बाथें भर-

भरकर मिलने लग गये. उस समय एक ओरकी चमचमाट करती हुइ तल्वार और दूसरी ओरकी सुर्ख ध्वजाका मिलाप अद्भूत अनुरागकी सुर्खी बरसा रहा था. सबके मुंह गुलाबसे खिल रहे थे.

दोनों भाई एक दूसरेकी कुशल पूछ चुके इसके बाद चन्द्रयश नमीराजको बडी धाम-धूमके साथ अपने नगरके बीचोंबीच होकर राज महलमें ले गया. वह दिन क्या राज्य महलमें, क्या दोनों सेनायें, क्या शहरमें, जीमने जिमाने, हँसने खेलने, गाने बजाने नाचने कूदने और रागरंग करनेमें ही व्यतीत हुआ. इस खुशीका कारण प्रजा प्रसन्न होकर यह बतलातीथी कि हमारे राजाके राज्यरिद्धि

सहित जवाल भाईका जन्म हुआ है और उसके श्रेष्ठ चरणोंके प्रतापसे प्रजाके घरबार, माल्मत्ता, शरीर और परिवारका विना सोचे नीतीसे बचाव हुआ है!

प्रकरण ११.

राज्यारोहण.

—:(०):—

उत्तम मनुष्योंकी संगति जैसी मूल्यवान वस्तु इस संसारमें कोई नहीं है. उनकी जिन्दगी असंख्य प्राणियोंके उध्धार का कारण होती है. इसीसे प्राचीन कवियोंने उन्हें ईश्वरावतारकी उपाधिसे विभूषित किया है. ये महानुभाव सदा सबपर उपकार करनेके इरादेसे ही काम नहीं करते तोभी इनके कृत्य, इनके वचन, इनकी मुखमुद्रा—अरे इनके नामही भव्य

जीवोंके हृदयमें सद्विचारोंका संचार करते हैं. मान और शिष्यके भिखारी-त्यागी चाहे जैसी खटपट क्रिया करे वे एकभी मनुष्यको संसारसे पार होनेका मार्ग नहीं बतलासकते. और इधर सद्वर्तनके अवतारी महात्माओंकी निगाह मात्रसे विषयी शीलधारी, दंभी सच्चे, दुर्गुणी सदाचारी, और संसारमें लदबद भरे हुए मनुष्य विरागी होजाते हैं. हम इसी कथामें अग्निभ्रम विद्याधरकी मति ठिकाने आनेके और संग्राममें शुरु होजानेके दृष्टान्त पाठकोंको सुना गये हैं और अब इस रत्नका एक और दृष्टान्त सुननेके लिये पाठक गणको तैयार हो जाना चाहिए.

महासतीजीके सहवास और उपदेशसे न्दृयशकी बुध्धि और सुरसुन्द्रामें कुछ और

तरहका फेरफार होता जाताहै ऐसा उनकी राजभक्त प्रजाके देखनेमें आया. दिन दिन चन्द्रयश राजकाजसे चित्त हटाने लग गये, कम बोलने लगे, उदासीन वृत्ति हो एकान्तमे रहने लगे, मनही मनमें मगन रहने लगे. अन्तमें एक रोज उन्होंने प्रजाको शोकमयी स्थिति होनेकी चिन्ता न कर दीक्षा लेनेका अपना इरादा प्रकट किया.

स्वदेशोत्पन्न और कर्तव्यपरायण राजाके वियोगसे जो दुःख प्रजाको होता है उसका यथार्थ खियाल इस जमानेके-इस देशके अनेक पाठकोंको होना कठिन है. हमारा यह आर्यावर्त देश सदासें राजभक्तिमें प्रसिद्ध है. इस देशके लिये राजभक्ति और देशभक्ति पृथक् २ शब्द नहीं हैं (चाहे दैव गतिसे आज-

कल इसमें भेः पड गयाहो) क्योंकि राज-भक्तिका महल प्रेमकी नींवसे मजबूत था. अंग्रेजी सरकार जो हमपर सम्पूर्ण प्रेम प्रकट करे, हमारी शीर्फ २–२॥ रुपये महवाद आमदनीको किसीभी राजकीय उपायसे वढादे और जैसे पिता अपने वेटेको सव अधिकार देदेताहै वैसेही यहांकी प्रजाको स्वराज्य दे दे तो हम (लेखक)आज सत्यवक्ता माने जाते और हमारे पाठक विश्वास करते कि सुदर्शनपतिके वियोग होनेके विचार मात्रसे प्रजाको वास्तविक दुःख हुआथा न कि वर्तमानमें लायल्टीके नामसे जो दांभीक देखाव होता है वैसा.

महाराज चन्द्रपरका वियोग थोडेही समयमें होनेवाला जानकर प्रजा रोने लगी–कलकलाने लगी–दुःखी होने लगी तव उसे

एकदफे इकठा कर चन्द्रयश आश्वासन देने लगा. " मेरी प्यारी प्रजा ! अपना आपसका
"लेना देना अब चुक गया. अब नये लेनदेन
"में न पड मेरा अखीरी रामाश्यामी करनेका
" वक्त है. और यह रामाश्यामी जो तुम्हारे
" हितेच्छुका भला करती हो तो इस तरह रो-
" कर हितेच्छुको अपने दुःखका कारण बना-
" ना योग्य नही है. तुम अच्छी भांति जानते
" हो कि एक न एक दिन तुम्हें अपने हिते-
" च्छुको खोनाही परेगा. तो आज तुम्हारा
" हितेच्छु राजा आत्मकल्याणके लिये अखी-
" री रामाश्यामी करता है, इसमें उसका भला
" होता देख खुश होनेकी जगह रंजीदा होना
" क्या वाजेबी है ? कभी नहीं; तब मोह दूर
" करदेना चाहिए. स्वार्थ दृष्टिको छोड पर-

" साथे जाननेका जतन करना चाहिए. तुम्हें
" हर तरह आराम मिले इसके लिये मैं अ-
"पने छोटे भाई नमीराजके सिरपर राजमुकुट
" रखताहूं और साथही असीस देताहूं कि मेरे
"सब गुणभी-मुकुटके साथ उसमें शोभा पावें."

चन्द्रयशने तुरंत अपना मुकुट नमीराजके मस्तकपर रखदिया जिससे वह मुकुट झूग-मग झूगमग दमकने लगा. नमीराज उपकार और आश्चर्यमें डूब जानेसे एक शब्द भी न बोल सके और न एकटक देखती हुई प्रजाके होठही हिले. चन्द्रयशने फिर मौनको तोडा.

" सामन्तो ! तुम जैसे मेरी आज्ञा पा-
"लनेमें मान समझते थे वैसेही नमीराज महा-
" राजकी आज्ञाको पालन करनेमें अपना
" गौरव समजना. प्रजाजन ! अपने रक्षकको

" पूर्ण प्रेमकी दृष्टिसे देखना. मुझे इस बात
" का पूरा विश्वास है कि वह तुम्हें यह
" नही मालूम होने देगा कि राज्य किसी
"दुसरे राजाके हाथमें आया है." "महाराजा !
" अपने हरेक सुखका नाश करके भी प्रजा-
"की लौकिक और पारलौकिक उन्नति करना'
" इस वाक्यको अपना जीवनसूत्र मान कर
" जो आप प्रजाका पुत्रकी भांति पालन करोगे
" तो उसका बदला भी वैसाही पावोगे. मेरे
" वियोगसे होता हुआ उसका दुःख भुला
" देना. प्रेमका बदला प्रेमसे देना ! और
" इस उत्तम आर्य भूमिकी कीर्ति और उसीके
" साथ अपनी कीर्ति ऐतिहासिक बनाना.
" श्रीवीर परमात्माकी प्रेरणासे आपकी ऐसी
" ही बुद्धि हो !"

" श्री वीर प्रभुकी जय, " " श्री चन्द्रयश महाराजकी जय !" " श्री नमीराज महाराजकी जय !" इस तरहकी आवाज कर प्रेमभरी प्रजाने चारों ओरसे महलको गूंजा दिया. प्रजाके मन फिर प्रफुल्लित हुये.

महाराज चन्द्रयशका दीक्षा महोत्सव बडे ठाठसे रचा गया और बडे ठाठसे ही नमीराजकी राज्यारोहण क्रिया इसी मुहुर्तमें हुई. एक मुहुर्तमें हुए एक निवृत्तिके और एक प्रवृत्तिके कामका मुकाबिला तत्त्वज्ञानी मगज वालोंको आनन्द देने लगा. कितनेही तो अपनी राय यों प्रकट करते थे कि एक मुहूर्त का परिणाम दोनोंके लिये एकसाही होना चाहिए. इस मतमें कितना सत्य छिपा हुआ था थोरेही समयमें पाठक गण देख सकेंगे.

प्रकरण १२

दो हों तो बिगडे !

चन्द्रयश राजर्षि हुआ और छोटी हुई फं-जाल फिर कल्पनामें न आवे इस विचारसे नि-हार कर गये; और नमीराजके साथे राजकार्यका भार और साथही भाई और माताके वियोग-का भार भी रखते गये. पहले २ तो नमीराज को सर्व और शून्यकासा दिखाई देने लगा परन्तु धीरे २ सुन्दरियोंके हावभाव, राजवैभव और राज्यतन्त्रने उन्हें वियोगके असर शून्य कर दिया.

कोई महात्मा जब सांसारिक जनोंको

सब बाते भूलकर घडी भर 'सामायिक' या 'पोषध' आदि धर्मक्रिया आचरण करनेका उपदेश करते हैं तब अज्ञानी मनुष्य कहते हैं " क्या करें पूज्यपाद ! एक घडी भी दूकान या घर सूना छोडदें तो खडडा पडनेका समय आ जाता है " परन्तु यह नही समजते " किसीके विना अटका नही रहता." मनुष्य वृथाही अपना महत्त्व मान लेता है. चन्द्रयश जैसे कार्यदक्ष राजाके चले जाने पर भी उसकी कुछ कमी न मालूम हुईः नमीराजने थोडेही दिनोंमें पूरी जानकारी हासिल करली. इतनाही क्यौं न्याय, धर्ममय जीवन, मधुर वाणी और स्वार्थत्यागके प्रभावसे प्रजाका पूर्णप्रेम भी पा लिया. परन्तु एक लोकप्रसिध्ध है कि अच्छी चीजका वियोग जलदी ही

होता है. इसीके अनुसार मिथिला और सुद-र्शनपुरकी प्रजाको अपने माननीय कुसुम न-मीराजका भी [.]देग होनेका समय आ पहुंचा.

कार्तिककी पूर्णिमाका दिन है. मध्यान्हका समय है. मनोहर चीजोंसे सजाये हुए दिवा-नखानेमें एक शय्यापर नमीराज पौढ रहे है. उनका मुंह और शरीर दाहज्वरकी अतुल वे-दनासे सुर्ख हो रहा है. आसपास एक टकसे देखती हुई चन्द्रमुखी राणियां चुपकी साधे हुए खडी है: इस सयम यदि कोई बोल रहा हो तो इन सुन्दरियोंकी आंखेही हैं, जो इस-तरह विनयकर रही है कि "प्राणाधार ! हमें भी बताओ कि कैसे इस दुःखको बटालें."

पटराणीको जैसे कुछ याद आगया हो

यों पतिभक्तिने उसके कानमें कुछ फूंकमार दी हो वैसे यकाएक, धीरे धीरे, पैरोंकी बिना आवाज किये, नजीकके कमरेकी ओर दौड गई और थोडीही देरमें सोनेका कटोरा हाथमें लेकर वापस आ गई; और ऐसा चहरा बनाकर खडी हुई कि वह शरीरपर कुछ मर्दन करनेकी आज्ञा मांग रहीहो. पतिने उसकी ओर एक पैर लंबा किया वैसा ही प्रेमाल पटराणी उसे अपने कोमल-हाथमें पकडकर चूंम लिया और फिर उस सोनेके कटोरेमेसे ले ले कर चन्दनका रस मर्दन करने लगी. यह मर्दन व्यर्थ न हुआ. वडे २ वैद्यराज जिस दाहकी शान्ति न करसके इससे उसकी शान्ति होती हुई नजर आई; पतिको ठंडाई होतीहुई मानकर राणियां सारे शरीरमें मर्दन करने लगी.

यद्यपि इस तरह मर्दन करनेसे आराम होता जाताथा परन्तु राणियोंके कंकणके आवाजसे कुछ बेचैनीसी होने लगी. बहुत दिनोंसे कोपीत हुई निद्रादेवीका शान्त्वन हुआ तब कंकणोंकी खडबडने उसमें रोक लगाई, अध्यासिची आंखें फिर उघड गई. चतुर पटराणी इसका कारण भी समझ गई. उसने फौरन अपनी बहनोंको इशारेसे कहा कि हाथमें एक २ कंकण रखकर औरोंको उतार डालना चाहिए. सब राणियोंने ऐसाही किया और खडबडाहट मिट गई.

कंकणका अवाज बंध होतेही राजाकी सदसद्विवेकबुध्धि जागृत हुई और मनमें प्रश्न उठा कि " वेही राणियां मर्दन कर रही हैं फिर खडखडाहट बंद क्यों हुई ? मर्दनका

सुख मिल रहा है और खडखडाहटकी पीडा कहां गई ? ”

ऐसा विचार आतेही नमीराजकी दृष्टि रानियोंके सुखपर और वहांसे हटकर उनके हाथपर पडी. वहांपर उनकी निगाहमें एक एक ही कंकण आया. फौरन उसने कारण ढूंढ-लियाः कारण मालूम होतेही जो सुख मर्दनसे उसके शरीरको होरहाथा उसे हजार गुणा सुख उसकी आत्माको हुआ. “ अहो ! जितने ज्यादा इकठे हों उतनीहि ज्यादा झंझट होतीहै. एकला कंकण कुछ खडखड नहीं करता. मुझे त्रास पहुंचानेवाला कंकण नही परन्तु कंकणोंका समूह था. ऐसेही मेरे आत्माको क्लेश देने वाली आत्माके साथ लगी हुई उपाधियां हैं.

आत्मन् ! अनेकत्वको छोड. अद्वैतानन्द में

मग्न हो. जबतक स्नेही कुटुम्बियोंमें रंगा रहेगा तबतक भवरूपी खडबडाहट चलीही जायगी और एक घडी भी विश्रान्ति मिलनेकी नहीं है. आज तक मैं भ्रममें पडा रहा. "दो हों तो बिगडे" इस बातको मैंने बचपनमें सीखाथा परन्तु इसका सच्चा अर्थ आज कंकणनेही सिखाया. एकसे दो हुए कि खराबीका द्वार खुला. दोके चार और चारसे ज्यों ज्यों ज्यादा होते गये, त्यों त्यों रागद्वेष बढते गये और पाप पुण्यके बंध बांध चोरासीके फेरेमें फिरनेकी तैयारी हुई. यह संसार रागद्वेष रूपी अनैक्य से उत्पन्न होने वाले पाप पुण्यसे चलता है. वही रागद्वेष एकताको दूर करते है. इस लिये जहांतक हो सके जल्दीही वैराग्य धारण करना चाहिए" नमीराजने मन ही मनमें सोचा.

दीक्षा लेनेका निश्चयकर करवट बदली-थी कि मङ्गलके प्रतापसे उसे नींद आगई. म-ध्यान्ह, सायंकाल, और रातभर वह नींदमें रहा. सुबह होते २ जिस समय वह निद्रादे-वीके प्रभावसे मेरुगिरिके शिखरपर अष्टाङ्ग श्वेत हाथीपर चढा हुआ पांडुक वनमें घूम रहा था उसी समय गढके दर्वाजेपर चौघडना बजने लगे, सरणाईके मधुर स्वरसे प्रातःका-लकी सूचना हुई. प्रभाती और भैरवीके संग-लाचरणने अरुणोदयका स्वागत किया, नमीरा-जापर पडी हुई निद्रादेवीकी भुरकी भी छूमन्तर हो गई!

जगतेही नमीराजको स्वप्नका आश्चर्य होने लगा. उन्होंने देवगुरु और धर्मका स्मरण किया और स्वप्नशास्त्रज्ञ होनेके कारण स्वप्नका फल

देखना शुरू किया, सो फल उत्तम निकला. साथही उन्हे स्मरण हुआ कि 'सचमुच मैंने किसी समय हाथीपर बैठकर इस स्थानकी सैर की है.' परंतु 'कब ?' और 'कैसे ?' यह प्रश्न उसके मनमें उठा. इसके उत्तर के लिये उसने भूत-कालकी कोठरीमें प्रवेश किया. पवित्र रईसके मनमें पवित्रता भरी हुई थी–'मतिज्ञान' उसका पवित्र था और जब मतिज्ञान पवित्र होता है तब मनमें उत्पन्न होनेवाले विषयोंपर विचार करनेसे मूलतत्व ढूंढ निकालनेमें सरलता होती है. इस बातको जैन तत्वदर्शी मानव 'जातिस्मरण' कहते हैं. जातिस्मरण ज्ञानसे पूर्वजन्मका ज्ञान होता है और वह भी यहां-तक कि संज्ञी पंचेंद्रियके नोसो भवका चरित्र मालूम होसकता है.

ध्यानमग्न राजाको जातिस्मरण ज्ञान हुआ और मालूम हुआ कि "मैं सातवें स्वर्गमें था और जिनेश्वर भगवान के जन्म महोत्सवमें अष्टादन्त हाथीकी सवारी कर पांडुक वनमें गयाथा."

चतुरपुरुष हमेशा तत्त्वके ढूंढनेमें लगे रहते हैं. नमीराजको पूर्व जन्मका ज्ञान हुआ और साथ ही प्रश्न उठा कि "यह सातवां स्वर्ग किसके प्रतापसे मिला ?" विचार करते मालूम हुआ कि "संयमके प्रतापसे." जिस संयमने उसे पहले सातवें स्वर्गके मजे चखाये उस संयमको वह अब कैसे भूले ! प्रिय पाठको ! जिस पुस्तकने आपको पहले ही रसकी घूंट पिलाईहैं। उसे आप हाथसे दूर करा ? कहिये तो आपका दिल क्या है ?

प्रकरण १३

यह चश्मा कैसा !

नमाराजको स्मरण हुआ कि मैं संयमके प्रतापसे सप्तम स्वर्गमें गया था; यह स्मरण होतेही संयमके उमन्ऊकेने उसे आ घेरा. संयम, आधि–व्याधि–उपाधिनाशक संयम, अनाथ-पन मिटानेवाला संयम उसकी आंखोंके सह-म्हने घूमने लगा. आंखें बन्द करते वह अप-नेको साधु वेशमें देखने लगा; आंखे खोलते वह जगतको कर्मनटसे नचाये हुए पुतले जैसा देखने लगा. आंखे मीचता तब वह आनन्दकी हँसी हँसता और जब आंखें खोलता तब आश्चर्यसे मुसकरा जाता.

अत्यन्त खूबसुरत, मनोहारिणी, सुखदायिनी. पतिवत्सला ऐसी एक हजार और आठ स्त्रियां कि जिनके हावभावमें वह सदा मग्न रहा करता था और जिनके विचार मात्रसे प्रमोदपूर्ण होजाताथा, न मालूम वे सबकी सब इस समय उसके हृदयसे कहां उड गई: उसका यह ज्ञान ही जाता रहा कि इनके साथ भी कभी सहवास हुआथा! चपलाक्षियोंका दृष्टिबाण मारनेका बहुत दिनोंका परिश्रम एकाएक निष्फल होगया—उनके बाण वज्रके साथ रगड खाकर भौंटे होगये! विचारा मन्मथ का मथन निष्फल हो गया! उसकी कुछ न चली! और कामिनियां निकम्मी हो गई!

नमीराजमें हुई यह क्रान्ति (फेरफार) इतनेसे ही बस न हुई. उसने नमीराजकी आंखोंपर

ने मालूम कैसे चश्में चढादिये, जिसमे नमी-राज खजानेमें डटे हुए महोरोंके ढंगको बच्चोंके खेल करनेका कूडामिट्टीका ढंग देखने लगे! आभूषणोंको बेडियां समझने लगे ! चीरको चिथडे और इत्र वगैरा सुगन्धियोंको डाबरेका पानी मानने लगे ! जिस प्रकाशमान राज्य-सिंहासनपर बैठकर वह न्याय किया करताथा वही सिंहासन उसे धूलकी ढंगलीका सा भासित हुआ ! ज्यादा क्या, बडी २ दीवारें-किल्ले महल और बागबगीचे उसे कांटेकी बाड से मालूम हुए ! आहा यह चश्मा कैसा, जिसने कुछका कुछ कर दिखाया !

जिसे सब चीजें तुच्छ मालूम हुई उसीके दीक्षा महोत्सवमें हाथी-घोडा-आभूषण-जवाहिर-टामटीम आदिका बयान करनेकी क्या

कुछ जुरूरत है ? क्योंकि जिनके लिये धामधूम करनेका विचार राजपुरुष करतेथे उनके नजदीक तो वे नावे कूदे, चाहे मारे पीटे, दोनो समान ही था–सिर्फ कर्मकी विचित्रतासे छिपा हुआ हास्य करताथा.

स्वयंवुध–अपने आप ज्ञानी हुए राजर्षिका सहवासका लाभ गया जानकर प्रजा चिल्हाने लगी, राणियां रोने लगीं और सेवक सिकने लगे. उनके और उनके शोकके कारणभूत पुरुषके वीचमें इतनाही अन्तर था कि जब इनके यहां रोना चल रहाथा तब उसके घर धवल मंगल गाये जा रहेथे ! परन्तु इन दोनों परिणामोंका कारण साधारण ही था.

यहांपर नमीराज नरेशका वृत्तान्त पूरा हो रहा है. पिताकी मृत्युके समय गर्भ तरीके, माताके

भगनेपर शिशु तरीके, पद्मरथ राजाके दत्तक पुत्र बननेसे मिथिला नगरीके स्वामी तरीके, भाईके साथ युध्ध करनेको जानेपर सुदर्शन-पुरका राज्य मिलनेसे सुदर्शनपुरपति तरीके, कंकणसे प्रबुध्ध हुए रोगी तरीके और अखीरमें विचित्र चश्मेके लगनेसे सचराचर जगतको देखनेवाले मुनि तरीके 'नमीराज' महाराजके भाव-दर्शन करनेवाले प्रिय पाठको ! इस राजर्षिकी निराश हुई प्रजाके निसासे तुम्हारे कर्मरिपुओंपर पडे ! १००८ पतिव्रताओंके अश्रु आपके हृदयपर पडकर आपको पवित्र करें और स्वयं 'नमीराज'को वरी हुई अलौकिक लक्ष्मी आपका कल्याण करें !

पूर्वार्ध समाप्त.

नमीराज (उत्तरार्ध.)

—:(०):—

प्रकरण १

—:(०):—

मिथिला नगरीका दाह.

—:०:—

'मेरे पास ऐसी कोई चीज नही है जो जले !'

—:(०):—

मुक्तिरेव मुनेस्तस्य यस्यात्मन्यचलास्थितिः ।
न तस्यास्ति ध्रुवं मुक्ति र्नयस्यात्मन्यत्र स्थितिः॥

मुक्ति तो उस मुनिकी ही है जिसकी आत्मामें अचल स्थिति हो. उसकी मुक्ति कभी नही है जिसकी स्थिति आत्मामें न हो !

——*:*——

"महात्मा जी! आपने अपना महंतपन कहां वेच दिया! दयालु! सारी प्रजाके चित्त-को वश कर—उसे पाल पोष दगा देकर चल देनेमें आपकी दया कहां जाभराइ? परदुःखभं-जन! हजारों जीवोंको दुःखमें घुडानेकी वुध्धि आपको कहांसे सूझी?"

अखीरी शब्द कहनेके बाद नमीराजका चित्त नवीन वक्ताकी ओर खिंचा. ऐसे मार्मिक वचन बोलने वालेके मुखकी ओर देखने ल-गा. वक्ता अेक बूढा ब्राह्मण था. उसके मुखकी मुद्रा व दिखावट उसके शब्दोंको जोरदार बना रहीथी; उसका विशाल मस्तक श्रोताओंकी श्रध्धा दृढ करता था. उसकी उंडी परन्तु शांत आंखें उसके बुध्धिबलकी पूरी साख भर रही थीं. एक मामुली ब्राह्मण कासा पोशाक

पहना हुआ होनेपर भी उसका तेज ऐसा देख पडता था कि बडे २ राजा उसके साम्हने हाथ जोडे खडे रहें.

उसने एकाएक नमीराज के पास आकर ऊपर लिखी हुई बात कही. नमीराज उसकी ओर देखतेही रहे. परन्तु उनके पाससे जबाब पानेके लिये उसने फिर कहना सुरू किया.

"अपने स्वार्थके लिये इतने प्राणियोंके स्वार्थको डुबाने वाले हे राजन् ! तुम कौनसे भारी कर्जमें पडे हो कि जिससे राजनीति गिरवे रखनी पडी और यह दुःखदायक दीक्षा लेना पडी ?"

ऋषिराज इन शब्दोंमें समाये हुअे गौरव को फौरन समझ गये और अैसीही चतुराइ से दिया: "विप्र ! मिथिला नगरीके उद्यानमें

एक रमणीय उद्यान है, जो शाल–ताल–त–माल–आम्र–अशोक आदि वृक्षोंसे और फल फूलसे प्रफुल्लीत है. उस उद्यानमें एक विशाल छायादार वृक्ष है, जिसके सुगंधमय और मनहर पुष्पों व फूलोंसे लुब्ध हो कर कइ पक्षीयों वहां बैठ कर किलकिलाट कर रहे थे और कइ पथिकों वहां विश्राम लेते थे."

"कैसी वात करते हो ?" विप्र वीचमें ही बोल उठा: "आपके उद्यान व वृक्षसे मेरे प्रश्नका क्या सम्बन्ध है ? महात्मन् ! क्या आप जैसे पवित्रात्मा भी मेरे प्रश्नको इस तरह उडावेंगे ही ?"

"नही, विप्र ! नही." ऋषिराजने उत्तर दिया "मैं आपके प्रश्नका सीधा जवाब दे रहा हूं. वह वृक्ष एक वर्षाऋतुके संध्या

समयके तोफानसे जमीन पर गीर पडा. इस बातको कइ दीन हो गये. एकदा ग्रीष्म ऋतु-का समय था. सूर्य बलवान होकर बादलको भेदके पशुपक्षी व मनुष्य गणको आकुल व्या-कुल करने लगा. उस वक्त कइ मनुष्यों व पशु पक्षी उस वृक्षका आश्रय लेनेके इरादेसे वृक्ष-की जगापर गये तो वहां वृक्ष था ही नही ! वे सब आक्रंद करने लगे, निश्वास डालने लगे: अब कहां जाना? कहां आश्रय लेना ? ऐसा विलाप करने लगे और उस वृक्षको गाली देने लगे कि "अय मूर्ख ! हमे निराधार करके क्या तुं शान्तीमें सो रहा है ?"

विमने हँस कर बोला: "ये तो वटे-मार्गु और पक्षीयोंही की मूर्खता है; उसमें वृक्ष-का दोष है ?"

" तब तो अय विप्र ! मेरे [illegible] दिक्षा लेनेसे मेरे आश्रीत जनोंको [illegible] दुःख उसमें मेरा भी क्या दोष है ? " नमीराजने शान्त मुद्रासे प्रत्युत्तर दिया.

महात्मा नमीराज इस प्रत्युत्तर दे भी नही रहे थे इतनेमें तो सारे शहरमें [illegible] रहा हो ऐसा दिखाव दिख पडा. भयंकर अग्नि बडे २ प्रासादों व दीवारोंको अपना कवल बना रही थी. ' कोइ बचाओ ! बचाओ ! ' ऐसा पोकार चोतर्फमें हो रहा था.

चोतर्फ दृष्टि कर ब्राह्मण गभडाया और दयार्द्र होकर बोलाः " अहो क्षत्रीराज ! ये आपकी प्रजा जलती है; अत्यंत कष्टसे बनाये हुवे प्रासादों भस्मीभूत होते हैं ! ये विचारे निर्दोष प्राणी आगमें भस्म हो रहे हैं ! नामदार !

इन्हें बचाओ, इन्हें बचाओ ! तुम्हारी एक हजार और आठ राणियां तुम्हारी मदद चाहती हैं ! वे बिचारियां तुम जैसे शूरवीर पतिकी पत्नी होकर भी अनाथ ही रही."

भयंकर आगने जिनके मनमें जरा भी उद्वेग नही किया, जीवोंकी पुकारने जिसके हृदयका जरा भी नही हिलाया, राणियोंकी दुर्दशाने जिसके धीरेको जराभी न उछाला ऐसे इस आत्मसंतुष्ट महात्माने शान्त मुखको चोतरफ घुमा; सब कुछ देख विप्रकी ओर झांक कर कहा कि: " हे विप्र ! मुझे तो सब ओर शान्ति "नजर आती है. तुम्हारी दृष्टिमें दोष होनेसे तुम्हें 'अग्निका आभास नजर आता होगा. और 'कदाचित तुम कहते हो ऐसा अग्नि सबको हुआ यहां दौडा आता है ऐसा हो

" तो भी मुझे वावला करें ऐसा क्या है ? मेरे
" पास ऐसी कोई चीज नही है जो जले. मैं
" अग्निसे जलता नही हूं—शीतसे गलता नहीं
" हूं—जलमें बुडता नही हूं. तुम्ह मेरे सम्बन्धी
" जन और आश्रित जनोंकी बात करते हो परन्तु
" मेरा संबन्धी मैं ही हूं और वहभी दुःख र-
" हित हूं. तुम्हारी वात मुझे क्यों मान लेना
" चाहिए यह समझमें नही आता. अगार र-
" हित साधुका—अन्तरात्मा मुनिका घर यह
" कुटुम्ब जो कुछ कहो वह सब उसीके पास
" ही है. उसे कोई हानि नही पहुंचा सकता.
" हे विप्र ! और जो कुछ तुम कह रहे हो
" यह केवल तुम्हारा भ्रम मात्र है."

प्रकरण २.

सच्चा क्षत्रिय.

"धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते"

क्षत्रियका कल्याण धर्म युद्धके सिवाय और कुछ नही है.

**
*

क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ! ॥

हे अर्जुन ! नपुंसकता मत धार; यह तेरे अयोग्य है. हृदयकी दुर्बलताको छोड और हे शत्रुओंको तपाने वाले, उठ ! (श्री गीताजी)

एक पल भरमें अग्निका भयंकर दृश्य लुप्त हो गया, मानो ऋषिराजकी अनुपम शान्तिसे शीतल हो गया हो ! नमीराजके जाने पर मिथिला नगरीका रक्षण करनेके लिये रहे हुए महलोंके सुवर्ण कलश (जो आसमानसे बातें करते थे) सूरजकी किरणोंको पीछे फैंकते हुए ऐसे मालूम होते थे जैसे को आंसुओंकी धारा बरसा रहे हों !

थोडी देर इस दृश्यकी ओर आंख लगा कर देखता हुआ वृद्ध ब्राह्मण लाल पीला होगया । उसके मुखपर जराकी फिकाईके साथ क्रोधकी लाली द्वन्द्व युद्ध करने लगी.

दांत पीसकर ऊंडी बैठी हुई आंखोंको फाड ब्राह्मण बोल उठा "अरे तू क्षत्रिय कहलाता है फिर ऐसे सुन्दर महल और ईर्षी

उत्पन्न करे ऐसा समृद्धिवाला सुंदर नगर विना धनी-मालिकके सूना रख कर चल देते हुए तुझे कुछ शर्म नही आती ? "

" तुम्ह क्या कहना चाहते हो ? " प्रशांत उत्तर मिला.

" क्या कहना चाहें ? क्षत्रियोंको उन्हें अपना धर्मही घोट घोट कर समझाना पडता है ऐसे समयकी वलिहारी है और क्या कहना चाहते है ? क्या तुझे यह मालुम नही है कि ऐसे ऋद्धिवाले नगरको एक वच्चेके हाथमें पडा हुआ देखकर शत्रु इसपर डाढ चलायगे ? क्या कभी अप्सरा गंवारके हाथमें रहती है ? "

" इतने ? "

" अब भी इतने ? इतना साफ करदेने

पर भी क्षत्रियपुत्रको कर्तव्यका ज्ञान नही हो सकता ? प्रभो, प्रभो ! देशकी खराबी जब होनी होती है तब पहलेही राजा लोग अकर्तव्यपरायण और मदोन्मत्त होने लगते हैं और जब धर्मका खराबी होनी होती है तब उपदेशक जन कायर और ज्ञानाभ्यासके शत्रु बनते हैं । या सच बात है " विनाश काले विपरीत बुद्धिः "

" मैं नही खियाल कर सकता कि मेरी बुद्धि विपरीत हो."

" बुद्धि विपरीत नही है तभी तो राज्यको रक्षाका बंदोबस्त करनेके पलटे इधर उधर भटकता फिरता है, सच है ? "

" किसके राज्यकी रक्षा ?"

" अपने ही "

" किन साधनोंसे ?"

" मुझसे सलाह् लेनेकी सुमति तुझे उत्पन्न हुई इसे भी मैं राज्यका सुभाग्य मानता हूं" जरा सन्तोष पाये हुए ब्राह्मणने धीरे कहना प्रारम्भ किया " देख, मैं ब्राह्मण हूं, वृद्ध ब्राह्मण हूं, क्षत्रियोंका धर्मगुरु हूं; मेरी सलाह स्वस्थ चित्त होकर सुन.

" प्रथम तो तेरे राज्यके आसपास पत्थरकी मजबूत कोट खिंचवा उस गढके दर्वाजे पर दृढ किंवाड चढा; गढके आसपास खाई खुदवा और उसके चारों ओर कांटे वाले वृक्षोंकी झाडी रोप। इतना तो शत्रुओंको नगरमें प्रवेश करते हुवे रोकने को वश्यक है.

" और फिर, शत्रुओंके साथ लडनेका मौका आवे तो उसके लिये किल्लेपर अस्त्र-शस्त्र सजा, कि जिससे वे तेरे राज्यको कष्ट न पहुंचा सके."

आश्चर्य या क्रोधकी किसी प्रकारकी जिनके मुखपर न झलक आई ऐसे नमीराजने उत्तर दिया कि " ब्रह्मराज ! मेरे नगरको शत्रुओंसे बचानेकी जो तजवीज आपने कही वह तो मैं कभीकी कर चुका हूं । वह किस तरह सो भी मैं आपको समझाऊंगा. तत्त्वज्ञान–आत्मज्ञान मेरा नगर है । उसके आसपास एक दो ही नहीं परन्तु क्षमा, निर्लोभ, ऋजुता, मृदुता, लघुत्व, सत्य, संयम, तप, ज्ञानाभ्यास और ब्रह्मचर्यः ऐसे दश कोट हैं । उनमें पांच सुन्दर दर्वाजे हैं: श

सम्वेग, निर्वेग, दया, और आस्था। इन दर्वाजोंके बाह्य तप और आभ्यन्तर तप नामके दृढतर किंवाड हैं। कोटोंके आसपास शुभ वचन योग नामकी ऊंडी खाई है उसमें ज्ञान रूपी सजीवन जल भरा है और उसके आसपास नय—उपनयके कंटक वृक्षकी गहन गंभीर वृक्ष घटा रोपी हुई है.

"इस तजवीजसे मेरे नगरको मिथ्यात्व, अव्रत, प्रमाद, कषाय, अशुभ योग आदि शत्रुओंके हमलेका नाम मात्रका भी डर नहीं है.

"ऐसा होने पर भी कदाचित् कोई शत्रु वा... वृत्ति रूपी प्रधानकी सलाहके कारण धृष्ट ...क हमला करनेका साहस करे तो परा... यानेआत्मिक बलसे मैं उसे दूर रख सक-

ता हूं । शुद्ध काय योग नामकी तोप-अस्त्रशस्त्र मैं सदा तैयार रखता हूं: और उन्हें सदा उपयोग करने योग्य रखता हूं-मैले नही होने देता । और मेरा तप नामका लोह-बाण तो भले भले शत्रुओंको दूर रक्खे ऐसा है.

" ब्रह्मराज ! तुम एक क्षणभरके लिये भी ऐसा न विचारना कि मैं अपने मूलराज्य की रक्षा करनेमें एक क्षणभर भी बेपरवाही करता होऊं. मेरा क्षत्रिय धर्म मैं खूब समझाता हूं इस कहनेकी अपेक्षा अपना जानपन कर्मोंसे कर बतानेमें ज्यादा उमंग रखता हूं. "

ब्राह्मण तो स्तब्ध ही हो गया । विचारमें डूब गया । शत्रुका संहार करे वही क्षत्रिय

बाह्य शत्रुसे भी प्रबल आन्तरीक शत्रुको भाव संग्रामके बीचमें संहार करनेकी तैयारी करने वाले 'भाव क्षत्रिय'को पहले कायर करनेके लिये पस्ताया.

अब उसे जान पडा कि 'क्षत्रिय'का कर्तव्य और 'जैन'का कर्तव्य एक ही है। भेद है तो इतनाही है कि क्षत्रिय 'द्रव्य संग्राम'में वीर्य प्रकट करता है और जैन भाव संग्राममें। दोनों शब्द समान अर्थ सूचक धातु परसे उत्पन्न हुआ है। क्षत्–अर्थात् नाश करना और जी-अर्थात् जीतना। यदि कुछ भेद है तो जैन शब्दकी ओर है। क्षत्रिय नाश करता है तो जैन जीतता है। जीत नाश करे विना -खून ये विना होती है नही तो जैनकी खास है। दान, शील, तप और भावः इन

चारोंमें जिनकी शूरवीरता झगमगा रही है और कृपणता, व्यभिचार, कायरता और दुष्टता पर जो सदा विजय पावे उसीको 'जैन' कहते हैं; वही जैन होसकता है। शक्ति होनेपर एक छोटीसी रकम भी जो उत्तम मार्गमें न खर्च कर सके अथवा स्त्रीयोंकी ओर झुक झुक कर कुदृष्टिसे देखा करे ऐसे मनुष्य 'जैन' नामके योग्य ही नहीं है. वे जैन नामको लजाने वाले द्रोही जन हैं.

प्रकरण ३.

'मैंने स्वर्गमें महल बनाना शुरु किया है!'

"एको वासः पत्तने वा वने वा"

(भर्तृहरिः)

क्षत्रिय और जैनकी तुलना करनेमें हमें ज्यादा देर तक लगे रहनेकी कोई जुरूरत नहीं है; क्योंकि वृद्ध ब्राह्मण नमीराजके मानो वचनामृतसे तृप्त होता ही नहीं था और ज्यादा ज्यादा पीना चाहता था और नये २ प्रश्न करता था.

नमीराज क्षत्रियकर्तव्य तो अच्छी तरह ते हैं ऐसी खात्री होनेसे उसने सोचा कि

क्षत्रियके तरीकेसे उन्हें अच्छे २ भव्य महल ग्रीष्मगृह और बागबगीचे लगानेका शौक होना चाहिए और कदाचित वे इस तरहकी सूचनाको मंजूर भी कर लेंगे। इस विचारसे ब्राह्मणके मुखपर कुछ झलक हर्षकी हुई, मानो कोई बडी भारी बात हाथ लगी हो. उसने नमीराजकी आंखमें आंख लगाकर कहाः—

" राजर्षि ! मैं विचार करता हूं कि आप जैसे बुद्धिमान और शौकीन क्षत्रिय को उतमोतम महलात वगेराका शौक होना चाहिए। मनोहर बागबगीचे और भव्य महल यह राज्यकी नाक है। बनाने वालेकी होशियारी शौक और उदार वृत्तिके प्रमाण-पत्र हैं। राजपिताकी ओरसे प्रजाको मिला

हुआ वारसा है; ज्यादा क्या कहुं वे भविष्य की प्रजाके लिये वर्तमानका दृश्यमान इतिहास है."

उसकी दृष्टिसे न दबते हुए नमीराजने कहा "बेशक! महलोंके लिये जो आपने कहा उसके विरुद्ध मुझे कुछ नहीं कहना है और राजाओंका यह शौक बेठोर नहीं है इतनाही नहीं मैं भी उन्हींमेंसे एक हूं."

"इतना होने पर भी मिथिलानगरीमें ऐसा एक भी प्रासाद (महल) मेरे देखनेमें नहीं आता जिसमें मेरा मन लगे। न सरोवरकी लहरोंसे शीतल होते हुए भव्य महल ही है, न बगीचोंसे घिरे हुए विशाल जगह, न पुष्पोंकी सुरभी है, न वृक्षोंकी न फव्वारोंकी खूबी है और न आनन्द

दायक बैठकें."

" नही हो तो इससे क्या ?"

" इससे क्या ? इससे यह कि भविष्य-की प्रजा यह जानेगी कि तुम एक लोभी राजा थे । द्रव्य लगाये विना क्या ऐसे काम होते हैं ? कंकरकी भांति पैसा उडाये बिना क्या कुछ नाम होता है ? जस तो जानगरा है, महाराज !"

" सच है, 'जस जानगरा है' यह सिद्धान्त मुझे मान्य है । तुम्हारे साम्हने अग्निसे जलते हुए महल मैने ही बंधायेथे । मेरी इस मूर्खता पर अब मुझे हंसी आती है । तुम्हने देखा कि वे किस तरह क्षणभरमें जल गये । बरसोंकी कारीगरी कितनीसी क्षणमें नाश हो गई ?

" इससे क्या ? इससे तो तुम्हें और भी मजबूत और सुन्दर महल बनानेका कारण मिला! "

" बिलकुल सच्ची सलाह ! " मुस्करा कर नमीराजने कहा "मैं इसे उपकार सहित स्वीकार करता हूं और वैसा करनेका निश्चय भी करता हूं। तुम्हें आश्चर्य होगा और वर्णन भी न कर सकोगे ऐसे भव्य महल बांधनेकी तजवीजमें ही मैं हूं, कि जिन्हें स्वयं दावानल भी कभी स्पर्श न कर सकेगा."

" माफ करो महाराज ! बुढेकी मस्करी न करो " ब्राह्मणसे वह बात मानी न ई। परन्तु नमीराजकी दृढ आंख और शाख देखकर अपना वहम दूर कर उसने

थक जानेसे मार्गमें मकान बनानेको बैठा रहेगा। यह स्थल मेरी मुसाफरीके थोडे समयका विश्राम मात्र है. मेरा लक्ष्य तो मोक्षपुरी है। वह मेरा वतन है। वहां मैं जो कुछ करूं उचीत है। सुन्दर महल, श्रेष्ठ बगीचे वहीं बनाऊंगा। वहां कालकी गति नही है। वहां कालके जन्म जरा और अवसान नामके पुत्र प्रवेश नही कर सकते। मेरे बंधाये हुए भव्य महल वहां अमर रहेंगे। उन पर किसी शत्रुकी या विधिकी सत्ता नहीं चलेगी मुसाफरीके अंतमें मैं वहां उन्ही महलमें रहूंगा, कि जहांसे फिर इस सडे झूंपडेको देखने न आना पडे."

कहनावत है "देखकर बैठना वहां चा-, जहांसे कोई उठा न दे." स्त्रियां गाती

हैं कि परणना तो उसे चाहिए जिसे परणकर रांड न होना पडे. भर्तृहरिकी भांति नमीराजने भी कहा कि "रहना तो उस मोक्ष महलमें ही रहना, कि जहांसे न कोई अकस्मात निकाल सके, न राजा। अच्छा है कि वह महल तैयार न हो तब तक वनमें ही पडे रहना, अर्थात् अकिंचन–अतिथि–वनवासी-साधु होकर उस महलके तैयार होने जितनी पूंजी (दौलत) इकट्ठी करना.

प्रकरण ४.

"सजा उसीको कहते हैं जिससे फिर
अपराध होवें ही नहीं."

ब्राह्मण नमीराजकी अद्भूत शक्ति देख कर दिङ्मूढ हो गया. उसे अब खात्री हो गई कि नमीराजको जो जो काम करनेकी उसने सूचना दी थी उसकी उन्हें कुछ जुरूरत न थी, परन्तु अब उसे कितनीएक नवीन सूचनाऐं स्फुरी और इन्हें तो नमीराज अ-मंजूर कर ही लेंगे ऐसे उसका अन्तः-गवाही दे रहा हो ऐसा उसके चहरेसे

जान पडने लगी.

" महाराज ! " नमीराजको संबोधन कर उसने कहा " मैं सोचता हूं कि आपके नगरमें होती हुई वदीको रोकने के लिये दुष्टोंका दमन कर आप त्यागी हों तो ज्यादा अच्छा है. "

" ब्रह्मदेव ! " नमीराजने उत्तर दिया " न्याय मुझे वहुत प्यारा है. दुष्टोंको दमन कर सदाचारको निष्कंटक करनेको मैं वडा उत्सुक हूं। मैंने इस कामके लिये वडी २ अदालतें स्थापित की थी और इन सव पर महान्यायशाला कायम कर वडी वडी तनख्वाहके न्यायाधीश(जज्ज)रक्खे थे. परन्तु मुझे मालूम हुआ कि तीन तीन नीचेकी

अदालतोंमें और स्वयं बडी अदालतमें फैसल हुए मुकद्दमे कई वार सत्यको सतानेमें ही परिणत हुए थे। अपराध गुप्त रीतिसे हो उसके साक्षी कहांसे आवें ? और साक्षी हो तो अपराध होवे ही क्यों ? और साक्षी विना अपराध साबित भी कैसे हो ? सत्य जाननेके लिये 'हृदय वाचन कला' तो किसी के पास है ही नहीं. तव मुझे ऐसा मालूम हुआ कि हमारे सब प्रयत्न पानी विलोने जैसे हैं। हृदय वाचन (Heart-reading) कला विना सच्ची वात जाननेमें आना अशक्य है और वह कला मन–वचन और क्रियाकी शुद्धि विना हो नहीं सकती। यही सोचकर यह त्रिकरणशुद्धिका मार्ग अंगीकार है। इस मार्गपर चलते हुए वह विद्या

मुझे मिली है। इससे मेरे विचार अब पलट गये हैं। अपराधीको जाननेके बाद उसे दंड देनेकी जो पद्धति मैं पहले सोचताथा उसे पलट देनेकी अब मुझे सूझी है। जिस मनुष्यने अपराध किया उसे वैसा कराने वाला कोई उसका गुप्त शत्रु होना चाहिए; क्योंकि दुःखदायक कामकी प्रेरणा उसका कोई मित्र तो करेगा ही नही। और इन शत्रुओंके (उसके पूर्व कर्मके) फंदेमें पडे हुए मनुष्य को ताडन करना यह तो 'पडे पर और लात मारना' की कहनावतके मुआफिक न्याय-शास्त्रसे विरुद्ध गिना जायगा। उसपर तो दयाभाव रखना ही ठीक है। उसे उलटे रस्ते ले जाने वाले शत्रुकी पहचान करा देना चाहिये। शत्रुको मारने की और

नये शत्रुसे चेतकर चलनेकी कला सिखाना चाहिए, कि जिससे फिर नये अपराध कभी न हों."

ताडन–केद आदिसे सजा देने वाले 'राजा'ओंकी अपेक्षा अपराध कराने वाले शत्रुओंका संहार कराने वाले 'महाराजों'की (उपदेशकोंकी) संख्या पृथ्वीपर बढे और वे अपना कर्तव्य बराबर समझे और अपनी इस उपयोगी कलाको पूरी तरंह खिलावें तो विश्वको बडा भारी फायदा हो.

प्रकरण ५.

आत्मक्षेत्रमें आत्मफलदायक आत्माका आत्मासे युद्ध.

अप्पाणं मेव जुज्झाहि किंते जुज्झेण वज्झइ
अप्पाणं मेव अप्पाणं जइता सुह मेहए ॥

" अपने आत्माके साथ युद्ध करना ही अच्छा है; बाहरके युद्धसे तुझे क्या मतलब ? ज्ञान रूपी आत्मासे क्रोधादिक दुरात्मा को जीतनेसे सर्वोत्तम सुख मिलता है."

ब्राह्मणने नया शास्त्र आजमाया. "हे राजन !" उसने कहा "इस विदेह और मालवपर आपका साम्राज्य है तो भी कितनेही खंडके राजा आपके झंडेसे निकल जानेको आतुर हो रहे हैं। आप ज्यादा समय तक चुपचाप रहेंगे तो वे मिल जुलकर आपके छत्रको दूर करनेमें सफल हो जायगे. मालूम होता है यह आपके लक्ष्यमें नही रहा."

"प्राज्ञ !" नमीराजने उत्तर दिया "यह मेरे लक्षके बाहर नहीं है; परन्तु 'राज्य श्री सो नर्क श्री' यह बात तुम्हारे लक्ष्य के बाहर जान पडती है. राजा लोग जर जमीन और जोरूकी अपनी तृष्णाको छिपाने लिये लाखों मनुष्योंका संहार करे-करावें

वे क्या ' वीर' कहे जायगे? उन्हें तो ' मनु-
ष्य के शिकारी ' कहने चाहिए. और इस
भांतिके युद्धमें राजा तो एक प्रेक्षककी भांती
दूर से देखा करता है उसे शौर्य दिखलानेका
बहुत ही कम मौका होता है. परन्तु सच्चा
योद्धा तो वही है जो आत्माको जीतता है।
आत्मा जीतने वालेको स्वयं पराक्रम करना
पडता है। उसमें मित्र वडे बूढे नोकर चाकर
कोई मदद नहीं दे सकते। और यह लडाई
है भी वडी भयंकर। शारीरिक दुःखोंमें स-
वसे भयङ्कर दुःख नारकीके जीव भोगते हैं
कारण कि शरीर छिद भिद कर अणु जुदे २
हो जाते हैं और फिर इकठे मिल जाते हैं
इस भांतिकी आपत्ति बराबर चलती ही रहती

है; इसी भांति आत्मिक युद्ध एक दीर्घ काल-का युध्ध है, कि जिसमें युध्ध करने वालेको मृत तुल्य हो होकर फिर अच्छा होजाना पडता है और युध्ध जारी रहता है."

ब्राह्मण दत्तचित्त हो गया और वक्ता आगे बढा.

"विप्र ! तू कहता है कि 'बाह्य युध्ध शास्त्र' शीखना कुछ कठिन नहीं है. जो तू भूल न गया हो तो एक पुरुष माताके गर्भमें ही छह कोठेका युध्ध सीख गया था. यह कुछ अद्भुत बात नहीं है. परन्तु इस आत्मिक युध्धका शास्त्र बडाही कठिन है। योध्धा उसमें प्रवेश नही कर सकता; विद्वान उसमें चांच लगा सकता; केवल जिज्ञासु ही-फिर वे

चाहे जैसे मैले कुचेले हों, चाहे पिंगल शास्त्र वगेरा न जानते हों, जिज्ञासु मात्र ही सीख सकते हैं."

ध्यान दे कर सुनता हुआ ब्राह्मण इस शास्त्रको सीखनेके लिये उत्सुक हुआ परन्तु साफ तोर पर खुले मैदान पूछनेकी उसकी हिम्मत न चली. इसने कुछ प्रश्नों द्वारा कुछ अनुभव हासिल करना चाहा.

'वीर! ऐसे युध्ध किस क्षेत्रमें होते होंगें?'

"आत्म क्षेत्रमें"

"किन किनमें होते होंगे?"

"आत्मा और आत्माके बीचमें"

"कौन जीतता होगा ?"

"प्रबल आत्मा"

" जीतने वालेको मिलता क्या है ?"

" आत्मभाव "

प्रत्येक प्रश्नके उत्तरमें आत्मा आत्मा और आत्माका ही नाम सुनकर ब्राह्मण घबराया. वह कुछ भी न समझ सका. परन्तु 'हृदय वाचन कला'के पारंगामी नमीराजने उसे अमूंझाता हुआ देखकर घबराहटमेंसे मुक्त किया.

" देख भाई ! इस ' आत्मिक युद्ध शास्त्र' में तीन प्रकारके आत्मा कहे हैं: (१) ...त्मा (२) अन्तरात्मा (३) शुद्धात्मा।

मोहराग स्नेहराग और दृष्टिराग इन तीन प्रकारके राग द्वेष से परपुद्गलोंको मेरे तेरे मानने वाले स्वभावको वहिरात्मा कहते हैं। रागद्वेषकी परिणतिको रोक कर स्वस्वभावमें प्रवर्तने वाले आत्माको अन्तरात्मा कहते हैं, और शुद्धात्मा उसका नाम है जिसमें कर्म क्षय हो गये हों. द्रव्य और भाव कर्मके न होनेसे परम शुद्ध निर्विकल्प आनन्दमय और अनन्त दर्शन—ज्ञान--चारित्र और वीर्यकी लक्ष्मीसे विराजमान हो."

"वहिरात्माका हथियार मन है और क्रोध, मान, माया और लोभ ये चारों धारायें हैं. शुद्धात्माकी प्राप्तिके लिये अन्तरात्मा, इस चार धारा वाले हथियारको ले कर रो-

कते हुए वहिरात्माको हरानेके लिये युद्ध करता है। यह युद्ध वडा जोखम भरा होता है।"

"सो कैसे ?"

"वहुत दफे हाथ आई हुई जीत जाती रहती है. वहुत दफे शत्रुओंका छुपा हुआ हमला भी सहन करना पडता है. वहुत दफे दुश्मनकी फौजकी चर्चा चुपचाप पाकर उसे हटानेके उपाय ढूंढने पडते हैं; और कई दफे तो हिम्मत हार भग भगाकर युद्ध छोड देनेकी इच्छा होती है."

"इस रूपक (metaphor) में मैं नहीं समझ सकता."

" तो मैं समझानेके लिये तैयार हूं। देखा यह शास्त्र कितना कठिन है सो ? जिस शास्त्रका सीखनाही कठिन है उस शास्त्रका अमलमें लाना कितना कठिन होना चाहिए?"

" सचमुच यह युद्ध दैवी होना चाहिए"

" बिलकुल ही ठीक; सुनो अब मेरे कहने का भावार्थ."

"हां जी, ' बहुत दफे हाथ आई जीत जाती रहती है' सो कैसे ?"

" कर्म शत्रु के साथ लडने को तैयार होवे अर्थात् मुनिपन धारण करे वह आधी जीत मिले समान ही है; कारण कि पहला घाव आधी जीत बराबर ही है. संसार छोड़ने की हिम्मत करना यह कुछ छोटी बात

नही है ! इससे ऐसा करना आधी जीत ही कही जायगी. परन्तु—"

" और परन्तु क्या ? "

" परन्तु जो मुनिव्रत लिये बाद अपना मूल आशय भूल जाय, जंजालमें फस जाय, गुप्त रितिसे अपने भक्तों के यहां दौलत जमां रक्खे, पाठ सिखाने के बहाने स्त्रीवर्ग से सहवास रक्खे, क्रोधसे जला करे, ज्ञान न होने पर भी ज्ञानी होनेका डोल करे, वैराग्य न होने परभी महावैरागी होनेका दावा करे, जिस गांवमें मिष्टान्न मिले वहांका वहां पडा रहे, एकिला विहार करे, शृंगार करे, सोने में और स्त्री–भक्त–देश तथ राज सम्बन्धी चर्चामें समय व्यतीत करे, अभ्यास ो शैनेमें धरे ऐसे मनुष्योंके लिये भी

यही कहा जायगा कि उन्होने हाथ आई जीत खोई; इतना ही क्यों जो चतुराई से न चले तो उलटी हानि सहन करते हैं वैसे ही खोट-में पडते हैं। बहुतसे ऐसे विचारे योद्धाओं-ने मेरु पर्वत जितने ओवे-मुहपति किये तो भी आखिरकार घाणी के बैल जैसे वहां के वहां फिरते रहे."

"परन्तु, प्रभो! क्या इन लोगोंके लिये सुधरना असम्भव है? क्या ये अपनी भूल-को ठीक नहीं कर सकते?"

"यह क्यों कर कहा जाय? सुधरने-का समय कभी जाता ही नहीं। जिस समय सुधरनेका दृढ निश्चय हो जाय उसी समय सुधार हो सकता है। ऐसे बहुत से उदाहरण

हैं, जिसमें एक साधु वेश्या के घर रहे हैं और फिर ठिकाने आये हैं और यहां तक कि उन्हें केवल ज्ञान उत्पन्न हुआ है. इस युद्ध की खूबी ही यह है कि हारजीत बदल जानेमें कुच्छ देर ही नहीं लगती। अभी जो पक्ष हारमें है वह घडी भरमें जीत भी जाय; और जो पक्ष जीतमें देख पडता है वह घडी भरमें हार भी जाय। पूज्य पदवी पर पहुंचे हुए किसी योद्धा के बारेमें हमे कभी स्वप्न भी नहीं आया हो कि इसके भाग्य में नरक लिखा होगा; और नरकमें आक्रंद करता हुआ योद्धा स्वर्गमें ' खमा खमा ' होने के योग्य होगा. "

" सचमुच यह युद्ध विचित्र ही है. गुरु फर्माइये कि ' बहुत समय शत्रुका

छुपा हमला सहन करना पडता है' यह क्यों कर ?"

"गौत्तम स्वामी श्री महावीर देवके ज्ञान से मोहित होकर उनके शिष्य हुए; कर्म शत्रु के साथ लडनेको कमर कसी, उस समय उन्हें जान पडा कि भगवान का राग (यह छिपा हुआ शत्रु) उनपर हमला करेगा. इस रागने उन्हें वहुत समय तक अमुझायो परन्तु अन्तमें जब उन्हें इसकी मालूम पडी तभी गौत्तम योध्धा को जीत मिली.

"राग का पात्र और रागका उपासक दोनों के पवित्र होने पर भी इतनी हानी हुई तो फिर सांसारिक जनों के साथ बोलचाल सामान्य साधुओंको क्यैां न हानि पहुंचावेगा?

परन्तु बोलचाल करती समय साधुओंको उसमें छिपकर बैठा हुआ शत्रु दिखाई नहीं देता. नलराजाके शरीरमें जैसे पग धोनेके पानीमें हो कर कलिने प्रवेश किया कहा जाता है, वैसे बोलचाल की मार्फत राग प्रवेश करता है और वह द्वेष को जन्म देता है। जब ये दोनों कीडे भीतर प्रवेश करके खोतर खानेकी क्रिया चलाते हैं तभी उनके अस्तित्व का ज्ञान होता है."

" बहुत उत्तम खुलासा है ! अब कृपा कर अपना तीसरा वाक्य भी समझावें कि 'बहुत समय शत्रु की फौज की चर्चा चुपचाप उसे हटाने के इलाज करने पडते सो कैसे ? "

" सो भी कहुंगा. राग किन कारणों से उत्पन्न होता है, कैसे संयोगोंमें बढता है, कैसी भूमिमें उसका बीज जल जाता है, किस तरहका क्षार डालनेसे बीज उग नहीं सकता, द्वेष क्यों उत्पन्न होता है, उसके ओजार कौन २ से हैं, वह कैसे २ रूप धारण करता है ? कैसे समयमें वह शान्त हो जाता है, किस २ समय वह पज्वलीत हो उठता है, उसके अनुकूल कौनसा खात है, उस पर साम-दाम -भेद का क्या प्रभाव पडता है: यह सब छिपे हुए तलाश करना चाहिए (तत्त्व दृष्टि से-फिलसुफी की निगाह से देखना चाहिए.) यह काम शत्रु की चर्चा देखने जैसा नहीं है क्या ?"

" हें, हें, हें, हें, हें, हें, हें. " ब्राह्मण

हँस पडा "मुझे माफ करो, महाराज ! तुम्हा-
री बात तो समुद्रपार की जान पडती है।
मैंने तो ऐसे विचार करने वाले साधु थोडे
ही देखे हैं."

" हां, और थोडे ही योद्धे जीत भी
पाते हैं। सबके लिये मोक्षमें एकदम जगह
भी नहीं तैयार कर रक्खी है!" नमीराजने
योग्य ही उत्तर दिया.

"तब फिर क्यों सबको उस की उम्मीद
वारी भी करना चाहिए ? क्यों न वर्तमान
स्थितिसे संतोष मानना चाहिए ?"

"सच है; वर्तमान स्थिति कायम रहे
की जो खात्री मिल सकती हो तो ऐसे संतो
... बडी भूल करी न कहा जायगा."

"यमदेव ऐसी खात्री कब होने देते हैं?"

"तो फिर वर्तमान स्थितिसे संतोष भी कैसे माना जाय ?"

"बेशक नहीं."

"तो फिर अक्षय स्थिति की उम्मीदवारी किये बिना भी कैसे रहा जाय ?"

"बिलकुल नहीं। आपकी दलील इतनी मजबूत है कि उसके विरुद्ध मैं कुछ नहीं कह सकताही. अब तो मैं आप की अखीरी बातका भी मतलब समझ गया। लक्ष्मी, लक्ष्मीको खींच लाती है, ज्ञान विज्ञानको इकट्टा कर लेता है; आपके इतने खुलासे से आपका अखीरी वाक्य भी मैं स्वतः समझ. उम्मीदवारीमें भागाभूगी मेरी भांति

होती होगी। सडक पर लगे वाद भी मार्ग छोडने की ऐसे ही लालच होती होगी।"

" ठीक समझे। इससे तुम्हें समझ पडा होगा कि आत्मिक युद्ध कैसा कठिन है, इसमें हारजीत के कैसे वारे फेरे होते रहते हैं; यह युद्ध पृथ्वीमें नहीं अन्तरिक्षमें होनेके कारण हारने वाले के गिर कर कैसे राई २ जितने टुकडे हो जाते हैं। मैं इस युद्धमें भिडा हुआ हूं इससे तुम्हारे कहे हुए बाह्य युद्धमें पडनेका विचार मेरे मस्तिष्कमें अवकाश ही नहीं पाता."

* * * * *

आश्चर्य में बूडा हुआ ब्राह्मण मौन हो

प्रकरण ६.

"कल्याण! कल्याण!! एक एक
पैसेमें कल्याण!!!"

सर्वे वेदास्तु तैर्ज्ञाताः सर्वे यज्ञाश्च भारत!
सर्वे तीर्थाभिषेकाश्च कृतयैः प्राणिनां दया॥

जिसने प्राणियों की दया की उसने सब वेद जाने, सब यज्ञ किये और सब तीर्थ न्हाये

(इतिहास समुच्चय महाभारत)

नमीराजने 'राज्य श्री सो नर्कश्री' ऐसे वाक्य कहा था ब्राह्मणने उसे ही पकड रक्खा और अब इसपर सवार हुआ. उसने कहाः "महाराज! 'राज्यश्री सो नर्कश्री'

यह आपका सिद्धान्त मुझे मान्य है। हमारे पूर्व पुरुषोंने इस सिद्धान्त को मान्य रक्खा है यही नहीं वल्कि इससे एक आवश्यक सिद्धान्तका प्रतिपादन किया है."

'हां,' नमीराजने कहा "महापुरुषों कभी अनुपयोगी वचन नहीं कहते. उनके वचनोंमें यें तो कुछ नहीं परन्तु कुछ न कुछ गंभीर रहस्य होता ही है."

"महा पुरुषोंके वचनोमें आपका इतना भक्तिभाव है तो आप इस सिद्धान्तको मान्य रक्खोगे कि 'राजाओंके नरकदाता कर्मोंको निष्फल करनेके लिये दान और यज्ञ आवश्यक है." ब्राह्मणने विवादमें मानो जय मिल हो ऐसी प्रसन्नतासे कहा.

"सोलह आनेको रुपया कहना और

आपकी बातको मंजूर करना ये दोनों एक से काम हैं."

" आहा ! कैसे आनन्द की बात है?" ब्राह्मण हर्षसे मत्त होकर कह उठा " आप इस समय सचमुच सत्यमूर्ति दिखाई देते हो. दान और यज्ञ ये राजाओंके मुख्य कर्तव्य मंजूर कर आपने आज तक हुई सब भूलोंको यज्ञमें पाप की भांति एकदम जला डाली हैं। राजन् ! तब क्यों अब आपको समय खोना चाहिए ? दानशालाएं खोलनेमें क्यों विलम्ब करना चाहिए ? और अश्वमेधादि यज्ञोंके लिये आज्ञा देनेमें क्यों विचारमें पडना चाहिए ? "

" मेधाविन् ! " जरा भी चकित हुए

विना नमीराजने उत्तर दिया " इस बारेमें क्या करना चाहिए इस संबन्धमें आप की ही सलाह पूछुं तो ?

" तो फिर विवाहसे उत्तम और क्या?"

" कहोतो फिर दान किस तरह दूं?"

" ब्राह्मणोंको जिम्हाओ; और दूसरे अनाथ–अपंग मनुष्योंको अन्न वस्त्रसे सन्तुष्ट करो. "

" जरा ठहरो, पहले मुझे समझाओ कि ब्राह्मणोंको जिम्हानेसे क्या फायदा ?"

" क्या फायदा ? वे आशिर्वाद देंगे, उससे तुम्हारा कल्याण होगा। "

" बातसे कल्याण दिया जा सकता हो बातसे पैसा ही क्यों न दिया जा सके ?

क्यों कि कल्याणमें तो सब सुखोंका समावेश हो जाता है. ”

“ इस तरह नहीं; ब्राह्मण, शास्त्रोंके अभ्यासी और उपदेशक होनेसे हमारी सांसारिक स्थितिको सुधारने वाले-मजबूत करने वाले मनुष्य होनेके कारण महोपकारी हैं। मनुस्मृति आदिके शिक्षणद्वारा संसार व्यवहार और नीतिका उपदेश वे ही करते हैं. महाभारत और रामायणका वीररसमय उपदेश कर स्वदेशप्रीति और वीरता सिखाने वाले वे ही हैं। यज्ञादिसे पवन शुद्धि कर प्रजा की आरोग्यता की वे ही रक्षा करते हैं। राजाओंको सुमति दे कर कुकर्मोंसे होती हुई देशकी बरबादी को हटाने वाले वे ही हैं। न्याय. काव्य, विद्या (Science) आदिका अभ्या-

स कर ज्ञान फैलाने वाले वे ही हैं। नये २ आविष्कार करने वाले भी वे ही हैं। नियम बनाने वाले और उनके अनुकूल चलने चलाने वाले भी वे ही हैं। ऐसे उपकारी मनुष्योंको दान देना क्या राजा और प्रजा दोनोंका कर्तव्य नहीं है?"

"ब्राह्मण ही क्या ऐसे कामोंको कोई भी मनुष्य करे उसे संसारी मनुष्योंका उपकारी कहनेमें कुछ हानि नहीं। संसार स्थिति सुधार कर रखने वाले चोकीदारको तनख्वाह मिलना ही चाहिए। परन्तु जो कोई ब्राह्मण इन कर्तव्योंका पालन न करे और अमुक वर्णका है इस कारण दानपात्र है यह ठीक कहा जायगा। मूर्खता व वहम भरे और पन के विचार फैलाने वाले अज्ञानी

ब्राह्मण–जो भीख मांग खानेके लिये ही अपना जन्म समझते हों–उन्हें दान देनेसे क्या देशहित होना है और क्या आत्महित?"

" सच, परन्तु जो अपना कर्तव्य पालन करते हैं उन्हें दान देना तो आपको मंजूर है ?"

" मैं जब ऐसे कर्तव्यपरायण ब्राह्मणोंसे लाभ उठाता था तब उन्हें दान भी देता था, अर्थात् मैं जब संसार सुखका रागी था तब इस संसार की स्थितिको कायम रखने वाले ब्राह्मणों की मदद चांहता था और उन्हे उनकी महनतका पलटा भी देता था। अब मुझे उस सुख की इच्छा ही नहीं है तो फिर उस सुखके साधनोंके साथ मुझे क्या प्रयोजन है ? "

" तुम भूल करते हो; ब्राह्मण यज्ञादि क्रियाद्वारा तुम्हे अक्षय सुख दिला सकेंगे."

" सचमुच ? "

"क्यों नहीं ? तुम पहले सुलक्षण वाला सफेद घोडा मंगवाओ; उसे सिनगारो और छोडो; जो राजा पकडकर उसे अपने अश्व-वलमें बांध ले उससे लडकर घोडेको पीछा ले आओ; फिर बारह महीने तक यज्ञ कराओ और यज्ञ की पूर्णाहूतिके दिन विधिपूर्वक उस घोडेको यंज्ञकुंडमें होम दो; इससे तुम्हारा कल्याण होगा "

"कल्याण ! कल्याण ! ! कल्याण !!!" राज अब हंसीको न रोक सके " जिसमें तम ब्राह्मग कल्याण देनेके लिये तैं-

पार हो तो कल्याणके भंडार तुम्हारे घरोंमें भरे मालूम होते हैं। यज्ञमें देखो तो कल्याण! विधवाको जीती हुई जलानेमें कल्याण! ब्राह्मणोंको जिम्हानेमें कल्याण! इतना ही क्यों ब्राह्मणको एक चिमटी आटा देनेमें भी कल्याण! कैसा सस्ता कल्याण है? भविष्यमें पश्चिम दिशामें श्वेत प्रजा होगी। उसके पढे लिखे पोप (धर्माध्यक्ष) राजाओंको लाख दोलाख रुपयोंमें और साधारण मनुष्योंको सो दोसो रुपयोंमें कल्याण बेचेंगे; परन्तु तुम तो पाव भर बदामके लिये कल्याण देने खडे हुए हो। कल्याण! कल्याण! कल्याण!!!"

ब्राह्मण खीज गया "महाराज! तुम तो नास्तिक हो."

"कभी नहीं" नमीराजने जवाब

दीया " मैं पक्का आस्तिक हूं. "

" तुम ईश्वरको ही नही मानते फि
ईश्वरके भक्त ब्राह्मकोंको कैसे मानो ?"

"तुम मेरे पर न्याय नही करते, देव*
मैं ईश्वरको मानता हूं, परलोक मानता हू.
आस्तिक मनुष्य उसीको कहा जा सकता है
जो नीचे कहे हुए आठ सिद्धान्तोंको माने;
और जो इन्हे नहीं मानते वे ही नास्तिक हैं.

---

* देव शब्द यहां दो अर्थमें आया है:-
एक वृद्ध ब्राह्मणको देव कह कर संबोधन
करते हैं; और दूसरे देवता. (यह ब्राह्मण, देव
, ऐसा नमीराजको माल्म हो गया होना

(१) सर्वज्ञ–सर्वदर्शी–निष्कलंक–निरंप-
जन शुद्ध चेतन परमेश्वर परमात्मा है.

(२) चेतना लक्षण, सोपयोगी, सुख
:खके जानने वाले ऐसे अनन्त 'जीव'
ी हैं.

(३) रूपी पदार्थोंके उपादान कारण
रमाणु आदि 'जड' भी हैं.

(४) पुण्य–पापरूप कर्म भी हैं और
उनके फल भी हैं.

(५) लोक परलोक स्वर्ग नरक भी हैं.

(६) बंध और मोक्ष भी हैं.

(७) धर्मावतार–तीर्थङ्कर हैं, धर्म है और
धर्मोपदेशक भी हैं.

(८) कर्मावतार–बलदेव–वासुदेव भी हैं.

" कहिए इन सबको मानते हुए भी मैं किस तरह नास्तिक ठहरा ? मैं ईश्वरको मानता हूं; परन्तु अंधश्रद्धासे नहीं. वह किसी को कुछ लेतादेता नहीं है। उसके अस्तित्व और गुणोंको मैं मानता हूं। उसका उपकार मुझ पर है तो यही कि उसके गुण मुझे आसरा देते हैं। मैं इन गुणोंको धारण कर मोक्षधाम पर पहुंचने की हिम्मत कर सकता हूं."

हाथ आई हुई बात बिगड गई देखकर ब्राह्मण दुःखी हुआ। औंधी सांस खींचकर उसने कहाः " तब जो देवके हाथ में कुछ देना लेना नहीं है उस की मूर्ति बनाना और उसे पूजा करना, छत्रचंवर । सब व्यर्थ ही है क्या ? और हमारे

किये हुए यज्ञ भी निष्फल ही है क्या ?"

"निष्फल क्यों कर कहे जाय ? निष्फल तो कुछ है ही नहीं। कोई वस्तु या कृत्य का अच्छा फल होता है और किसीका बुरा। तुम्हारी मान ली हुई भक्ति और यज्ञ क्रियामें प्रत्यक्ष लाभ दिखता है परन्तु अप्रत्यक्षमें हानि। सुन्दर मन्दिरमें अलंकारोंसे सजाई हुई प्रकाशित मूर्तिके साम्हने घंटाका नाद, आरती की चकमक, धूप की सुगंधि, दीपावलीका प्रकाश, सुन्दर स्त्री पुरुषों की आमद रफ्त और गुचपुच : ये सब तुम्हारी कल्पना शक्तिको कमजोर कर तुम्हारे आत्मवीर्यको स्खलित करते हैं। तो भी तुम (स्त्री समागममें जैसे) आनन्द मानते हो और वीर्यनाशका शोक नही करते हो। तुम उसे

सच्ची भक्ति मानते हो परन्तु मोह और भक्ति के भेदको नहीं समझते। तुम कल्पना देवी-के चेले हो, बुद्धिसे काम नही लेते। जिससे इन्द्रियां खुश रहे उसे भक्तिका साधन सम-झते हो परन्तु इन्द्रियसे अगोचर भावको नहीं जानते।

"यज्ञसे प्रत्यक्ष लाभ यह है कि सैंक-डो भिखारीयोंको अन्न मिले, राजाका क्षीण होता हुआ बल, युद्धसे सुरक्षित रहे, और पवन हानि करने वाले जन्तुओं के उपद्रवसे बचे. परन्तु इनसे जो अनन्त जीवोंका संहार हो जाता है यह परोक्ष हानि तुम्हारे खयालमें भाग्यसे ही आती हो तो ी हो.

"अब लाभ और हानि दोनोंको तखडी

थो तो तुम्हारे कहनेके मुआफिक वे निकम्मे नहीं हैं। देखो तुम्हारे इतिहासमें क्या लिखा है ?" इस प्रकरण के प्रारम्भमें लिखा हुआ श्लोक कह सुनाया और विशेषमें कहाः "दान देनेके बारेमें तुम्हारे शास्त्रों-में लिखा है कि 'एक ओर मेरु पर्वतके बराबर सोना और दुसरी ओर एक जीवको अभयदान: इन दोनोंमें अभयदान बढ कर है'। इस सच्चे न्याय पर तुम भाग्यसे ही ध्यान देते हो। मैं शास्त्रोंका आस्तिक हूं; और स्वयं अश्वमेध, गजमेध, नरमेध यज्ञ करता हूं तथापि अभयदानसे नहीं चूकता। दान और यज्ञ दोनों काम करते हुए परस्परमें विरोध आवे तभी वे किये हुए कहे जा सकते देखो. मैं मान रूपी चंचल अश्वको जो

घडीभर स्थिर नहीं रहता और पैर पछाडा ही करता है-ज्ञानाग्निमें होमकर अश्वमेध यज्ञ करता हूं; अभिमान रूपी मदोन्मत्त हाथीको-जिसने भले भले को ऊपर चढाकर नीचे गिरा दिया है-तपरूपी अग्निमें होमकर गजमेध यज्ञ करता हूं; और कर्मसंचय करने वाले पुरुषार्थको ध्यानाग्निमें होमकर नरमेध यज्ञ करता हूं। मुझमें व्याप्त ब्रह्मको ज्ञान-ध्यान का भोजन कराता हूं इससे 'ब्रह्म भोजन' भी मुझसे छुपा हुआ नहीं है."

प्रकरण ७.

दोनोंमें श्रेष्ठ कौन ?

गृहस्थ या त्यागी ? *

नमीराजको जीतनेके लिये फैंके हुए सब वाग्वाण व्यर्थ होनेसे ब्रह्मदेव चिन्ता-ग्रस्त हो गया; परन्तु अभीतक उसके पास दो बाण बाकी रह गये थे; अब उसने इन्हें अजमानेका भी निश्चय किया.

---

* गृहस्थसे त्यागीकी उत्तमता साबित कर-हए इस मकरणमें एक उत्तम गृहस्थ और के कर्तव्यका उपदेश किया है

" महाराज !" उसने युक्तिपूर्वक यत्न शुरू किया " तुम्हारी दलीलें देनेकी शक्तिके साम्हने मैं लाचार हूं. परन्तु इतना तो ठीक ही है कि संसारमें बूडे रहनेवाले जैसे एक ओरसे भूल करते हैं वैसे ही संसारको छोडनेवाले दूसरी ओरसे भूल करते हैं. इस तरह दोनो दूषित हैं. सद्गुणको भी हदसे पार ले जानेसे वह दुर्गुणका रूप धारण कर लेता है."

" ब्रह्मदेव !" नमीराजने हंस कर उत्तर दिया " तुम्ह कहते हो कि ' सद्गुणको भी हदसे पार ले जानेसे वह दुर्गुण हो जाता है ' परन्तु तुम्ह जानते नहीं

अमृतका अन्त होता ही नहीं औ

कितना ही क्यों न पियें उससे तृप्ति नहीं होती. संसार असार है इसका स्वरुप प्रत्यक्ष अनुभवसे एक वार जान लेनेके बाद इससे विरक्त होना किसी भांति सद्गुणकी हदका उल्लंघन करना नहीं कहा जा सकता; प्रत्युत दुर्गुणसे दूर भगना कहा जायगा. और दुर्गुणसे जितना दूर हुआ जाय उतना ही अच्छा समझा जायगा. लक्ष्मी और स्त्री, कंचन और कामिनी ऐसी लालचकी चीज हैं की वडे २ धर्माभिमानियोंको भगा देनेके लिये वस हैं. ऐसा होने पर भी जो मनुष्य ऐसी शक्ति संपादन कर चुके हों कि इनकी कुछ परवा न करे उन्हें भी संसार विघ्नकारक तो है ही क्योंकि, जिस शक्ति का उपयोग ऐसे भाव आत्मसाधनमें कर सकते उसको

भटकनेमें, संसारके व्यवहार चलानेमें, आश्रितोंकी खबर लेनेमें, बुढापे लिये द्रव्य इकट्ठा करनेमें, जातिजन और नागरिकके कर्तव्य अदा करनेमें, ऐसे २ हजारों धंदोंमें वहा देना पडता है और आत्मसाधनके लिये वहुत ही कम शक्ति रह जाती है और इसीसे संसारीकी अपेक्षा त्यागी जन कल्याणकारी कहा जा सकता है."

"धैर्य करो, महाराज! धैर्य!" ब्राह्मण वीचमेंही बोल उठा "पक्षपात मत कीजिए. त्यागीपनकी प्रशंसा करती समय आप उत्तम संसारीके हाथसे होते हुए परोपकारी कामोंको भुलाये देते हैं, यह अन्याय है.

"गृहस्थ धर्म पालन करता हुआ शिक्षक सैंकडो विद्यार्थि योंको विद्याके नेत्र देता

है; गृहस्थ धर्म पालन करता हुआ धनाढ्य अपने पैसेसे हजारों निराश्रित—अपंगोंको पालता पोषता है; गृहस्थ धर्म पालन करता हुआ शूरवीर लाखों शरीरकी रक्षा करता है गृहस्थ धर्म पालन करता हुआ लेखक या ग्रन्थकर्ता हजारो लाखोंही नही करोडही जीवोंको सद्ज्ञान देकर मनुष्यजन्मको सफल कराता है. दुसरी ओर एक त्यागी क्या करता है सो भी देखो ! वह आलसी होकर बैठा रहता है; औरोंके पसीनेसे पैदा की हुई रोटीको मांग खाता है; देश या जातिको कुछ फायदा नहीं पहुंचाता; केवल विचार ही विचारमें वक्त खोया करता है

“ इस तरह गृहस्थ धर्म, त्यागी धर्मसे उपयोगी, जोखमदार और मुश्किल है-

से केवल कायर मनुष्य इसे छोड बैठते . कहा है कि ' वृद्धा नारी पतिव्रता ' और अशक्तिमान् भवेत् साधुः '

" गृहस्थाश्रम जैसा दूसरा धर्म है ही हीं. समझदार आदमी कह गये हैं किः–

' गृहस्थाश्रम समो धर्मो
' न भूतो न भविष्यति ।

' पालयन्ति नराः शूराः
' क्लीबाः पाषण्डमाश्रिताः '

" गृहस्थाश्रम जैसा धर्म न हुआ, न होगा ही; शूरवीर इसे पालन करते और हिजडे पाखंड का आसरा लेते हैं."

नमीराज के चहरे पर इन भारी शब्दों का क्या असर होता है यह देखनेको ब्राह्मण

जरा ठहरा; परन्तु उनका चहरा पहलेकासा ही शान्त देखकर उन्हे उत्तेजना देनेके लिये फिर आगे वातचीत चलाई.

" इतनाहीं नही परन्तु यह भी-

' सुदुर्वहं परिज्ञाय
' घोरं गार्हस्थ्य माश्रमं ।
' मुंडनग्न जटावेषाः
' कल्पिताः कुक्षिपूर्तये ' ॥

" गृहस्थाश्रमको घोर और इसका चलाना वडा कठिन जानकर ही पेट भरनेके लिये शिर मुंडाना, नंगा रहना, और जटा वढाना आदि २ वातें लोक कर वैठते हैं. क्यों कि—

' सर्वतः सुन्दरा भिक्षा
' रसा यत्र पृथक पृथक्

स्याद्वैक्रयामिकी सेवा
नृपत्वं सामयामिकम् ॥ '

" सब धंदोंसे भिक्षा अच्छी है, कि जिसमें रोज नये २ रसोंका भोजन मिलता है, महनत सिर्फ एक पहरकी करना पडती है और सात पहर तक बादशाही रहती है."

ब्रह्मदेव इससे ज्यादा सख्त शब्द किसी भाषामें न ढूंढ सका. वर्तमान समयके ऋषि मुनियोंको जो इस शब्दावलीका दशमांश भी सुना दिया जावे तो सुनानेवालेको भगना भी कठिन पडे! परन्तु सत्य कभी कोपीन होता ही नहीं; सत्यकी आंख कभी लाल नहीं होती; पूरा घडा छलक २ नहीं होता; सागर मर्यादाका उल्लंघन नहीं करता. नमीराज बडे

भारी राजर्षि होने पर भी नम्रतामें धर्म मान-नेवाले होनेसे जरा भी गरम न हुए. गरम होना उनके लिये अयोग्य था. उन्होंने बडी नम्रतासे उत्तर दियाः " और भी कुछ कहना है ? "

" कहना ? हां, बहुत कुछ कहना है. भिखारियोंके धंदेके विरुद्ध कहनेके शब्दों-की कमी कभी हो ही नही सकती. एक गरी-बसे गरीब मजदूर पसीने में सराबोर हो चार पैसे लाता है और उसकी ज्वार बाजरी लाकर उसे पीस वो रोटी बना खाता है; परन्तु भीख-निर्लज्ज भीख तो नहीं ही मांगता. अरेरे ! देशका जरा विचार तो करो कि देशमें कितने भटकते फिरनेवाले और उनके उनपर आधार रखनेवाले भिखमंगे

है ?" ऐसेही देशकी अधोगति न हो तो किसकी हो ?"

अखीरके शब्द कहते २ ब्राह्मण लाल सुर्ख हो गया. उसके शब्द एक स्वदेशप्रेमीके मुखसे निकले ऐसे शब्द थे. परन्तु यहां इस पात्रके (नमीराजके) सम्बन्धमें ये निरर्थक ही नही परन्तु 'लाईबल' जैसे थे. सत्य है कि अनेक धर्मोंके साधुबावा–जोगी–अतीत वगैराकी संख्याको देख हम आश्चर्यसे कह उठेंगे कि "भगवन् ! यह खराब होती हुई स्थिति कैसे और कब सुधरेगी ?" जो पेट भरनेके सिवाय दूसरा कोई उत्तम काम नही कर सकते ऐसे नाम मात्रके त्यागीओंके लिये ब्राह्मणकी बातका एक २ अक्षर ठीक है और वर्तमान समयके देशप्रेमीयोंको इस

पर ध्यान देकर उपाय करने जुरुरी हैं, त्यागी होकर भी जो कंचन और कामिनी का मोह करे उसे त्यागी कहा ही नहीं जा सकता. फिर भी वे जो त्यागीके हक़की भिक्षा लेते हैं तो वे इस लाभको उठानेके कारण दूनी सजा पानेके लायक हैं. राजाको नही परन्तु प्रजाको चाहिये कि वह ऐसे अपराधियोंको सजा देकर पूरी २ खबर लेः—एक दाना भी मांगा हुआ न दे. ये अपराधी फिर चाहे जैन हो—वैष्णव हो—मुसल्मान हो, चाहे ईसाई हो, कोई भी क्यों न हो, लोगोंको चाहिए कि इनकी भीख छुडाकर तिरस्कारकी ताडना देनी चाहिए, कि जिससे वे इस गरीबीमें पडे हुए देशको बोझ न हो पडे और प्रमाणिक उद्योग कर अपनी रोटी अपने हाथों कमावे.

परन्तु इस तरहका विषयान्तर करनेमें हमने पाठकोंको नमीराजका उत्तर न सुनने दिया इसके लिये हम क्षमा चाहते है.

"ब्रह्मदेव !" नमीराजने उत्तर दिया. "मैं एकके बाद एक करके तुम्हारी शंका निवारण करनेका यत्न करूंगा. तुमहने शिक्षक, धनाढ्य, शूरवीर और ग्रंथकार संसारीसे होते हुए उपकार कह बताये हैं. मैंने यह बडे ध्यानसे सुना है और मैं इन्हें मान्य भी रखता हूं. परन्तु तुम्हे जानना चाहिए कि त्यागी अकेला होने पर भी शिक्षक-धनाढ्य-शूरवीर और ग्रंथकार सबकी गरज पूरी पाड सकता है. शिक्षक सिर्फ संसारी ज्ञान देनेका उपकार करता है तब ...। एक सच्चा त्यागी जड-चेतनके गुणकी

मोक्षसाधनकी पहचान कराता है. इससे संसारमें सुखसमाधिसे निर्दोष जिन्दगी गुजारनेकी और उसके बाद मोक्ष पानेकी शक्ति आती है. शिक्षक अपनी महनतके पलटे चाहे भारी तनख्वाह न भी ले परन्तु अपने कुटुम्बके पालने जितनी रकम तो अवश्य लेनी पडती है. और इधर त्यागी गुरु सिर्फ सूखा सूखा नीरस आहार पाकर अपना शिक्षकपनेका काम पूरा करते हैं. शिक्षकके पास सीखनेवाले विद्यार्थिको यह मालूम होता है कि शिक्षक परोपकारका उपदेश करते है परन्तु ये स्वयं स्वार्थमें फसे हुए हैं, तब त्यागी गुरुके पास शिक्षा पानेवालेके दिमागमें उपकारका असर गहरा पडता है

९ कि श्रोता जानते हैं कि यह उपदेस

निःस्वार्थ भावसे ही किया गया है. संसारी शिक्षकका, उपदेशका काम एक तरहसे सहज भी है; परन्तु त्यागी उपदेशका काम बडा कठिन है; क्यों कि उसे श्रोताओंके लाभका उपदेश करते हुए अच्छी तरह ध्यान रखना पडता है कि और छोटे २ जीवोंका भी अकल्याण न हो. इन सब कारणोंसे तुम्ह समझ सके होगे कि एक उत्तम त्यागी एक उत्तम शिक्षक भी है.

" एक ग्रन्थकारका काम भी त्यागी से हो सकता है. क्या अनेकानेक ग्रन्थ-तत्त्वज्ञानके पुस्तक त्यागीओंके बनाये हुए नहीं है ?

" एक शूरवीरका काम भी त्यागीसे हो सकता है; वह ऐसे कि दो महत्व गात्रा

लडते हों उनमें एककी हार और एककी जीत यह निःसंदेह है; परन्तु एक समर्थ त्यागी इन दोनोंको अपने ज्ञानवलसे हरा कर आपसमें मित्र वना देता है और हजारों शरीरोंकी रक्षा करता है. तव क्या दोनों प्रवल लश्करों के संयुक्त वलसे भी एक महात्माका वल वढकर नहीं है ?

" धनाढ्यसे भी ज्यादा काम करनेवाला त्यागी ही है. धनाढ्यके पास करोडों रुपया हो परन्तु उसका चित्त 'चमडी जाय पर दमडी न जाय' कासा हो तो वह क्या परोपकार करनेका है ? और उसका स्वभाव उदार होनेपर भी जो द्रव्य खर्च करनेके मार्गसे अनभिज्ञ हो उस धनसे क्या हित होना है ? परन्तु धन देनेका धर्म

बतानेवाले भी मुनिजन ही है और उसका सदुपयोगका भी वेही उपदेश करते हैं.

" इन सब बातोंको लक्षमें रक्खोगे तो निश्चय होजायगा कि एक त्यागीजनमंडलको विविध रूपमें उपयोगी है और बिलकुल बोझ रूप नही है; कारण कि तुम्हने अभी कहा ऐसे मीठे २ स्वादिष्ट भोजनके लालची और हृष्टपुष्ट बननेकी इच्छा रखनेवाले वेषधारी त्यागीओंको हम वैरागी नहीं कहते परन्तु 'वेगारी' अर्थात् मांगखानेवाले-वेषवाले 'भिखमंगा' कहते हैं. वे माबाप और दुनियाको ठगनेवाले पापी हैं; पराये अन्न पर निगाह रखनेवाले हरामी हैं; हरामका अन्न खानेवाले हरामखोर हैं, हरामके अन्नसे हरामके हाड बन जानेके कारण दुर्व्यसन और छलछं

खटपटमें समय बितानेके कारण दुनियाके 'मल' हैं, और त्यागिओंके सच्चे द्रोही हैं; क्यों कि उनके चरित्रोंको देखकर दुनिया सच्चे त्यागिओंका भी अपमान करती है. यद्यपि सच्चे त्यागीके मनमें कुछ मान अपमान नहीं होता तो भी ऐसे पुरुषोंका अपमान होनेसे लोककी श्रद्धा कम हो जाती है और दुनिया धर्मसे विमुख हो जाती है. इन सब अनर्थोंका कारण वेषधारी ही हैं.

सच्चा त्यागी अन्नको पेटका भाडा ही समझता है. चाहे जैसा आहार-नीरस आहार थोडे अन्दाजेमें (जो देनेवालेको भारी न पडे इस रीतिसे) लाकर शरीरको टिका रखते हैं. ये के लिये नहीं जीते; परन्तु जीनेके लिये हैं. और इनका जीना ही केवल इस

लिये है कि मनुष्य देहसे होते हुए शुभ कामोंको करलेना. ये नही पूछते कि "तुम्हारे यहां दूध है? दही है? मिठाई है?" परन्तु पूछते है "तुम्ह सब जीम लिये? एक ग्रास लूखा अन्न दे सकोगे?" ये अन्नको स्वाद लेकर नही खाते परन्तु ज्यों त्यों पेटमें पटक लेतें हैं. ये भिखमंगेकी भांति नहीं मागते, याचना नहीं करते, न किसी तरहकी फरमायश करते है और न फरमायश मंजूर करते हैं.

" और ऐसे त्यागी–सच्चे त्यागी इतने ज्यादा भी नही होते कि विश्वको भारी हो पडे. वे तो उलटे भाग्यके भरोसे बैठ रहने-वाले और परायेके भरोसे दिन काटनेवाले मनुष्योंको महावीरके पराक्रम सुनाकर उच्

होना सिखाते हैं. 'वृद्धा नारी पतिव्रता' यह आपका कहना सैंकडो दुरात्माओंके लिये ठीक होगा परन्तु सच्चे त्यागियोंकी बात ही जूदी है. जो महात्मा संसारकी खूब परीक्षा कर उससे मुख मोड त्यागी हुए हैं, वे वस्तु मात्रकी-भाव मात्रकी प्रकृति समझनेको दिन-रात लगे रहते हैं.

" शास्त्रज्ञान उन्हें राहवरका काम देता है. प्राणी और भांति २ के बनावोंका देखना प्रयोगकी गरज सारता है. और ऐसे करते २ इनका अनुभव इतना बढ जाता है कि जो ये टके कमानेकी सोच लें (प्रभु इन्हें ऐसे विचारसे दूर ही रक्खे) तो थोडे ही समयमें ...ों लाखों रुपया इकट्ठा करलेना इनके कुछ कठिन नहीं है.

* पैसा पेदा करने की आशा न रखता हो वही त्यागी होता है, ऐसा कुछ नहीं है. परन्तु पैसेकी जिसे परवा ही न हो वह त्यागी होता है. 'अशक्तिमान् भवेत् साधुः' यह 'बेगारी' के लिये—हरामखोर वेषधारियोंके लिये ठीक हो सक्ता है. परन्तु 'विरागी' के लिये कहना—और फिर कहना होगा कि 'शक्तिमान् भवेत् साधुः !'

---

* मान्टेन एसेस, वाल्युम १ प्रकरण २४ में लिखा है कि:—सच्चे विद्वानोंके लिये खूब पैसा कमा लेना कुछ कठिन नहीं है; परन्तु पैसा कमानेकी शक्तिका भंडार परोपकारमें लगादेनेसे पैसा कमानेमें थे[illegible] शक्ति खर्च कर सकते हैं. थेइल्स (TH[illegible]

" अब मैं गृहस्थाश्रम और त्यागीवन मिलान करनेमें जो तुम्हारी भूल हुई है उसे बतलाना चाहता हूं. गृहस्थाश्रम कितनाही पवित्र क्यों न हो उसमें अनेक दिशाओंका

नामक विद्वानका एक धनाढयके साथ वाद-विवाद हो जानेसे श्रीमन्तने कहा 'तुम लोग पैसा पैदा करनेमें अशक्त होनेसे ही पैसेकी निन्दा करते हो और जो तुम्हमें शक्ति हो तो पैसा कमाकर बताओ.' इससे अपनी टेक रखने के लिये विद्वान थेइलसने सब काम छोड पैसा कमानेके धंदेमें अपनी सारी शक्ति और समय लगा दिया. परिणाम यह हुआ कि उसने एक ही सालमें इतना पैसा पैदा कर लिया जितना उस धनाढयने अपनी सारी ज़िन्दगीमें भी नहि कमाया था !

पापजल प्रवेश किया ही करता है. और भी कहा है कि:-

मासे मासे ऊजो वाला
कुसग्गेणं तु भुंजए
नसो सुयक्खाय धम
सकलं अग्घइ सोलसि.

"गृहस्थाश्रममें रहे हुए बालजीव—अज्ञान-प्राणी मास—मासके पारणे के दिन दाभकी नोकपर ठहरे इतनासा भोजन करे फिर मास की तपश्या करता रहे ऐसी कठिन तपश्या उम्रभर करते रहने पर भी शास्त्र प्रतिपादित सम्यत्तव पूर्वक चारित्र धर्मकी सोलहवी कला के अन्त भागकी बराबरी नही कर सक्ते. 'बालगृहस्थ' की क्रिया मिथ्यात्वप्रणीत और

पहले जिन्होंने संसारकी श्याम और सफेद् दोनो बाजुओंका अनुभव कर लीया हो और फिर त्यागी हो जाने की जल्दी न कर उस पदकी उम्मीदवारी* कितने ही बरस तक कर

---

* भर्तुहरी जब गुरु गोरखनाथजी के पास दिक्षा लेनेको गया तो उन्होंने उसकी परीक्षा लेनेको कहा कि, गामगाम घूमकर रोडी कचरा ढुंढकर कई हजार मन चीथरीयां इकठी कर ला, फिर तुझे दिक्षा दूंगा. राज-वंशीको इस तरह लोकलज्जा जीतना और इतना धैर्य धारण करना कितना कठिन है इस बातको सोच कर ही गुरुने ये युक्ति निकाली थी; यही नहीं बल्कि स्त्रीचरित्रमें वीण ' पिंगला ' के पास ही भिक्षा ले

प्रकरण ८ वा.

अखीरी प्रयोग: 'भुक्तभोगी होकर संयमी होना!'

सुवन्न रूप्पस्स उ पव्वया भवे ।
सीया हु केलास समा असंखया ॥
नरस्स लुधस्स नतेहिं किंचि ।
इच्छा हु आगास समा अनंतया ॥

अर्थात्:—सोने चांदी के एक दो नहीं

कर सीधा आकाश मार्गकी ओर चल दिया
और अदृश्य होनेके पहले दिव्य ध्वनिसे जय
घोष करता हुआ गया कि—

" जय हो ! विजय हो !! "

महात्मा श्री नमीराज महाराज की विजय हो !!!

इयञ्चान्ध्रदेशात्त्रैलिङ्गाक्षरेऽस्माभिः स्वहस्तिताप्येतद्दे-शनिवासिनामकिंचित्करीति कृतसंविद्भिः श्रीमद्गुरुवर-मैथिल-महामहोपाध्याय-मीमांसक-श्रीमच्चित्रधरमिश्र-महानुभावचरणारविन्दमधुव्रतैस्तदनुकम्पासंपातेन विज्ञात-त्रैलिङ्गाक्षरैरस्माभिरेव नागराक्षरे विलिख्य विशोध्यात्र-स्थानामविवृतानां प्राकृतपदानां प्रकृतिभूतान्संस्कृतश-ब्दान्विषमस्थलटिप्पणिकां चाधोनिवेश्य प्रकाशितास्ति, केचन शब्दास्सुगमतया ग्रन्थबाहुल्यभिया विवृतिसमये समुपेक्षिताः, यदा चैनां समभ्यस्य पर्यालोच्य वाऽनुगृह्णीयुः सहृदयवरास्तदाऽऽत्मानं सफलोद्योगं मन्यामहे ।

यत्नेन गच्छतः क्वापि स्खलनं स्यान्महीयसः ।
हसन्त्यसाधवस्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

अथ द्रष्टृणां प्रतिपत्तिसौकर्याय रूपकपरिभाषोक्तं भाषाणां स्वरूपं विनियोगश्च कथ्यते—

भाषा द्विधा संस्कृता च प्राकृती चेति भेदतः ।
कौमारपाणिनीयादिसंस्कृता संस्कृता मता ॥ १ ॥
इयं तु देवतादीनां मुनीनां नायकस्य च ।
विप्र-क्षत्र-वणिक्-शूद्र-मन्त्रि-कञ्चुकिनामपि ॥ २ ॥

लिङ्गिनां च विद्यादीनामनीचानां प्रयुज्यते ।
प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता ॥३॥
षड्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी ।
पैशाची चूलिकापैशाच्यपभ्रंश इति क्रमात् ॥४॥
तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः ॥

तथाचोक्तं दण्डिना—

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टां प्राकृतीं विदुः ।

इति,

शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते ॥ ५ ॥
मगधोत्पन्नभाषां तां मागधीं संप्रचक्षते ।
पिशाचदेशनियतं पैशाचीद्वितयं भवेत् ॥ ६ ॥

पिशाचदेशास्तु वृद्धैरुक्ताः—

पाण्ड्यकेकयवाह्लीकसिंहनेपालकुन्तलाः ।
सुदेष्ण-बोट-गान्धार-हैवकन्नोजनास्तथा ॥७॥
एते पिशाचदेशाः स्युस्तद्देश्यस्तद्गुणो भवेत् ।
पिशाचजातमथवा पैशाचीद्वयमुच्यते ॥ ८ ॥
अपभ्रंशस्तु भाषा स्यादाभीरादिगिरां चयः ।
कविप्रयोगानर्हत्वान्नापशब्दः स तु क्वचित् ॥९॥

तथा चोक्तं दण्डिनैव—

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशा इति स्मृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति ॥१

अथ विनियोगः—

तत्र तु प्राकृतं स्त्रीणां सर्वासां नियतं भवेत् ।
क्वचिच्च देवी गणिका मन्त्रिराजादियोषिताम्॥१।
योगिन्यप्सरसां शिल्पकारिण्या अपि संस्कृतम्
ये नीचाः कर्मणा जात्या तेषां प्राकृतमुच्यते॥२।
छद्मलिङ्गवतां तद्वज्जैनानामिति केचन ।
प्रायेण प्राकृतस्थाने शौरसेनी प्रयुज्यते ॥ ३ ॥
धीवराद्यतिनीचेषु मागधी विनियुज्यते ।
रक्षःपिशाचनीचेषु पैशाचीद्वितयं भवेत् ॥ ४ ॥
अपभ्रंशस्तु चण्डालयवनादिषु युज्यते ।
नाटकादावपभ्रंशविन्यासस्यासहिष्णवः ॥ ५ ॥
अन्ये चाण्डालकादीनां मागध्यादि प्रयुञ्जते ।

भाषभेदे कारणान्याह—

सर्वेषां कारणवशात्कार्यो भाषाविपर्ययः ।
माहात्म्यस्य परिभ्रंशं मदस्यातिशयं तथा ॥ १ ॥

प्रच्छादनं च विभ्रान्तिं यथालिखितवाचनम्।
कदाचिदनुवादश्च कारणानि प्रचक्षते ॥ २ ॥

अथोपोद्धातः।

सिद्धिः संस्कृतशब्दानां भवेत्पञ्चाशदक्षरैः।
प्राकृतानां तु सिद्धिः स्यात्तैश्चत्वारिंशदक्षरैः ॥१॥
ऋऌवर्णौ विनैकारौकाराभ्यां च दश स्वराः।
शषावसंयुक्तङञौ नयाभ्यां च विना हलः ॥२॥
नयोः स्थाने णजौ स्यातां ङञौ वर्गयुजौ क्वचित्।
क्वचिदूष्माऽन्ययुक्प्रायोऽन्यवर्गीयैर्युजोऽत्र न ३
र्क, ष्क, क्त, क्य, क्र, क्ल, क्क, ल्क, इत्येतेषां क्क इत्ययम्।
ङ्ग, द्ग, ग्न, ग्य, ग्र, र्ग, ल्गानां, ग्ग, इत्यादेश इष्यते।
प्राकृते न द्विवचनं सुप्तिङां चोपपद्यते।
यस्माद्द्विवचनस्थाने वहुत्वं सूत्रचोदितम् ॥ ५ ॥
हलन्तता नान्त्यहलां सूत्रैर्लोपादिशासनात्।
लिङ्गानां वैपरीत्यं च संस्कृतात्प्राकृते भवेत् ॥६॥
द्वितीयादिविभक्तीनां स्थाने षष्ठी क्वचिद्भवेत्।
चतुर्थ्या अपि षष्ठी स्यान्नित्यमेकवहुत्वयोः ॥ ७ ॥
तादर्थ्ये तु चतुर्थ्याः स्यादेकत्वे सा विकल्पिता।
वधात्परस्य ङेस्थाने षष्ठी डायि च वा भवेत् ८

द्वितीया सप्तमीस्थाने कुत्रचित्सूत्रचोदिता ।
नियमो नात्मनेभाषापरस्मैपदिनोरिह ॥ ९ ॥
शवादिप्रत्ययानां तु प्रयोगो नात्र संमतः ।
एतत्सर्वं बहून्ग्रन्थान्सूत्राण्यालोच्य निश्चितम् १०
इति ॥

अत्र प्रमापकास्तु लिपिविस्तरभीतितो नोक्ताः ।
मूले बहुशश्चोक्ता इति विज्ञैरत्र संप्रेक्ष्याः ॥

इति निगदति, मिथिलादेशान्तर्गत—हाटीतप्पान्तर्गत-हरिपुरग्रामनिवासी श्रीनन्दलालशर्मतनुजन्मा

झोपाख्यः पं० श्रीमुकुन्दशर्मा व्या० चार्यः

श्रीः ।

प्राकृतमञ्जरी ।

प्रथमपरिच्छेदे—अकारादेरादेशाः ।

ओंनमो महागणाधिपतये ।

इदमन्धन्तमो भित्वा यज्ज्योतिर्भासते परम् ।
नमो भगवते तस्मै सूर्याय परमात्मने ॥ १ ॥
उदेतु भगवान्भानुरुदयाद्रेरिवात्मनः ।
येन वाचो यथार्था नः स्फुरन्ति सगुणाः स्वयम् २
प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।
प्राकृतच्छद्मना चक्रे कात्यायनमहाकविः ॥ ३ ॥
व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिरः परिणतिं गताः ।
कोऽन्यः शक्तो भवेत्तस्मात्कवेः कात्यायनादृते ४
अहो तत्प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।
सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः ॥ ५ ।

वन्दे वररुचिं तं च यत्प्रज्ञामञ्जरीमधु ।
अद्याप्यास्वादयन्त्येव हृद्यं विद्वन्मधुव्रताः ॥ ६ ॥
कात्यायनप्रणीतेऽस्मिन्प्राकृताब्धौ तितीर्षया ।
अप्रज्ञायोततन्त्राय नमो मह्यं निमज्जते ॥ ७ ॥
यावत्प्राकृतसूत्राणि व्याख्यास्यामो वयं पुनः ।
न विद्यादर्पकण्डूत्या केवलं तद्विवित्सया ॥ ८ ॥
तत्प्रसन्नाशयाः सन्तो दद्युः श्रवणगोचराम् ।
इमां वररुचिप्रज्ञावल्याः प्राकृतमञ्जरीम् ॥ ९ ॥
विव्रियन्तेऽत्र सूत्रार्था गम्यन्ते रूपसिद्धयः ।
पठ्यन्ते च गणास्ते ते तत्र तत्र यथायथम् ॥१०॥

आदेरतः ॥ १ ॥

आदेरित्यधिकारोऽयमापरिच्छेदपूरणात् ।
अत इत्यपि तस्मात्प्रागात इत्यपि यो विधिः॥
एकस्मिन्नेव शब्दे स्यादेक एवादनेकशः ।
आदेरिति तदादेः स्यान्न पदादेरिति स्मृतिः ॥

आ समृद्ध्यादिषु ...

अनेकेषामकाराणामाकारः ...
समृद्ध्यादिषु शब्देषु ...
समृद्धिरिति सामिद्धी ...
सदृक्षमिति सारिच्छं ...
प्रसुप्त इति पासुत्तो पसुत्तो ...
...पिष्वापि विमृश्यन्तामंत ...
समृद्धिश्च सदृक्षश्च प्रसुप्तः ...
सिद्धिरभिजातिश्च प्रकृतिश्च ...
तिस्पर्धीति विज्ञेयः समृद्ध्यादि...
लक्ष्येऽन्यत्रापि यल्लक्ष्यं तदप्याकृ...

ईदीषत्पक्व-स्वप्न-वेतस-व्यजन-
मृदङ्गाङ्गारेषु ॥ ...

ईषत्पक्वं तथा स्वप्नो वेतसो व्यजनं ...
मृदङ्गश्च तथाङ्गार एषु शब्देषु ...

...ा ॥ ७ ॥
...तः ।
...ामालिका ॥
...ा ॥ ८ ॥
...रूपयोः ।
...ा मताविमौ ॥
...ा ॥ ९ ॥
...ना सह ।
...वा चउद्दही ॥
॥ १० ॥
...ल्पतः ।
...ाऽथ चामरग
...हालिकाः ।
...स्यादयं गणः

अत इद्वा भवेदीप दीसि वा पुनरीस वा ।
पक्कं पिक्कं च पक्कं च तथाऽन्येष्वपि दृश्यताम् ॥
इत्वमीपत्पदे केश्चिदीकारस्यापि चेष्यते ।
इसि चुंबिअमित्यादि रूपं तेन हि सिध्यति ॥

लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यमिति शब्देऽस्मिन्नकारस्यादिवर्तिनः ।
अविकल्पेन लोपः स्यात्ततो रण्णं भवेदिदम् ॥

ए शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्यादिषु भवेदेत्वं शय्या सेज्जा निगद्यते ।
आश्चर्यं विदुरच्छेरं त्रयोदश च तेरह ॥
शय्या त्रयोदशा-श्चर्यं पर्यन्तो-त्कर-वल्लयः ।
सौन्दर्यं चेति शय्यादि गणः शेषस्तु पूर्ववत् ॥

ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

आदेर्बदरशब्देऽस्मिन्नत ओत्वं विधीयते ।
सहैवातो बदरं बोरमुच्यते ॥

लवणनवमालिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

ओकारो वेनलवणनवमालिकयोरतः ।
लोणं णोमालिएति स्याल्लवणं नवमालिका ॥

मयूर-मयूखयोर्य्वा वा ॥ ८ ॥

यूकारेण सहौत्वं स्याद्वा मयूर-मयूखयोः ।
मोरो मऊरो मोहो वा मऊहो वा मताविमौ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु ना ॥ ९ ॥

वा चतुर्थीचतुर्दश्योरत ओत्वं तुना सह ।
भवेच्चोत्थी चउत्थी वा चोद्दही वा चउद्दही ॥

अदातो यथादिषु ॥ १० ॥

यथादिषु भवेदादेराकारस्य विकल्पतः ।
अत्वं जह जहा वा स्याच्चमरं वाऽथ चामरम् ॥
यथा चामरदावाग्निप्रहारोत्खातहालिकाः ।
तालवृन्तं तथा चाटु यथादिः स्यादयं गणः ॥

इत्सदादौ ॥ ११ ॥

अव्ययत्वात्सदेत्येतत्सप्तम्यन्तं पदं भवेत् ।
आतस्तत्र त्विकारो वा स्यात्सदा सइ वा सआ ॥*॥

इकारादेरादेशाः ।

इत एत्पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

एत्वं पिण्डसमेष्वादेरिकारस्य विकल्पतः ।
भवेत्पिण्डं विदुः पेण्डं पिट्टं पेट्टं प्रचक्षते ॥
पिण्डं पिट्टं च सिन्दूरं धम्मिल्लो विष्णुरीदृशः ।
द्रष्टव्याः समशब्दार्थाः संयुक्तोत्तरका ध्रुवम् ॥

अत्पथि-हरिद्रा-पृथिवीषु ॥ १३ ॥

अत्वं पथि हरिद्रायां पृथिव्यां च भवेदितः ।
पन्थाः पहो हरिद्रापि हलद्दा पुहवी परा ॥

इतेस्तः ॥ १४ ॥

आदेरित्यत्र वाक्यादेरिति शब्दस्य यस्तु तः ।
तेनः प्रोक्तमत्वमित्युच्यतामिअ ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इतस्तावदुकारः स्यादिक्षुवृश्चिकशब्दयोः ।
इक्षुरुच्छू भवत्यत्र वृश्चिकश्चापि विज्जुओ ॥

ओ च द्विधा कृञः ॥ १६ ॥

कृञोऽधस्ताद्द्विधाशब्दे य इकारः प्रयुज्यते ।
तस्य स्यादोत्वमुत्वं च चकारेणातिदिश्यते ॥
द्विधाक्रियत इत्यत्र दोहा किज्जइ जायते ।
दुहा किज्जइ वापि स्यादेवं रूपान्तरेष्वपि ॥

ई सिंह-जिह्वयोः ॥ १७ ॥

ईकारः स्यादिकारस्य शब्दयोः सिंह-जिह्वयोः ।
सिंहो निगद्यते सीहो जिह्वा जीहा निगद्यते ॥

इवे लोपः ॥ १८ ॥

इवशब्दे त्विकारस्य लोपो नित्यं भविष्यति ।
यथा राअव्व रुद्दोव्व कहंवेत्यादि सिद्ध्यति ॥

इदीतः पानीयादिषु ॥ १९ ॥

पानीयादिष्विकारः स्यादीकारस्यादिवर्तिनः ।
पानीयं पाणिअं विद्यादलीकमलिअं मतम् ॥
पानीय-व्रीडितालीक द्वि-तृतीय-करीषकाः ।
गभीरं च तदानीं च पानीयादिरयं गणः ॥

ए नीडापीडेदृशकीदृशेषु ॥ २० ॥

नीडापीडेदृशेष्वीतः कीदृशेष्येत्वमिष्यते ।
तद्यथा नेडमामेलो एरिसो केरिसो क्रमात् ॥*॥

उकारादेरादेशाः ।

उत ओ तुण्डरूपेषु ॥ २१ ॥

तुण्डरूपेषु वैशब्देष्वादेरोत्वमुतो भवेत् ।
तुण्डं तोण्डं विदुः प्राज्ञा लुब्धकं चापि लोद्धअं ॥
लुब्धकमुण्डाश्च कुट्टिमश्चापि पुष्करम् ।
व्या रूपशब्देन वुधैः संयुक्तपूर्वकाः ॥

उलूखले ल्वा वा ॥ २२ ॥

लकारेण सह स्याद्वा पुनरोत्वमुलूखले ।
ओहलं तद्विदुः सन्तः पक्षे विदुरुलूहलम् ॥

अन्मुकुटादिषु ॥ २३ ॥

आदेरुतो भवेदत्वं पदेषु मुकुटादिषु ।
मुकुटं मउडं विद्यान्मुकुलं मउलं तथा ॥
मुकुटं मुकुलं गुर्वी सुकुमारो युधिष्ठिरः ।
अगुरूपरिशब्दौ च मुकुटादिरयं गणः ॥

इत्पुरुषे रे ॥ २४ ॥

योऽसौ पुरुषशब्देऽस्मिन्रेफस्तत्र स्थितस्य तु ।
उकारस्य भवेदित्वं पुरुषः पुरिसो भवेत् ॥
चोद्यते ननु सूत्रेऽस्मिन्नधिकारो विरुध्यते ।
अतीतमपि यत्सूत्रमितेस्त इति तत्र च ॥
स्यादेतत्परिहर्तव्यं यत्सूत्रे त्वत्र चोच्यते ।
एकवारमनुग्राह्यं स्खलितं क्षम्यतामिति ॥

इतेस्त इति यच्चोक्तं तत्राभासो न बाध्यते ।
अन्यच्चाहत्यनिर्देशो द्वयोर्नेहास्ति दूषणम् ॥
एकस्मिन्नेव शब्दे स्यादिति यद्विवृतं मुखे ।
प्रायोवृत्त्या तदेतावान्नेह बाधविधिर्भरः ॥

उदूतो मधूके ॥ २८ ॥

योऽसौ मधूकशब्देऽस्मिन्नुकारः संप्रतिष्ठितः ।
उकारो विहितस्तस्य मधूको महुओ मतः ॥

---

१ इतेस्त इत्यनेनान्त्यस्य तकारेकारस्यात्वविधानादित्पुरुषेरे इति प्रकृतसूत्रेण द्वितीयस्य रेफोकारस्यैत्वविधानाच्चापरिच्छेदपूरणमधिकृतस्यादेरित्यस्य बाधो भवतीति शङ्का, प्रकृतसूत्रे आदेरित्यधिकारस्खलनमेकवारं क्षन्तव्यमिति इतेस्त इत्यत्राधिकृतादेरित्यस्य वाक्यादेरित्यर्थवर्णनात्तत्राक्षेपाभास इति चैकं समाधानम् । इतेस्त इति तकारसंबन्धीकारस्य इत्पुरुषेरे इति रेफसंबन्ध्युकारस्य च प्रातिस्विकरूपेणादेशविधानादादेरित्यधिकारबाधो युक्त एव । किं च आदेरित्यस्य पदादेरित्यर्थवर्णनस्य प्रायिकत्वेन वाक्यादेरितेरित्यर्थवर्णनादितेस्त इत्यत्रादेरित्यधिकारबाधोऽपि नेत्यपरं धानम्.

अद्दुकूले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २६ ॥

अत्वमूतो दुकूले वा स्यात्तदा लस्य च द्विता ।
दुकूलं तु दुअल्लं वा दुऊलं वा निगद्यते ॥

एन्नूपुरे ॥ २७ ॥

ऊतो नूपुरशब्देऽस्मिन्नेकारस्तु विधीयते ।
आदेशत्वेन तेनेह नूपुरो णेउरो मतः ॥ * ॥

ऋकारादेरादेशाः ।

ऋतोऽत् ॥ २८ ॥

ऋकारस्य त्वकारः स्यादुत्सर्गेण पदे पदे ।
वृद्धं वद्धं मृदु मउ कृष्णः कण्हो मृडो मडो ॥

अयुक्तस्य रिः ॥ २९ ॥

अयुक्तस्य हला रित्वमृकारस्य विधीयते ।
ऋक्षमाहुर्बुधा रिच्छं ऋद्धं रिद्धं ऋणं रिणं ॥

क्वचिद्युक्तस्यापि ॥ ३० ॥

युक्तस्यापि क्वचिद्रित्वं स्यादृकारस्य तद्यथा ।
कीदृशं केरिसं विद्यादीदृशं पुनरेरिसं ॥

सदृशो यादृशस्तद्वत्कीदृशे-दृश-तादृशाः ।
मादृशास्मादृशौ चैवं युष्मादृशभवादृशौ ॥
त्वादृशोऽन्यादृशस्तद्वदेतादृश इतीदृशः ।
प्रायशः क्वचिदित्युक्तं तथा लक्ष्येषु दृश्यताम् ॥

इदृष्यादिषु ॥ ३१ ॥

ऋष्यादिषु पदेष्विल्वमृकारस्य विधीयते ।
तस्मादृषी रिसी वाच्यो दृष्टिर्दिट्ठी कृशः किसो ॥
ऋषिर्दृष्टिः कृशो घृष्टिः कृपा शृङ्गारवृश्चिकाः ।
मृदङ्गो हृदयं भृङ्गः शृगाल-कृति-सृष्टयः ॥
विमृष्टश्च मृगस्तद्वद्भृत्यश्च कृसरस्तथा ।
आकृतिः प्रकृतिश्चैव स्यादृष्यादिरयं गणः ॥

उदृत्वादिषु ॥ ३२ ॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्यादृकाराणामुकारता ।
भवेदृतु रुदू वृन्तं वुन्तं प्रावृट् च पावुसो ॥
वृन्दावनं वृन्तं वृत्तान्तो विवृतं वृतम् ।

मृडालपृथिवीप्रावृट्तालवृन्तप्रवृत्तयः ॥
वृत्तिः परिवृतश्चेति स्यादृत्वादिरयं गणः ।
अत्र स्युः किल केषां चिद्भ्रातृ-जामातृ-मातरः ॥

वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३३ ॥

वृक्षशब्दे वकारेण सह रुत्वमृतः स्मृतम् ।
विकल्पेन विदुर्वृक्षं रुक्खं वा वच्छमेव वा ॥

लृतः क्लृप्त इलिः ॥ ३४ ॥

केवलस्याप्रयुक्तत्वाल्लृतः क्लृप्ते स्थितस्य तु ।
इल्यादेशो भवेत् क्लृप्तं किलित्तं कथ्यते बुधैः ॥*॥

एकारादेरादेशाः ।

एत इद्वेदनादेवरयोः ॥ ३५ ॥

एत इद्वेदनाशब्दे देवरे च विधीयते ।
वेदना विअणा तद्वद्देवरो दिअरो मतः ॥
वेअणा देवरो वेति लक्ष्ये भवति चेदिह ।
वेन रुर्वेत्यतो वेति स्यान्मण्डूकप्लुतिक्रमात् ॥

सदृशो यादृशस्तद्वत्कीदृशे-दृश-तादृशाः ।
मादृशास्मादृशौ चैवं युष्मादृशभवादृशौ ॥
त्वादृशोऽन्यादृशस्तद्वदेतादृश इतीदृशः ।
प्रायशः क्वचिदित्युक्तं तथा लक्ष्येषु दृश्यताम् ॥

इदृष्यादिषु ॥ ३१ ॥

ऋष्यादिषु पदेष्वित्वमृकारस्य विधीयते ।
तस्मादृषी रिसी वाच्यो दृष्टिर्दिट्ठी कृशः किसो ॥
ऋषिर्दृष्टिः कृशो घृष्टिः कृपा शृङ्गारवृश्चिकाः ।
मृदङ्गो हृदयं भृङ्गः शृगाल-कृति-सृष्टयः ॥
विमृष्टश्च मृगस्तद्वद्भृत्यश्च कृसरस्तथा ।
आकृतिः प्रकृतिश्चैव स्यादृष्यादिरयं गणः ॥

उदृत्वादिषु ॥ ३२ ॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्यादृकाराणामुकारता ।
भवेदृतु रुदू वृन्तं वुन्तं प्रावृट् च पावुसो ॥
वृन्दावनं वृन्तं वृत्तान्तो विवृतं वृतम् ।

मृडालपृथिवीप्रावृड्तालवृन्तप्रवृत्तयः ॥
वृत्तिः परिवृतश्चेति स्यादृत्वादिरयं गणः ।
अत्र स्युः किल केषां चिद्भ्रातृ-जामातृ-मातरः ॥

वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३३ ॥

वृक्षशब्दे वकारेण सह रुत्वमृतः स्मृतम् ।
विकल्पेन विदुर्वृक्षं रुक्खं वा वच्छमेव वा ॥

ऌतः क्लृप्त इलिः ॥ ३४ ॥

केवलस्याप्रयुक्तत्वाऌ्रतः क्लृप्ते स्थितस्य तु ।
इल्यादेशो भवेत् क्लृप्तं किलित्तं कथ्यते बुधैः ॥*॥

एकारादेरादेशाः ।

एत इद्वेदनादेवरयोः ॥ ३५ ॥

एत इद्वेदनाशब्दे देवरे च विधीयते ।
वेदना विअणा तद्वद्देवरो दिअरो मतः ॥
वेअणा देवरो वेति लक्ष्ये भवति चेदिह ।
वेन रुर्वेत्यतो वेति स्यान्मण्डूकप्लुतिक्रमात् ॥

ऐत एत् ॥ ३६ ॥

ऐकारस्य भवेदेत्वमुत्सर्गेण पदे पदे ।
शैलो निगद्यते सेलो शैवलं सेअलं मतम् ॥

दैत्यादिष्वइः ॥ ३७ ॥

दैत्यादिषु पदेषु स्यादइरित्यक्षरद्वयम् ।
दैत्यस्तेन दइच्चो स्यात्स्वैरं च सइरं मतम् ॥
दैत्यं स्वैरं चैत्यं कैटभवैदेहकौ च वैशाखः ।
वैशिकभैरववैसम्पायनवैदेशिकाश्च दैत्यादिः ॥

दैवे वा ॥ ३८ ॥

दैवशब्दे य ऐकारस्तस्य स्यादेद्विकल्पतः ।
दैवं निगद्यते देव्वं पक्षे दइवमुच्यते ॥

इत्सैन्धवे ॥ ३९ ॥

[illegible]न्धवे योऽयमैकारस्तस्येकारो विधीयते ।
[illegible] शंसन्ति सिंधवं ॥ * ॥

ओकारादेरादेशाः ।

ई धैर्ये ॥ ४० ॥

धैर्यशब्दे य ऐकार ईत्वं तस्य विधीयते ।
धैर्यशब्दं ततः प्राज्ञा धीरमित्यनुशासते ॥

ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे ॥ ४१ ॥

अत्वमोतः प्रकोष्ठे तत्सन्नियोगेन कस्य च ।
वत्वं वा स्यात्पवट्ठं वा पओट्ठं वा निगद्यते ॥

औत ओत् ॥ ४२ ॥

औकारस्य भवेदोत्वमुत्सर्गेण पदे पदे ।
कौमुदी कोमुई तद्वत्कौस्तुभश्चापि कोत्थुहो ॥

पौरादिष्वउः ॥ ४३ ॥

पौराकृतिषु शब्देषु औकारस्य भवेदउः ।
पौरः स्यात्पउरो तद्वज्ज्ञेयमाकृतिजे गणे ॥
पौरश्च पौरवश्चैव पौरुषं कौरवस्तथा ।
रौद्रश्चेति विचेतव्यः पौराकृतिगणो बुधैः ॥

आच्च गौरवे ॥ ४४ ॥

औकारस्य भवेदात्वं गौरवे चादउस्तथा ।
तेन स्याद्गारवमिति ज्ञेयं गउरवं तथा ॥

उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४५ ॥

औकारस्य भवेदुत्वं सौन्दर्यादिषु तद्यथा ।
सौन्दर्यमपि सुंदेरं शौण्डः सुंडो निगद्यते ॥
सौन्दर्यशौण्डकौक्षेयास्तथा मौञ्जायनोऽपि च ।
तथा दौवारिकश्चेति सौन्दर्यादिरयं गणः ॥

॥ इति प्राकृतमञ्जर्यामज्विधिनिरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

हलादेशाः ।

अतीते तु परिच्छेदे कार्याण्युक्तान्यचां पृथक् ।
आनन्तर्यादिदानी तु विधीयन्ते हलामिह ॥

अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारस्त्वयुक्तस्येत्यापरिच्छेदपूरणात् ।
अनादाविति चादेर्योज इत्यस्माद्विधेः पुरा ॥
अयुक्तस्य हलान्येन स्वेन वा विधिरुत्तरः ।
अनादौ वर्तमानस्य पदेष्वित्यवगम्यताम् ॥

क-ग-च-ज-त-द-प-य-वानां-प्रायो-लोपः ॥ २ ॥

कगचानां जकारस्य तदपानां यवोरपि ।
नवानां च हलामुक्तः प्रायो लोपः पदे पदे ॥
बहुलं प्राय इत्युक्तं प्रायः कात्यायनेन वै ।

प्रथा चिह्नादि चोलोपे न प्रतिज्ञाविरुध्यताम् ॥
कस्य लोपे भवेत्काकः काओ गस्य नगो णओ ।
चस्य काचो भवेत्काओ जस्यापि च भुजो भुओ॥
तस्य भूतं भवेद्भूअं दस्य तद्वत्पदं पअं ।
पस्य पापं विदुः पाअं यस्य लोपे स्वयं सअं ॥
वस्य सेवा मता सेआ प्रायो लोपनिदर्शनम् ।
प्राय इत्यस्य शब्दस्य बहुलार्थत्वविभ्रमात् ॥
श्रुतिस्वारस्यवैरस्ये लोपालोपनियामके ।
अंसुजलं सतरंगं पलयजलं वणगओ च बहुलत्वात्
अकृतप्रायोलोपाः श्रुतिवैरस्यात्किलेष्यन्ते ॥

यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनायां मकारस्य लोपः सोयं विधीयते ।
पूर्वसूत्राधिकारेण यमुना जउणा मता ॥

स्फटिक-निकष-चिकुर-शीकरेषु हः ४

टिके निकषे तद्वच्चिकुरे शीकरेऽपि च ।

हत्वं विधीयते कस्य क एव प्रकृतो यतः ॥
स्फटिकं फलिहं प्राहुर्निकषं णिहसं तथा ।
चिकुरं चिहुरं भूयः शीकरं चापि सीहरं ॥

चन्द्रिकायां मः ॥ ५ ॥

चन्द्रिकायां ककारस्य मकारादेश उच्यते ।
तेनेह चन्द्रिकाशब्दे रूपं सिध्यति चन्दिमा ॥

ऋत्वादिषु तो दः ॥ ६ ॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्यात्तकारस्य दकारता ।
भवेदतू रुदू रदं रदणं च हतं हदं ॥
ऋतुसंयतरजतागतहतास्सुदुस्सम्ध्य उत्तरञ्चकृतम् ।
संव्यादिभ्यश्च वृतं प्रतिपत्ती रत्नमृत्वादिः ॥

प्रतिवेतसपताकासु डः ॥ ७ ॥

प्रतिवेतसयोस्तस्य पताकायां च डो भवेत् ।
पडिच्छंदो वेडिसो च पडाआ चेति तत्त्रयम् ॥

यथा चिह्नादि चोलोपे न प्रतिज्ञाविरुध्यताम् ॥
कस्य लोपे भवेत्काकः काओ गस्य नगो णओ ।
चस्य काचो भवेत्काओ जस्यापि च भुजो भुओ॥
तस्य भूतं भवेद्भूअं दस्य तद्वत्पदं पअं ।
पस्य पापं विदुः पाअं यस्य लोपे स्वयं सअं ॥
वस्य सेवा मता सेआ प्रायो लोपनिदर्शनम् ।
प्राय इत्यस्य शब्दस्य बहुलार्थत्वविभ्रमात् ॥
श्रुतिस्वारस्यवैरस्ये लोपालोपनियामके ।
अंसुजलं सतरंगं पलयजलं वणगओ च बहुलत्वात्
अकृतप्रायोलोपाः श्रुतिवैरस्यात्किलेष्यन्ते ॥

यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनायां मकारस्य लोपः सोयं विधीयते ।
पूर्वसूत्राधिकारेण यमुना जउणा मता ॥

स्फटिक-निकष-चिकुर-शीकरेषु हः ४

[illegible] निकषे तद्वच्चिकुरे शीकरेऽपि च ।

हत्वं विधीयते कस्य क एव प्रकृतो यतः ॥
स्फटिकं फलिहं प्राहुर्निकषं णिहसं तथा ।
चिकुरं चिहुरं भूयः शीकरं चापि सीहरं ॥

चन्द्रिकायां मः ॥ ५ ॥

चन्द्रिकायां ककारस्य मकारादेश उच्यते ।
तेनेह चन्द्रिकाशब्दे रूपं सिध्यति चन्दिमा ॥

ऋत्वादिषु तो दः ॥ ६ ॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्यात्तकारस्य दकारता ।
भवेदृतू रुदू रतं रदणं च हतं हदं ॥
ऋतुसंयतरजतागतहतास्सुदुस्सम्य उत्तरञ्चकृतम्।
संव्यादिभ्यश्च वृतं प्रतिपत्ती रतमृत्वादिः ॥

प्रतिवेतसपताकासु डः ॥ ७ ॥

प्रतिवेतसयोस्तस्य पताकायां च डो भवेत् ।
पडिच्छंदो वेडिसो च पडाआ चेति तत्त्रयम् ॥

वसतिभरतयोर्हः ॥ ८ ॥

हत्वं वसतिशब्दे स्याद्भरते तस्य तद्यथा ।
वसतिं वसहिं विद्याद्भरतं भरहं तथा ॥

गर्भिते णः ॥ ९ ॥

शब्दे गर्भितमित्यस्मिन् णकारादेश इष्यते ।
तकारस्य ततो रूपं गर्भितस्य तु गब्भिणं ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदे दो लः ॥ १०

दस्य लत्वं प्रदीप्ते स्यात्कदम्बे दोहदेऽपि च ।
तत्क्रमेण पलित्तं च कलंवं दोहलं विदुः ॥

गद्गदे रः ॥ ११ ॥

शब्दे गद्गद इत्यस्मिन् यो दकारोऽस्ति तस्य
विधीयते हि रेफत्वं गद्गदो गग्गरो भवेत् ॥

संख्यायां च ॥ १२ ॥

संख्यायां सत्सु शब्देषु स्याद्दकारस्य रेफता ।
एकादशाद्द्बारहः स्यात्तथा द्वादश बारह ॥

पो वः ॥ १३ ॥

पकारस्य वकारः स्याच्छब्दे शब्दे विधानतः ।
कपालं तत्कवालं स्यात्कोपः कोवो वपा ववा ॥
ननु चोद्येत किन्वेतत्प्रायो लोपविधौ पुनः ।
पकारः पठितस्तेषां मध्यतः स्थानिनामिति ॥
उच्यते बहुलत्वेन पस्य वत्वं न दूषणम् ।
प्रायोलोपश्च दृश्येत वापी वाई कपिः कई ॥

आपीडे मः ॥ १४ ॥

आपीडे वर्तमानस्य पूर्वसूत्रापवादतः ।
यस्य स्यान्मत्वमापीडमामेलं वाग्विदो विदुः ॥

उत्तरीयानीययोर्यो ज्जो वा ॥ १५ ॥

उत्तरीयपदे यस्य जकारः स्याद्द्विरुक्तिमान् ।
अनीयप्रत्यये चैवं विकल्पेन विधीयते ॥
उत्तरीयं विदुः प्राज्ञा उत्तरिज्जं यथा तथा ।
करणीयमिति प्राहुः करणिज्जं पुरेव वा ॥

कबन्धे यः ॥ १६ ॥

कबन्धे वर्तमानस्य हलो यत्वमिहेष्यते ।
अधिकाराद्धकारस्य कयंधं तं विदुर्बुधाः ॥

टो डः ॥ १७ ॥

टकारस्य डकारः स्यात्सामान्येन पदे पदे ।
खेटः खेडो कटु कडू कूटः कूडो कटः कडो ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः ॥ १८ ॥

टस्य ढत्वं सटायां स्याच्छकटे कैटभेऽपि च ।
सढा च सअढो चैव तथा कइढवो मतः ॥

स्फटिके लः ॥ १९ ॥

स्फटिके टस्य लस्तसात्स्फटिकः फलिहो मतः ॥

डस्य च ॥ २० ॥

डकारस्य लकारः स्याद्वेति वक्तव्यमत्र तु ।
दालिमी पक्षे दाडिमी तद्वदिष्यताम् ॥

ठो ढः ॥ २१ ॥

ठकारस्य ढकारत्वमुत्सर्गेण पदे पदे ।
पीठी पीढी मता माठी माढी तद्वन्मठो मढो ॥

अंकोठे ढस्य ल्लः ॥ २२ ॥

इतरेतरसंश्लिष्टलकारद्वितयं भवेत् ।
ढस्यांकोठे तदंकोढमंकोल्लं तद्विदो विदुः ॥

फो भः ॥ २३ ॥

फकारस्य भकारत्वं प्रायेणात्र पदे पदे ।
शेफाली तेन सेभाली रेफो रेभो कफः कभो ॥

यथादिषु हः ॥ २४ ॥

यथादिषु थकारस्य ह्त्वमुक्तं यथा यहा ।
आदिशब्देन बोद्धव्या अन्यथेतरथादयः ॥
यथादिषु ह इत्यस्मिन् थस्येति परिशिष्यते ।
न संभवति केषांचित्पक्षे सूत्रमिदं कृतम् ॥
एष्यति प्रबले सूत्रे पुनरुक्तिप्रसङ्गतः ।

नैतत्साधु किमर्थोऽयं सूत्रभेदस्तदेति चेत् ॥
ह्रस्वस्य नियमार्थोऽयं बाहुल्यार्थं परत्र च ।

खघथधभाम् ॥ २५ ॥

खघथानां धकारस्य भकारस्यापि हो भवेत् ॥
मेखला विघसो नाथो विधिः शोभनमीदृशम् ।
मेहला विहसो णाहो विही सोहणमुच्यते ॥
पखणो मलअघणो पाथेयं धनसभा क्रमेण पुनः ।
पञ्चस्वेषु न ह्रस्वं प्रायोवृत्तिप्रसंगेन ॥

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः ॥ २६ ॥

प्रथमे शिथिले चैव निषधेऽपि च ढो भवेत् ।
थधयोः पुढमं तेन सिढिलो णिसढो क्रमात् ॥

कैटभे वः ॥ २७ ॥

कैटभे तु भकारस्य वकारादेश इष्यते ।
ः कैटभ इत्येष वाच्यः कइढवो बुधैः ॥

हरिद्रादीनां रो लः ॥ २८ ॥

हरिद्रादिपदानां यो रेफस्तस्य लकारता ।
हरिद्रा तु हलिद्दा स्यात्करुणा कलुणा मता ॥
हरिद्राकरुणाङ्गारखुकुमारयुधिष्ठिराः ।
कारणं चरणं चैव परिघः परिखा तथा ॥
किरातो मुखरश्चेति हरिद्रादिरयं गणः ।
पक्षे केषांचिदत्र स्यान्मरणं गरुडोऽपि च ॥

आदेर्यो जः ॥ २९ ॥

अनादाविति मुक्तं तदादेरिति पदे पदे ।
अधिकारोऽयमारब्धो नोण इत्यमुतः पुरा ॥
पदस्यादेर्यकारस्य जकारत्वं विधीयते ।
यज्ञो जण्णो भवेद्भूयो यात्रा जत्रा यमो जमो ॥

यष्ट्यां लः ॥ ३० ॥

यष्टिशब्दे भवेदादेर्यकारस्य लकारता ।
यष्टिस्तेन च लट्ठी स्यात्पूर्वसूत्रापवादतः ॥

किराते चः ॥ ३१ ॥

आदेः किरातशब्देषु काकरस्य चकारता ।
विधीयते किरातश्च चिलाओ कथ्यते बुधैः ॥

कुब्जे खः ॥ ३२ ॥

विधीयते कुब्जशब्दे ककारस्य खकारता ।
अनेन विधिना सन्तः कुब्जं खुज्जं प्रचक्षते ॥

दोलादण्डदशनेषु डः ॥ ३३ ॥

दोलायां दण्डशब्दे च दशने च डकारता ।
आदेः स्यात्क्रमशो डोला डंडो च डसणो मतः॥

परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३४ ॥

परुषे परिघे चैव परिखायां च फो भवेत् ।
फरुसो फलिहो तद्वत्फलिहा च त्रयः क्रमात् ॥

बिशिन्यां भः ॥ ३५ ॥

अमुष्मिन्बिशिनीशब्दे बकारस्यादिवर्तिनः ।
ि ते भकारत्वं बिशिनी भिसिणी मता ॥

मन्मन्थे वः ॥ ३६ ॥

शब्दे मन्मथ इत्यस्मिन् वकारादेश इष्यते ।
मकारस्यादिभूतस्य मन्मथो वम्महो मतः ॥

षट्-छात-सप्तपर्णेषु भः ॥ ३७ ॥

षट्छब्दे शातशब्दे च सप्तपर्णपदेऽपि च ।
स्याद्भत्वं छप्पओ छाओ छत्तिवण्णो मतः क्रमात्॥

नो णः ॥ ३८ ॥

निवृत्तादिरयुक्तस्येत्यधिकारस्ततः परम् ।
सर्वत्र नस्य णत्वं स्यात्पानं पाणं नदी णई ॥

शषोः सः ॥ ३९ ॥

शषयोर्विहितं सत्वं सर्वत्रापि शिवं सिवम् ।
पलाशश्च पलासो स्यात्षष्ठी सट्ठी मषी मसी ॥

दशादिषु हः ॥ ४० ॥

दशादिषु स्मृतं हत्वं शस्येत्यर्थाद्विशिष्यते ।
शषयोः प्रकृतत्वेन दशशब्दो भवेद्दह ॥
अयं षड्भ्यो लुगित्यत्र कृतलोपविधिर्भवेत् ।

अत्राष्टादशपर्य्यन्ता दशाद्याः स्युर्दशादयः ॥

संज्ञायां वा ॥ ४१ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां हत्वं वा स्याद्दशादिषु ।
दशास्यस्तु दहस्सो वा दसस्सो वा भवेदिह ॥

दिवसे सस्य ॥ ४२ ॥

हत्वं दिवसशब्दे वा सकारस्य विधीयते ।
दिवसो दिअहो वाच्यः पक्षे स्याद्दिअसो पुनः ॥

स्नुषायां ण्हः ॥ ४३ ॥

स्नुषाशब्दे त्वयुक्तस्य षकारस्य विकल्पतः ।
ण्हत्वमुक्तं स्नुषा सोण्हा भवेत्पक्षे ण्हुसा सता ॥
युक्तादेशो हि युक्तस्येत्याहुः केचिदसाधु तत् ।
ह्नश्णेत्यादि संप्राप्ते ण्हत्वे युक्तस्य को विधिः ॥
अयुक्तस्येत्यगत्यैतत्कथमन्ते स्खलेत्कविः ।
उत्तीर्य दुस्तरं सिन्धुं कोनु पारे निमज्जति ॥

॥ इति प्राकृतमञ्जर्यां हल्विधिनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

संयुक्तादेशाः ।

हलो विधिरयुक्तस्य परिच्छेदे गते गतः
इदानीमिह युक्तस्य विधेयांशः समीहितः ॥ १ ॥

उपरि लोपः क-ग-ड-त-द-प-ष-साम् ॥ १ ॥

कगडानां तकारस्य दपषाणां च सस्य च ।
पदेषूपरि लोपः स्यादष्टानामन्ययोगिनाम् ॥
उपरीत्यत्र संयुक्तेषूपरिस्थो हलुच्यते ।
तस्येत्युपरिलोपोऽयं सद्भिः समभिगम्यते ॥
उपरीत्यव्ययत्वेन षष्ठ्यन्तं स्यादिदं पदम् ।
तदिहोपरिलोपोऽयं लक्ष्यो लक्ष्येषु तद्यथा ॥
युक्तं जुत्तं कलोपोऽयं मुग्धं मुद्धमिदं गलुक् ।
षड्ः षग्गो डलोपोऽयं तलुगुत्पलमुप्पलं ॥

मुद्गो मुग्गो दलोपोऽयं सुप्तं सुत्तमयं पलुक् ।
पृष्ठं पट्ठं पलोपोऽयं स्तम्बं तम्बमयं सलुक् ॥

अधो मनयाम् ॥ २ ॥

अधःस्थितो हलुक्तोऽस्मिन्नधःशब्देन पूर्ववत् ।
मनयानामधःस्थानां संयुक्तेषु लुगुच्यते ॥
तिग्मं तिग्गं मलोपोऽयं लग्नं लग्गमयं नलुक् ।
आज्यमज्जं यलोपोऽयमधोलोप इतीदृशः ॥
ननु चोपरिलोपेऽस्मिन् लुप्यते हलधः स्थितः ।
उपरिस्थस्त्वधोलोपे कुतस्तदिति चोच्यते ॥
उपपन्नमिवापाते हेत्वाभासवशादिदम् ।
निरूपिते तु निस्सारं शास्त्रं शौद्धोदनेरिव ॥
उपरीत्युपचारेण युक्तेषूक्तः पुरोगमः ।
तत्प्राथम्यं तयोर्गम्यं प्रत्युताध इतीह तु ॥
पौरोगम्यं च शब्दानां पूर्वमुच्चारणं ननु ।
अनुगत्वं च यत्तेषां पूर्वमुच्चारणं विना ॥

पूर्वमुच्चार्यमाणस्य पश्चादपि लुकाविमौ ।
तस्मादुपरिलोपोऽयमधोलोपश्च युज्यते ॥
अनयोर्युगपत्प्राप्तौ कोलुक् प्रभवतीति चेत् ।
अतो लोपस्तथा दृष्टा युग्मं युग्गं तदा भवेत् ॥

सर्वत्र लवराणाम् ॥ ३ ॥

सर्वत्र लवराणां स्यादेष युक्तेषु लुग्विधिः ।
एषामुपरि चाधश्च सतां शब्देषु तद्यथा ॥
प्लवः कल्पः पवो कप्पो पक्कं पिक्कं स्वयं सअं ।
भ्रमस्तीर्थं भमो तित्थं लवराणां लुकः क्रमात् ॥
अन्योन्योपगमे तेषां लुप्येतोत्तर उत्तरः ।
पल्वलं पल्लं व्रीहिर्मतो वीही यथा भवेत् ॥
अतः सर्वत्र लोपोऽयं लवयोः किंतु भिद्यते ।
अधोलोपो यथा कल्लं कव्वं स्यात्कल्पकाव्ययोः ॥
अत एव ह्यधो लोपः प्राबल्यं महदश्नुते ।
अधोलोपविधा त्वेवं प्रमथ्यापि विजृम्भते ॥

सर्वत्रेति च न ग्लानिरधोलोपविधेर्बलात् ।
व्याप्तिप्रदर्शनार्थाय सर्वशब्दोयमत्र हि ॥
तथाच दृश्यते लोके सर्वशुक्ला सरस्वती ।
इत्युक्ते सति तारादि. कार्ष्ण्यं तस्या न वाध्यते ॥

द्रे रो वा ॥ ४ ॥

द्रशब्दस्य तु रेफस्य विभाषालोप इष्यते ।
चन्द्रस्तेन भवेच्चन्दो पक्षे चन्द्रो निगद्यते ॥

सर्वज्ञसदृशेषु जः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञसदृशेष्वस्य जकारस्य लुगुच्यते ।
सर्वज्ञस्तेन सव्वज्जो सादृश्यं ज्ञत्वमन्ततः ॥

श्मश्रु-श्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेर्लोपो वर्णस्य कथ्यते ।
श्मश्रु मंसु श्मशानं च मसाणं वाग्विदो विदुः ॥

मध्याह्ने ह्स्य ॥ ७ ॥

, इति शब्दे यो हकार इह दृश्यते ।
: स्यात्तस्य मध्याह्नो मज्झण्णो कथ्यते वुधैः ॥

ह्लह्मां नलमानां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह्नस्य ह्लस्यापि च ह्मस्य सम्बद्धानामिह स्थितिः ।
नलमानां भवेदूर्ध्वमुपरीत्यवगम्यताम् ॥
वह्निर्वन्हीति कह्लारं कल्हारमभिधीयते ।
ब्रह्मा बम्हा मतस्तेषां स्थितिरूर्ध्वमितीदृशी ॥

युक्तस्य ॥ ९ ॥

युक्तस्येत्यधिकारोऽयमापरिच्छेदपूरणात् ।
यदितोऽनुक्रमाद्वक्ष्यत्यूर्ध्वं युक्तस्य तद्भवेत् ॥

ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

षयुक्तस्य टकारस्य ठकारः स्यात्पदे पदे ।
षष्टिर्निगद्यते सट्ठि विष्टरं विट्ठरं विदुः ॥

अस्थनि ॥ ११ ॥

अस्थीति यः स्थितः शब्दस्तस्य युक्तस्य ठो भवेत् ।
अतिदेशेन तेनास्थि सद्भिरट्ठि निगद्यते ॥

स्तस्य थः ॥ १२ ॥

सयुक्तस्य तकारस्य थत्वमुक्तं पदे पदे ।
हस्ती हत्थी मतः स्वस्ति सत्थि स्याद्वस्तु वत्थु च ॥

न स्तम्बे ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्दे स्त इत्यस्य थादेशः प्रतिषिध्यते ।
तत्र तूपरिलोपेन स्तम्बं तम्बं विदुर्बुधाः ॥

स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्त इत्यस्य पकारादेश उच्यते ।
थकारत्वापवादेन स्तम्भं खम्भं प्रचक्षते ॥

स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे तु युक्तस्य खः स्याद्वाच्ये त्वनीश्व
स्थाणुः खाणू हरे वाच्ये स्थाणुं थाणुं प्रचक्षते

स्फोटके च ॥ १६ ॥

स्फोटके चापि युक्तस्य खकारत्वं विधीयते ।
अतः स्फोटक इत्येष विदग्धैः खोडओ मतः

र्यशय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

रेफयुक्तयकारस्य जकारादेश इष्यते ।
शय्याशब्देऽभिमन्यौ च युक्तयोरथ तद्यथा ॥
यस्य रेफयुजस्तावत्कार्यं कज्जं विदुर्बुधाः ।
शय्या सेज्जाभिमन्युः स्यादहिमज्जू विधेरतः ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥१८॥

रेफयुक्तस्य यस्येह तूर्ये रेफो विधीयते ।
धैर्यसौन्दर्यआश्चर्येपर्यन्तेऽपि च तद्यथा ॥
तूरं धीरं च सुंदेरं तद्वदच्छेरमेव च ।
पेरंतो चेति विज्ञेयास्तूर्याद्याः पञ्च सूरिभिः ॥

सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे विकल्पेन र्यस्य रेफत्वमुच्यते ।
सूर्यस्तेन भवेत्सूरो पक्षे सुज्जो निगद्यते ॥

चौर्यसदृशेषु रियः ॥ २० ॥

रिय इत्ययमादेशः स्याच्चौर्यसदृशेष्विह ।
चौर्यं चोरियमौकारादुत्तरः सदृशः स्मृतः ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

लत्वं पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु कथ्यते ।
पल्लत्थमपि पल्लाणं सोउमल्लं त्रयः क्रमात् ॥

र्तस्य टः ॥ २२ ॥

विहिता रेफयुक्तस्य तकारस्य टकारता ।
कैवर्तस्तेन केवट्टो नर्तकश्चापि नट्टओ ॥

पत्तने च ॥ २३ ॥

पत्तने चापि युक्तस्य तकारस्य टकारता ।
तत उक्तं पत्तनं हि पट्टणं वाग्मिनो विदुः ॥

न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त्तादिषु र्त इत्यस्य टादेशः प्रतिषिध्यते ।
धूर्तो निगद्यते धुत्तो कर्तरी चापि कत्तरी ॥
धूर्तः कीर्तिश्च संवर्तो मूर्तिवार्तिकपूर्तयः ।
तौ[1]र्नर्तो वर्तकश्च कर्तरी वार्तिकार्तयः ॥

---

१ वार्ताविवर्तनावर्तेति पाठान्तरम् ।

कर्तनं कार्तिकेयश्च हर्ता कर्ता च कीर्तनम्।
मार्तण्डो वर्तनं चेति धूर्तादिः स्यादयं गणः॥

गर्ते डः॥ २५॥

गर्तशब्दे र्त इत्यस्य पूर्वसूत्रापवादतः।
विधीयते डकारत्वं गर्ते गड्डं विदुर्बुधाः॥

गर्दभ-संमर्द-वितर्दि-विच्छर्देषु॥ २६॥

गर्दभेऽपि च समर्दे वितर्दौ च डकारता।
विच्छर्देऽपि सरेफस्य दकारस्य विधीयते॥
गड्डहो चैव संमड्डो विअड्डी च तथा पुनः।
विच्छड्डो चेति विज्ञेयाश्चत्वारो गर्दभादयः॥

त्यथ्यद्यानां चछजाः॥ २७॥

त्यथ्यद्यानां तु युक्तानां चछजा विहिताः क्रमात्।
सत्यं सच्चं मतं रथ्या रच्छा विद्युच्च विज्जुला॥

ध्यह्ययोर्झः॥ २८॥

ध्यह्ययोरुच्यते झत्वं सामान्येन पदे पदे।
मध्यमो मज्झिमो तद्वत्सह्यं सज्झं निगद्यते॥

स्क-ष्क-क्षाणां खः ॥ २९ ॥

स्कष्कक्षाणां हि युक्तानां खकारादेश उच्यते ।
भास्करो भक्खरो निष्कं णिक्खं रक्षति रक्खइ ॥

अक्ष्यादिषु छः ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिषु पदेषु स्यात्क्षस्य च्छत्वं यथा किल ।
अक्षि वक्तव्यमच्छीति क्षेत्रं छेत्तं क्षमा च्छमा ॥
अक्षि-क्षेत्रा-क्षर-क्षीर-क्षिप्तेक्षुक्षुत्क्षमाक्षुराः ।
ऋक्षक्षारसदृक्षाश्च लक्ष्मीः कुक्षिश्च मक्षिका ॥
पक्षः क्षुण्णं मृगाक्षी च स्यादक्ष्यादिरयं गणः ।
क्षमाशब्दस्तितिक्षायां सन्नक्ष्यादिषु चोच्यते ॥

क्षमा-वृक्ष-क्षणेषु वा ॥ ३१ ॥

क्षमावृक्षक्षणशब्देषु विभाषा छत्वमुच्यते ।
क्षमा च्छमा वा खमा वा स्याद्वच्छो रुक्खो छणो खणो ॥

रुत्वेन न च्छत्वं वृक्षे भूयः क्षणेऽपि च ।
कालांशके चैव विभाषा तु व्यवस्थया ॥

ग्रीष्म-पक्ष्म-विस्मयेषु म्हः ॥ ३२ ॥

ष्म इत्यस्य च युक्तस्य पक्ष्मविस्मययोरपि ।
मयुक्तो हो भवेत्तेन गिह्मो पह्म च विह्मओ ॥

ह्न-स्न-ष्ण-क्ष्ण-श्नां ण्हः ॥ ३३ ॥

ह्नस्नष्णानां क्ष्ण इत्यस्य श्न इत्यस्य विधीयते ।
सणकारहकारत्वं पञ्चानामिह तद्यथा ॥
निह्नवः स्नपनं विष्णुरभीक्ष्णं शिश्न इत्यपि ।
णिण्हवो ण्हवणं वेण्ह अहिण्हं सिण्हमेव च ॥

चिन्हे न्धः ॥ ३४ ॥

चिह्नशब्दे तु युक्तस्य न्ध इत्यादेश उच्यते ।
प्रायो लोपादिहादेश्च चिह्नमिन्धं प्रचक्षते ॥

ष्पस्य फः ॥ ३५ ॥

ष्प इत्यस्य फकारः स्यात्सामान्येन पदे पदे ।
पुष्पितं पोप्फिअं विद्याद्गीष्पतिं चापि गिप्फइं ॥

स्पस्य च ॥ ३६ ॥

सयुक्तस्य पकारस्य फत्वमुक्तं चकारतः ।
स्पर्शस्पष्टौ फसो फट्टो आस्पदं विदुरप्फअं ॥

ष्पस्योः फ इति वक्तव्ये तन्त्रेणैवात्र शासने ।
कृतो योगविभागोऽयं योगभेदेन युक्तयोः[1] ॥

बाष्पेऽश्रुणि हः ॥ ३७ ॥

बाष्पे युक्तस्य हत्वं स्याद्दृश्यमानेऽश्रुणि स्फुटम् ।
बाप्पो बाहो तथा वप्फो बाप्पस्योष्मार्थता यदि ॥

कार्षापणे च ॥ ३८ ॥

कार्षापणे पदे चापि युक्तस्यात्र विधीयते ।
हत्वं कार्षापणं तेन काहापणमुदाहृतम् ॥

श्चत्सप्सां छः ॥ ३९ ॥

श्चत्सप्सानां त्रयाणां च छकारादेश इष्यते ।
पश्चात्कुत्साप्सराश्चेति पच्छा कुच्छा च्छरा क्रमात् ॥

---

१ ष्पस्यानादावेव स्पस्य तु स्पस्य सर्वत्रेति पाठान्तरा-
नीरि भावः.

वृश्चिके ञ्चुः ॥ ४० ॥

ञकारसहितं ञ्चुत्वमुक्तं युक्तस्य वृश्चिके ।
ततो वृश्चिकमिच्छन्ति विञ्चुअं शब्दकोविदाः ॥

नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४१ ॥

त्सस्य भवति च्छत्वमुत्सुकोत्सवशब्दयोः ।
उत्सुकश्चोत्सवश्च स्यादूसुओ पुनरूसओ ॥

न्मो मः ॥ ४२ ॥

मकारः केवलोऽत्र स्यान्मकारस्य नकारिणः ।
यन्मयो जम्मओ वाच्यो मन्मथो गम्महो तथा ॥

म्न-ज्ञ-पञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४३ ॥

म्नज्ञयोर्विहितं णत्वं सूत्रेऽस्मिन्खलु युक्तयोः ।
पञ्चाशत्पञ्चदशयोरपि युक्तस्य तद्यथा ॥
निम्नं ज्ञानञ्च पञ्चाशदथ पञ्चदशेत्यमी ।
णिण्णं णाणं च पण्णासा तथा पण्णरह क्रमात् ॥

तालवृन्ते ण्डः ॥ ४४ ॥

तालवृन्ते न्त इत्यस्य ण्ड इत्यादेश उच्यते ।
तेनेह तालवृन्तं तु तालवण्डं प्रचक्षते ॥

भिन्दिपाले च ॥ ४५ ॥

भिन्दिपाले पदे चापि ण्डोयुक्तस्य विधीयते ।
भिन्दिपालं विदुस्तस्माद्भिण्डिवालं विचक्षणाः ॥

विह्वले भो वा ॥ ४६ ॥

भत्वं विह्वलशब्देऽस्मिन् विकल्पेन विधीयते ।
विह्वलं विब्भलं वापि पक्षे विहलमुच्यते ॥

आत्मनि पः ॥ ४७ ॥

आत्मन्शब्दे तु युक्तस्य पत्वमुक्तं विकल्पतः ।
अप्पा पक्षे भवेदत्ता तत्राधोलोपलक्षणात् ॥

क्मस्य च ॥ ४८ ॥

कयुक्तस्य मकारस्य वत्वं स्यादविकल्पतः ।
मं रुप्पं विजानीयाद्रुक्मिणी चापि रुप्पिणी॥*॥

द्वित्वविधिः ।

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ४९ ॥

उपर्यादिषु लोपेषु शेषो युक्तस्य यो भवेत् ।
आदेशश्च तयोर्द्वित्वमनादौ वर्तिनोः स्मृतम् ॥
शेषस्य द्वित्वमग्निः स्यादग्गी शाम्यति सम्मइ ॥
आदेशस्य पुनः पुष्पं पोप्फं स्याद्वस्तु वत्थु च ॥

वर्गे युजः पूर्वम् ॥ ५० ॥

अत्र द्वित्वे कृते कादौ वर्गे स्याच्चेद्युगक्षरम् ।
युजस्तस्य तु पूर्वं स्यात् नैरन्तर्येण यद्भवेत् ॥
द्वयापेक्षमिह द्वित्वं तत्पूर्वोत्तरसंगतौ ।
प्रथमं च तृतीयं च पूर्वे स्यातां युजोः क्रमात् ॥
पूर्वापेक्षा तु पूर्वस्य पूर्वं एवायुजो भवेत् ।
तृतीयं च तृतीयस्य पञ्चमं पञ्चमस्य च ॥
द्वितीयस्य भवेत्पूर्वमादिवर्ण युजः पुनः ।
चतुर्थस्य तृतीयं स्याद्द्वित्वे भवति तद्यथा ॥
मुख्यं मुक्खमिति द्वित्वे कः पूर्वः खस्य वै युजः ।
अर्घ्यमग्घं घस्य पूर्वो गश्शेषे द्वित्वमीदृशम् ॥

पथ्यं पच्छमिति द्वित्वे चः पूर्वश्छस्य वै युजः ।
मध्यं मज्झं झस्य जः प्रागादेशे द्वित्वमीदृशम् ॥

नीलादिषु ॥ ५१ ॥

नीलादिषु मतं द्वित्वमनादौ वर्तिनः पुनः ।
नीलमत्र भवेन्नेल्लं यौवनं चापि जोव्वणं ॥
नीलं च व्याहृतं प्रेम स्रोतो जानु च यौवनम् ।
नीलादिः स्याद्गणः सोऽयमनादौ वर्तिनो द्विता ॥
नैरन्तर्यं विलङ्घ्येह किमर्थं द्वित्वशासने ।
मध्ये वर्गे युजः पूर्वमिति सूत्रान्तरं कृतम् ॥
अभीष्टं द्वित्वशास्त्रस्य स्वरूपोत्पादनं यतः ।
स्याद्वर्गे युज इत्यस्य मध्यपादे तदर्थता ॥
युक्तस्येत्यधिकारेऽस्मिन्नीलादिः पठ्यते यतः ।
इह युक्तस्य च द्वित्वं तत्प्रसङ्गेन युज्यते ॥

आम्र-ताम्रयोम्बः ॥ ५२ ॥

: स्याद्बकारस्तु युक्तेयोराम्रताम्रयोः ।
मम्बं विदुस्ताम्रं तम्बमिच्छन्ति सूरयः ॥

न रहोः ॥ ५३ ॥

न शेषादेशयोर्द्वित्वमुक्तं तु रहयोर्भवेत्।
धैर्यं धीरं मतं बाप्पो बाहो वाच्यो विचक्षणैः॥

अङो ज्ञस्य ॥ ५४ ॥

ज्ञस्यादेशस्य न द्वित्वमाङ उत्तरवर्तिनः।
युक्तस्य स्यात्तदाज्ञत्तिराणत्ती परिकीर्तिता॥

समासे वा ॥ ५५ ॥

समासे स्याद्विकल्पेन द्वित्वं तत्पुरुषादिके।
गिरिग्रामो गिरिग्गामो गिरिगामो मतोऽथवा॥

सेवादिषु च ॥ ५६ ॥

सेवादिष्वेषु शब्देषु विभाषा द्वित्वमुच्यते।
सेवा सेव्वा तथा सेआ नखो णक्खो णहो तथा॥
सेवादीर्घैक-तूष्णीक-त्रैलोक्यनिहितेश्वराः।
नखं पुंखं तथैवेव कर्णिकाराश्वरात्रयः॥

मन्ये विश्वासनिश्वासवराका रश्मिपुण्यकौ ।
विश्वविस्रम्भनिस्पन्दाः सेवादिः स्यादयं गणः ॥
युक्तस्येत्यधिकारेऽस्मिन् सेवादिष्विति शासनम् ।
अयुक्ताक्षरसंबाधान्न युक्तमिति शङ्कते ॥
रात्रिदीर्घादयः शब्दा युक्ताक्षरसमन्विताः ।
सेवादिष्वपि सन्त्येव तेनादोषोऽत्र शासने ॥
इवशब्दे भवेद्द्वित्वमिलोपात्परतो यतः ।
अनादाविति निर्देशो न विरुध्येत शासनात्[1] ॥*

हलिवकर्षविधिः ।

विकर्षः ॥ ५७ ॥

आरभ्यतेऽधिकारोऽयमापरिच्छेदपूरणात् ।
विकर्ष इति युक्तस्य पृथक्कारः स उच्यते ॥

---

१ इवशब्द इकारलोपात्पूर्वमेव द्वित्वप्रवृत्तेरनादावि
ऽ ।धो नेति भावः.

क्लिष्टश्लिष्टक्रियारत्नशार्ङ्गेषु तत्स्वरः पूर्वस्य ॥ ५८ ॥

क्लिष्टश्लिष्टक्रियारत्नशार्ङ्गेषु स्यात्पृथक्क्रिया ।
विकृष्टयोश्च पूर्वस्य स्वरो युक्तस्य यो भवेत् ॥
केवलस्य हलः स्थानं न शक्यं मध्यतो यतः ।
यः पूर्वः स्यात्स्वरोऽभीष्टस्तत्र तस्येति तत्स्वरः ॥
किलिट्ठं च शिलिट्ठं च विकर्षः कलयोः शलोः ।
किरिआकरयोरत्र रदणं तनयोरिह ॥
शार्ङ्गं सारंग इत्येष विकर्षः किंतु तत्र हि ।
गकारो बिन्दुमानेकः स रेफेण विकृष्यते ॥

कृष्णे वा ॥ ५९ ॥

कृष्णशब्दे विकर्षो वा यदि स्यात्पूर्ववद्भवेत् ।
तत्स्वरः कथ्यते कृष्णः कण्हो वा कसणो इति ॥

असंज्ञायां वा ॥ ६० ॥

असंज्ञायां विकर्षस्य विभाषेत्थं व्यवस्थिता ॥
लक्ष्येषु लक्ष्यते तद्धि यत्कण्हं कसणं तथा ॥

इच्छ्री-ह्री-क्लान्त-क्लेश-म्लान-स्वप्न-स्पर्श-हर्षेषु ॥ ६१ ॥

श्रीह्रीक्लान्तेष्वपि क्लेशम्लानशब्देष्विदुच्यते ।
पूर्वस्य तु विकृष्टस्य स्पर्शे हर्षे च तद्यथा ॥
श्रीस्सिरी सरयोरत्र ह्री हिरी हरयोरिह ।
किलंतो च किलेसो च कलयोरुभयोरपि ॥
मिलाणं मलयोरत्र सिविणो पनयोरिह ।
फरिसो रशयोरत्र हरिसो रषयोरिह ॥

अत् क्ष्माश्लाघयोः ॥ ६२ ॥

क्ष्माश्लाघयोर्विकृष्टस्य पूर्वस्याकार उच्यते ।
क्ष्मा स्याच्छमाऽत्र क्षमयोः सलाहा शलयोरिह ॥

स्नेहे वा ॥ ६३ ॥

स्नेहे शब्दे विकर्षोत्वे स्यातां पूर्वविकल्पतः ।
[illegible] तु सणेहो वा णेहो वा सनयोरिह ॥

उत्पद्म-तन्वी-समेषु ॥ ६४ ॥

पद्मतन्वीसमेषु स्यादुत्पूर्वस्य विकृष्टयोः ।
पद्मं पदुममित्याहुर्विकृष्येते दमाविह ॥
तणई नवयोरत्र गुरुई रवयोरिह ।
ईकारान्तेषु शब्देषु ङ्यन्तत्वं समता मता ॥

ज्यायामीत् ॥ ६५ ॥

ईकारो विहितो ज्यायां पूर्वस्य तु विकृष्टयोः ।
ज्या जीया जययोरत्र विकर्षो युक्तयोर्द्वयोः ॥

॥ इति प्राकृतमञ्जर्या संयुक्तहल्विधिनिरूपणं नाम
तृतीयः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

अज्झल्संधिः ।

अतीते तु परिच्छेदे युक्तानां शासनं हलाम् ।
वृत्तमत्र पुनः सन्धिर्विधेयोऽचां हलामपि ॥

सन्धावचामग्लोपविशेषा बहुलम् ॥१॥

सन्धावचां स्युरग्लोपविशेषा बहुलं पदे ।
अग्लोप इत्यकां लोपो विशेषाश्चान्यथागमाः ॥
प्रवृत्तिश्चाप्रवृत्तिश्च विभाषा चान्यदेव वा ।
क्वापि क्वापि चतुर्धा स्याद्बहुलार्थस्य विभ्रमात् ॥
अज्वा हल्वा भवेद्येषां प्रतियोगी पदेष्वचाम् ।
तेषां विधीयते सन्धिरत्र सन्धावचामिति ।
क्रियमाणे पुनः सन्धावचां लोपो भवत्यकाम् ।
विशेषाश्चोभयोर्वा स्युरेकस्यैवाथवा मता ॥
यथाग्लोपो नवैश्वर्य णवेसज्जमितीह तु ।
कारो लुप्यते ह्यस्मिन्नैत एत्वं यथाविधि ॥

कार्तिकेयपदे तावत्कत्तिएओ इति स्थितिः ।
नलोपोऽस्मिन्निकारस्य सत्यक्त्वेपि परिस्फुटे ॥
सोऽयमित्यत्र सोअं वा पक्षे भवति सोअअं ।
अकोऽप्यस्मिन्नकारस्य विभाषा लोप उच्यते ॥
राज्यं रज्जं भवेदस्मिन्नत्वमस्य प्रसज्यते ।
दीर्घस्य ह्रस्वता नित्या संयुक्तोत्तरता यदि ॥
चतुर्णां बहुलार्थानां गतयो दर्शिताः क्रमात् ।
ग्रन्थैरेभिश्चतुर्भिश्च यैरग्लोपः प्रदर्शितः ॥
अग्विशेषा वशिष्ठर्षिर्वसिट्ठसीति सिध्यति ।
ऋकाराकारयोरेत्वं विशेष उभयोरकोः ॥
महेन्द्रश्च महिंदो स्यादकः पूर्वस्य केवलम् ।
एकारस्य विशेषोऽयमग्विशेषा इतीदृशाः ॥
परतोऽसति संयोगे पूर्वस्य ह्रस्वता क्वचित् ।
नदीजलं णइजलं तद्वद्वा णईजलं ॥
ह्रस्वस्यापि क्वचिद्दीर्घो रश्मी रासी निगद्यते ।

अश्वमासं विदुर्द्वित्वं सेवादित्वाद्यथा नहि ॥
नमस्कारो णमक्कारो णमोक्कारो मतोऽथवा ।
शिरोरोगः सिरोरोओ सिररोओ मतोऽथवा ॥
जमुनातटमिच्छन्ति जउणाडं विचक्षणाः ।
जऊणअडमित्यत्र परपक्षे च दीर्घलुक् ॥
कुम्भकारश्च कुम्भारो कुम्भआरो मतोऽथवा ।
पादपीठश्च पापीढं पाअपीढमथापि वा ॥
तथा राजकुलं वाच्यं राउलं तद्वदेव वा ।
एवं चन्द्रकला चैव चंदला पूर्ववच्च सा ॥
कर्णपूरश्च कण्णोरो कण्णओरो मतोऽथवा ।
सहारो सहकारश्च सहआरो मतोऽथवा ॥
अन्यत्वेन विशेषोऽयं बाहुल्यात्सिध्यतीति चेत् ।
नैतद्युक्तं वसिट्ठेसी नखल्वन्यत्वमश्नुते ॥
विशेषान्यत्वयोर्भेदादवस्थायां स च स्मृतः ।
वता विशेषत्वं न तु तावन्निरस्यते ॥

बाहुल्यादन्यकार्यस्य महत्कार्यं विजृम्भितम् ।
अज्ञातव्येषु लक्ष्येषु लक्षणीयं विचक्षणैः ॥

उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

अत्र लोपप्रसंगेन संगते स्यादुदुम्बरे ।
दुकारस्य सतो लोपस्तदुदुंबरमुंबरं ॥

कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसे यकारस्य विभाषा लोप उच्यते ।
कालायसं तु कालासं पक्षे कालाअसं मतम् ॥

भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनेऽपि जकारस्य विभाषा लोप इष्यते ।
तेन भाजनशब्दः स्याद्भाणं भाअणमेव वा ॥

यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदादिषु शब्देषु लुग्वकारस्य वा भवेत् ।
याव ज्जा जाव ता ताव तावदेषु विमृश्यताम् ॥
यावदावर्तमानं च तावत्प्रावरकस्तथा ।
अवटश्चक्रवाकश्च तदा देवकुलं पुनः ॥

एवमेवेति विज्ञेयो यावदादिरयं गणः ।
एवमेवेत्यमुष्मिंस्तु वस्य पूर्वस्य लुग्भवेत् ॥

अन्त्यहलः ॥ ६ ॥

पदान्त्यस्य हलो लोपः शब्दे शब्दे विधीयते ।
अत्र वेत्यधिकारश्च निवृत्तस्तद्यथा पुनः ॥
सरस्तेजः सरो तेओ पश्चात्पच्छा मरुन्मरू ।
चन्द्रमाश्चन्दमो तद्वदिन्द्रजित्पुनरिन्दई ॥

स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

अत्रान्त्यहल इत्येषा पञ्चमी तत उत्तरः ।
स्त्रियां विहित आकारो वाग्वाआ दिग्दिआ भवेत् ॥

न विद्युति ॥ ८ ॥

विद्युच्छब्दे निषिद्धं तदात्वमन्त्यहलः परम् ।
लोप एव ततस्तत्र विद्युद्विज्जू निगद्यते ॥

शरदो दः ॥ ९ ॥

शरत्संबन्धिनोऽन्त्यस्य हलो नात्वं न चापि लुक् ।
तदादेशो दकारः स्याच्छरत्तु शरओ भवेत् ॥

प्रावृषः सः ॥ १० ॥

भूयते नात्वलोपाभ्यां प्रावृट्संबन्धिनो हलः ।
अन्त्यस्य स्यात्सकारस्तु प्रावृड् भवति पावुसो ॥

मो बिन्दुः ॥ ११ ॥

बिन्दुरन्त्यहलो मस्य सामान्येन विधीयते ।
भुवनं भुवणं तद्वद्भद्रं भद्दं पदं पअं ॥

अचि मश्च ॥ १२ ॥

परतोऽचि मकारः स्याद्बिन्दुश्च न समुच्चयः ।
किमेतत्स्यात्किमेदं च किएदं च निगद्यते ॥
अचि वेत्येव वक्तव्ये मश्चेति किमिहोच्यते ।
लोपोऽन्त्यहल इत्येप माभूदिति विशेष्यते ॥

नञोर्हलि ॥ १३ ॥

परतो हलि वै बिन्दुः स्यान्नकारञकारयोः ।
मन्दं निगद्यते मंदं पङ्क्तिः पंती निगद्यते ॥

वक्रादिषु ॥ १४ ॥

वक्रादिषु पदेष्वेव विन्दुर्भवति तद्यथा ।
वक्रं वंकं तथा त्र्यश्रं तंसं श्मश्रु तु मंसु च ।
वक्रं त्र्यश्रं च शुल्कं च श्मश्रु चाश्रु प्रतिश्रुतम् ।
गृष्टिः स्पर्शश्च पूर्वश्च शुश्रूषा च मनस्विनी ॥
दर्शनं चाभियुक्तं च वक्रादिः स्यादयं गणः ।
तत्र संयोगतः पूर्वं स्याद्विन्दुरवगम्यताम् ॥

मांसादिषु वा ॥ १५ ॥

मांसादिषु तु शब्देषु विभाषा विन्दुरुच्यते ।
मांसं मासं च मंसं वा कथं चापि कहं कह ॥
मांसं च मांसलं नूनं तदानीं सम्मुखं कथम् ।
चमरं चेति निर्दिष्टो मांसादिः स्यादयं गणः ॥

हलि तद्वर्गान्त्यः ॥ १६ ॥

तद्वर्गान्त्यो भवेद्विन्दोरादेशः परतो हलि ।
वेत्यवगन्तव्यं वर्गान्त्यपदसंग्रहात् ॥

नङोर्हतीति मोबिन्दुरचि मश्चेति शासनात् ।
तवर्गं च कवर्गं च पवर्गं च विना भवेत् ।
संकोचेनामुनाऽऽदेशः स्याच्चवर्गटवर्गयोः ।
अन्येष्वपि च सामान्यात्तद्वर्गान्त्यो भवेन्नवा ॥
अयं चंदो इदण्ठाणं अयं जक्खो इयण्णई ।
एष्टव्यः पाक्षिको बिन्दुरअं चंदो इअं णई[1] ॥

न-सान्त-प्रावृट्-छरदः-पुंसि ॥ १७ ॥

नान्तः सान्तश्च पुंसि स्याच्छब्दः प्रावृट् तथा शरत् ।
कम्मो वम्मो सरो तेओ पाउसो सरओ क्रमात्[2] ॥

न शिरोनभसी ॥ १८ ॥

न शिरोनभसी पुंसि वर्तेते वा उभे पदे ।
तयोरन्त्यहलो लोपाद्रूपमाहुः सिरं णहं ॥

---

१ अयं चन्द्र इद स्थानमयं यक्ष इयं नदी.

२ कर्मवर्मसरस्तेजःप्रावृट्शरदिति क्रमात्.

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ १९ ॥

स्युः स्त्रियां वेह पृष्ठाक्षिप्रश्नाः पट्ठी मता तथा ।
पट्ठं अच्छि तथाऽच्छी वा पण्हा पण्होऽथवा त्रयः ॥

ओ दवापयोः ॥ २० ॥

भवेदवापयोरोत्वमुभयोरुपसर्गयोः ।
स्यादवच्छिन्नमोच्छिण्णं तथापकृतमोकअं ॥
अथ त्ववापयोरोत्वं लक्ष्ये यदि न दृश्यते ।
स्त्रियां वेत्थमुतः सूत्राद्वाधिकारोऽपि दृश्यताम् ॥

तल्त्वयोर्दात्तणौ ॥ २१ ॥

तल्त्वयोर्दात्तणादेशौ भावप्रत्यययोः स्मृतौ ।
पीनता पीणदा तद्वत्खरत्वं च खरत्तणं ॥

क्त्वातूणः ॥ २२ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य शब्देषु तूणादेशोऽयमिष्यते ।
ित्वेत्यत्र घेत्तूण कृत्वा कत्तूण दृश्यताम् ॥

तृन इरश्शीले ॥ २३ ॥

विहितस्य तृनः शीले इरादेशो विधीयते ।
गन्ता स्याद्गमिरो तद्वद्वदिता वदिरो भवेत् ॥

आल्विंअल्लोल्लवन्तेन्तामतुपः[1] ॥ २४ ॥

आल्वि अल्लावुभावुल्ल इल्लवन्तौ तथापि च ।
मतुपः स्युः षडादेशा इन्तः षष्ठश्च तद्यथा ॥
णिद्दालू जरिअल्लो च विआरुल्लो तथा पुनः ।
धनिल्लो पुण्णवन्तो च माणइन्तो मताः क्रमात्[2] ॥

स्वार्थे को वा ॥ २५ ॥

कः प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः स्वार्थे वा प्रकृतेः परः ।
पद्मं पदुमअं वाच्यं पक्षे पदुममेव वा ॥

विद्युत्पीताभ्यां ळः ॥ २६ ॥

स्वार्थे ळप्रत्ययो विद्युत्पीताभ्यां परतो भवेत् ।
विज्जुळा वाऽथवा विज्जू पीअळं पीअमेव वा ॥

---

१ आलु-इअल्ल-उल्ल-इल्ल-वन्त-इन्त. ६ २ निद्रावान्-जरावान्-विचारवान्-धनवान्-पुण्यवान्-मानवान् क्रमात्.

पीतशब्दात्तु केषां चित्पक्षे वत्वं किलेष्यते ।
पीताद्वश्चेति वक्तव्यं तत्पीतं यत्तु पीअवं ॥

वृन्दे दो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे दकारस्य परतो रेफ उच्यते ।
स्वार्थे वा वृन्दशब्दः स्या द्वंद्रं वंद्मेव वा ॥

स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

स्थितिः स्थानं मतं तस्याः शब्दे विपरिवर्तनम् ।
परिवृत्तिर्मता सेयमधिकारो द्वयोरिह ॥

करेण्वां रणोः ॥ २९ ॥

करेण्वां रणयोः स्थानपरिवृत्तिर्विधीयते ।
तयोर्हल्मात्रयोरेव यद्विधानं रणोरिह ॥
करेणुस्तु कणेरू स्यात्स्त्रियामेवेति गम्यताम् ।
करेण्वामिति निर्देशात्करेणू वारणो यदि ॥

आलाने लनोः ॥ ३० ॥

ालाने लनयोः स्थानपरिवर्तनमुच्यते ।
नं प्राहुराणालं ततः प्राकृतकोविदाः ॥

बृहस्पतौ बहोर्हयः ॥ ३१ ॥

बहोर्हल्मात्रयोरुक्तो हयादेशो बृहस्पतौ ।
बृहस्पतिमुशन्तीत्थं प्राकृतज्ञा हयप्पइं ॥

मलिने लिनोरिलो वा ॥ ३२ ॥

मलिने स्यादिलादेशो विभाषा लिनयोर्द्वयोः ।
मलिनं मइलं विद्यात्पक्षे मलिणमेव वा ॥

गृहस्य घरोऽपतौ ॥ ३३ ॥

गृहस्य स्याद्घरादेशः परतस्त्वपतौ घरं ।
पतिशब्दे परस्थे तु रूपं गहपई भवेत् ॥

दाढादयो बहुलम् ॥ ३४ ॥

दाढादयो निपात्यन्ते बहुलं प्राकृते पुनः ।
दंष्ट्रादौ शब्दसन्दोहे सति लक्ष्येषु तद्यथा ॥
दंष्ट्रा दाढा मता शक्तिः सित्तीर्भ्रूर्भुमआ भवेत् ।
गोदावरी स्मृता गोला दूआ च दुहिता मता ॥

ललाटं च णिडालं स्यादुक्तं कंदोट्टमुत्पलं ।
णिहेलं कथ्यते नीलं दोग्घट्टो वारणः स्मृतः ।
उभयं त्ववहं विद्यादिदानीमेण्हिमुच्यते ।
वैडूर्यमपि शब्दज्ञैरुक्तं वेरुलिअं बुधैः ॥
एषामपरिमेयत्वाद्दाढादीनां पदं प्रति ।
न शक्या गणना वीचीर्गणयेत्को नु सागरे ॥
विद्युद्धसादयः शब्दाः प्रयोज्या नेह लक्षणात्
तेषामर्थानुसारेण पदान्तरमुदाहरेत् ॥
याः सर्वलोकसामान्याः संस्कृतानन्विता गिरः
अट्ट मट्ट-प्रभृतयस्ताश्चाप्यत्रैव दर्शयेत् ॥
संस्कृतप्रकृतित्वेन ये न सिध्यन्ति केवलम् ।
तेषां लक्ष्येषु शब्दानां दाढादित्वं विमृश्यताम्॥*

॥ इति प्राकृतमञ्जर्यां सन्धिलोपादिनिरूपणं नाम
चतुर्थः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

सुबन्तप्रक्रिया ।

अतिक्रान्ते परिच्छेदे वर्णितं सन्धिलक्षणम् ।
तत्प्रसङ्गक्रमेणैव लोपालोपौ च लक्षितौ ।
वाचां सिद्धानि रूपाणि प्रकृत्या लक्षणान्तरैः ।
इदानीं तेभ्य एव स्युरुत्तराः सुब्विभक्तयः ॥
उत्सर्गेणोपदिश्यन्ते पुंसि पूर्वं विभक्तयः ।
स्त्रीनपुंसकयोः पश्चादतिदेशोऽथवान्तरम् ॥

अत ओ सौ ॥ १ ॥

अकारस्य पदान्तस्य सति सौ परतः स्थिते ।
भवत्योकार आदेशः कामः कामो कुशः कुसो ॥

जश्शसोर्लोपः ॥ २ ॥

स्यात्पञ्चम्यत इत्यत्र जश्शसोः परयोस्ततः ।
भवेल्लोपः पसीदन्तु देवा देवे णमस्सहं[1] ॥

---

१ देवान्नमस्यत.

अतोऽम्मः ॥ ३ ॥

अमोऽकारस्य लोपः स्यादत उत्तरवर्तिनः ।
वच्छं पेच्छेह वंदेह सूरं चंदं णिअच्छह[1] ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरयोष्टामोर्णकारत्वं विधीयते ।
हरेण मअणो दड्ढो आइच्चाण गणो अअं[2] ॥

भिसो हिः ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरभूतस्य भिसो हित्वं विधीयते ।
सुरेहि सोहिओ सग्गो गंतव्वो सुकएहि जो[3] ॥

---

१ वृक्षं पश्यत-वन्दध्वं सूर्यं चन्द्रं पश्यत. २ हरेण मदनो दग्धः आदित्यानां गणोऽयम् । टी. कल्पलतिकामते हरेणं हराणं इति टामो रूपम्. ३ सुरैः शोभितः स्वर्गः गन्तव्यः सुकृतैर्यः टी. केवलः । सानुनासिकः सानुस्वारश्चेति-अन्यत्र । प्राकृतप्रकाशकल्पलतिकयोस्तु केवलं हिरादेशो विहितः.

ङसेरा दो दु हयः ॥ ६ ॥

ङसेश्चत्वार आदेशाः स्युरादोदु हिरित्यमी ।
आदोरुक्खा पलासादो असोआदु दुमाहि[1]च ॥

भ्यसो हिंतो सुंतो ॥ ७ ॥

हिंतो भवति सुंतो च भ्यसोऽतोऽनन्तरस्य तु ।
आधोरणा गआहिंतो मेहासुंतो गआ प[2]आ ॥

स्सो ङसः ॥ ८ ॥

परस्यातः सकारः स्याद्विरुक्तिविकटो ङसः ।
देवदत्तस्स डित्थस्स डवित्थस्स अ मंदि[3]रं ॥

---

१ आगतो वृक्षात्पलाशादशोकाद्द्रुमाच्च । टी. तो दो दु हि हित्तो इत्येत आदेशा भवन्ति दकारस्य लुक् चेत्यन्यत्र. २ आधोरणा गजेभ्यो. मेघेभ्यो गतानि पयांसि. टी. त्तो दो दु हि इत्यधिकमन्यत्र. ३ देवदत्तस्य डित्थस्य डवित्थस्य च मन्दिरम्.

ङेरे म्मि ॥ ९ ॥

ए स्या न्ङेरुत्तरस्यातो म्मिकारश्च द्विरुक्तिमान् ।
णाराअणे मिआ लोआ च्छप्पआ पदुमम्मि वॅ[1] ॥

सुपस्सु ॥ १० ॥

सुपोऽतोनन्तरस्थस्य सुकारादेश उच्यते ।
सुअणेसु गुणा होन्ति रसिएसु रसा विअॅ[2] ॥
सुविधानं विनाप्यत्र सुत्वे सिद्धे सुपः पुनः ।
द्वित्वेऽपि च वहुत्वं स्यादिति सोऽयं विधिर्भवेत् ॥

जस्ङस्यास्सु दीर्घः ॥ ११ ॥

परतो जसि दीर्घः स्यान्ङसावामि च तद्यथा ।
वच्छा सोहन्ति वच्छादु णेइ वच्छाण पॅत्तअं[3] ॥

ए च सुपि ॥ १२ ॥

अत्रैकवचनाज्जातौ सुप्येत्वं परतो भवेत् ।

---

१ नारायणे मिता लोकाः षट्पदाः पद्म इव. २ सुजनेषु गुणा भवन्ति. रसिकेषु रसा इव. ३ वत्साः शोभन्ते। वृक्षान्नय वत्साना पत्रकम्.

चकारादथदीर्घश्च यत्रातो नेतरो विधिः ॥
धम्मे रमेइ अत्थेण कामेण अ ण वंचिओ ।
मोक्खेसु जे पवट्टन्ति तिवग्गो तेहि वंचिओ ॥
रुक्खा हीनगुणा होन्ति जणासुन्तो च कथ्यताम्।
विमोहो विसआसुंतो रमासुंतो विजो जणो ॥
णमो तस्स करेम्मि त्ति[1] वृत्तिः स्यादेत्वदीर्घयोः ॥

क्वचिन्ङसिङ्योर्लोपः ॥ १३ ॥

अकारस्य क्वचिल्लोपो ङसिङ्योः परतो भवेत् ।
अतो णइ जलं मेहा चंदे लसइ लंछेणं[2] ॥

---

१ धर्मे रमते अर्थेन कामेन च न वञ्चितः । मोक्षेषु ये प्रवर्त्तन्ते त्रिवर्गस्तैर्वञ्चितः । वृक्षा हीनगुणा भवन्ति जनेभ्यश्च कथ्यताम् । विमोहो विषयेभ्यो रमाभ्योऽपि यो जनः नमस्तस्य करोमीति. २ टी. मेघशब्दे पचम्येकवचने ङसौ अनेनाल्लोपे ङसेरादोदुहय इत्यकारादेशे हत्वे च मेहा इति रूप. मेघादित्यर्थः । चन्द्रशब्दे सप्तम्येकवचने ङौ अल्लोपे ङेरेम्मीति ङेरेत्वे रेफलोपे च चन्दे इति रूपम्-नदीजल मेघात्-चन्द्रे लसति लाञ्छनम्.

टो णा ॥ १७ ॥

टा इत्येतस्य णाभावः स्यात्परस्येदुतोः पुनः ।
अग्गिणा वाउणा जाओ वण्हिणा विण्हुणा तथा[1]॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

सुभिस्सुप्स्विदुतोर्दीर्घः परतः स्यात्कईगुरू ।
सुजसोः परतो दीर्घ इदुतोरयमीदृशः ॥
अग्गीहि सह वाऊहि कारिदाओ तथा भिसि ।
मद्दो हत्थीसु चारूसु भाइ दीर्घस्तथा सुपि[2] ॥

जसो वा स्त्रियामुदोतौ ॥ १९ ॥

उत्वमोत्वं च जायेते द्वावादेशौ जसः स्त्रियाम् ।
सर्वेषामपि शब्दानामथवा स्यात्तदन्तता ॥

---

१ अग्निना वायुना जातो वह्निना विष्णुना तथा.
२ कवि. कवयः गुरु' गुरवः । टी. जसिजस्ड स्याम्स्विति-सौ प्रकृतसूत्रेण च दीर्घविधानादुभयत्र तुल्य रूपम् । छा. अग्निभि' वायुभि.············मदो हस्तिषु चारुषु भाति-भ्यस्यपि केचिदाहुर्दीर्घम्.

होन्ति मालाउ मालाओ पक्षे माला णईउ च।
णईओ च णई वा स्याद्वधूशब्दोऽपि तद्वि[1]धः॥

अमि ह्रस्वः ॥ २० ॥

परतोऽमि स्त्रियां ह्रस्व-उच्यते-तद्यथा पुनः।
मालं-गुंफसु-पेच्छेसु-णारिं कंडुं विमुंचसु[2]॥

टाङसिङस्ङीनामिदुददादेतः ॥ २१ ॥

स्त्रियां टाङसि ङस्ङीनां चतुर्णामविशेषतः।
उक्ता इदुददादेतः पञ्चादेशा इमे यथा॥
णईइ पूरिओ सिंधू णईउ च णईअ च।
णईआ च णईए च वध्वामप्येवमेव हि॥
वहूइ चंचलो कामो वहूउ च वहूअ च।
वहूआ च वहूए च नद्यामप्येवमेव हि॥
णडीइ सरिसं णट्ठं णडीउ च णडीअ च।
णडीआ च णडीए च तन्वामप्येवमेव हि॥

---

१ भवन्ति मालाः। नद्यः. २ माला गुम्फस्व-पश्य...
...डूं विमुञ्च.

तणूइ-सहिआ-लच्छी तणूउ च तणूअ च ।
तणूआ च तणूए च तएवं दर्शिताः क्रमात्[1] ॥

नातोऽदातौ ॥ २२ ॥

आतः परावदातौ न भवतोऽन्ये त्रयः स्मृताः ।
केसा मालाइ मालाउ मालाए वासिआ तुह[2] ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २३ ॥

आकारस्तद्वदीकारः स्त्रियां स्तो बहुलं ततः ।
हसमाणा हसमाणी सामला सामली भवेत्[3] ॥

नपुंसके सोर्बिन्दुः ॥ २४ ॥

नपुंसके भवेद्यः सुस्तस्य बिन्दुर्विधीयते ।
कुंडं सुंडं मुहं छत्तं णेत्तं वित्तं धणं वणं[4] ॥

---

१ नद्यापूरितः सिन्धुरिति पञ्चानामर्थः एव नद्याः २ नद्याम्-(वध्वा चञ्चलः कामः ५ वध्वाः २ वध्वाम्-(नद्या सदृशं नष्ट ५ नद्याः २ नद्याम् (तन्वा सहिता लक्ष्मीः । तन्वाः २ तन्वाम्) २ केशा मालया वासितास्तव. ३ सहमाना स्यामला. ४ कुण्डम्-सुण्डम्-मुखम् छत्रम् नेत्रम् वित्तम् धनम् वनम्.

ई जश्शसोर्दीर्घश्च ॥ २५ ॥

जश्शसोर्मतमीत्वं तत्सन्नियोगान्नपुंसके ।
तयोश्च परतोर्दीर्घः प्राग्वृत्तस्य भवत्यचः ॥
वणाई च दहीई च महूई च तथा पुनः ।
परतो जश्शसोरीत्वं यत्र स्याद्बहुलं हि तत् ॥
वहूमुहाइ दट्ठूण तज्जन्ति पदुमाइ किं ।
एवमीकारमुल्लंघ्य बाहुल्यादित्वमिष्यते ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २६ ॥

स्फुरत्यामन्त्रणे न स्यादोत्वं सौ परतस्त्रिषु ।
दीर्घबिन्दू च देकाम देविलासिनि देमहु ॥

आत ए ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे भवत्येत्वमातस्सौ परतः स्त्रियाम् ।
हे माले महिले मुद्धे जाए बाले सिले तथा ॥

---

१ वनानि-दधीनि-मधूनि-वधूमुखानि दृष्ट्वा लज्जन्ति पद्मानि किम्. २ हेकाम-हेविलासिनि-हेमधु. ३ मुग्धे-जाये-शिले.

इदूतोर्ह्रस्वः ॥ २८ ॥

ईदूतोः स्यात्स्त्रियां ह्रस्वः स्फुरत्यामन्त्रणे यथा।
देणारि महि चाउंडि देकंदु वहु वीरसु।

ऋत आरस्सुपि ॥ २९ ॥

ऋतस्तावत्पदान्त्यस्य भवेदारः परे सुपि।
पुंसि प्रायेण भत्तारो कत्तारो तद्वदिष्यते॥

मातुरा ॥ ३० ॥

संबंधार्था हि सा षष्ठी मातुरित्यत्र या भवेत्।
तत्सम्बन्धिन आत्वं स्यान्माआ मालादिवत्परम्॥

उज्जश्शष्टाङस्सु वा ॥ ३१ ॥

ऋत उत्वं भवेज्जश्शष्टाङस्सु परतो न वा।
भत्तुणो होन्ति भत्तू वा भत्तारो वा जसि क्रमात्॥
भत्तुणो एहि भत्तू वा भत्तारो वा शसि क्रमात्।
भत्तुणा सहिदा बाला भत्तारेण तथैव टि॥
भत्तुणो ङसि भत्तुस्स भत्तारस्स च वा भवेत्।
इष्यते भर्त्तुरित्वं वा तथा भवति भत्तिणो॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३२ ॥

अरादेशः पितृभ्रातृजामातृणामृतो भवेत् ।
पिअरो भाअरो तद्वदपि जामाअरो तथा[1] ॥

आ च सौ ॥ ३३ ॥

आत्वं सौ परतस्तेषां चकारात्तु भवेदरः ।
पिआ च पिअरो भाआ भाअरो तादृशः परः[2] ॥

राज्ञः ॥ ३४ ॥

परतः सौ भवत्यात्वं राज्ञोऽन्त्यस्य हलो लुकि ।
सामर्थ्यात्स्यादकारस्य राजा राआ निगद्यते ॥

आमन्त्रणे बिन्दुर्वा ॥ ३५ ॥

आमन्त्रणे भवेद्राज्ञो बिन्दुः सौ परतो न वा ।
देराअं परिपालेसु महिं देराअ वा भवेत्[3] ॥

जश्शस्ङसां णो वा ॥ ३६ ॥

राज्ञो जश्शस्ङसां णोत्वं विकल्पेन विधीयते ।

---

१ सुपि-आरापवादः. २ पिता-भ्राता. ३ हे
महीम.

राआ वा होन्ति राआणो जसः कार्यं क्रमादिदम्॥
राआणे सेवए सेह्ला राआणो वा तथा शसि।
राइणो केअरं रज्जं रण्णो राअस्स वा ङसि॥

आमो णं॥ ३७॥

आमो विधीयते णत्वं राजन् शब्दे तु नित्यवत्।
राज्ञां भवति राआणमित्याहुः शब्दकोविदाः॥

टो णा॥ ३८॥

राजन् शब्दस्य णाभावः टा इत्येतस्य कथ्यते।
राज्ञा रक्षितमित्यर्थे रण्णा वा राइणाऽथ वा॥

ङसो द्वित्वं ङलोपश्च॥ ३९॥

ङसो द्वित्वं ङलोपश्च चकाराण्णोत्वमुच्यते।
भवेद्रज्यमिदं रण्णो राणो वा जज्जमेव हि[1]॥

इदद्वित्वे॥ ४०॥

द्वित्वाभावे भवेदित्वं जात्परं टाङसोः पुनः।

---

१ भवेद्राज्यमिद राज्ञो राज्ञो वा जय्यमेव हि.

राइणा रक्खिआ भूमी राइणो केरआ मही[1] ॥

णो णमो राद् ङसि ॥ ४१ ॥

परतो णो णमो रात्वमङस्यत्र विधीयते ।
राआणो होन्ति राआणं रण्णोवा राइणो ङसि ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४२ ॥

आत्मनस्तु विकल्पेन अप्पाणा देश उच्यते ।
अप्पाणो पुनरत्ता वा स्यादप्पा वा यथाविधि ॥

इत्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४३ ॥

अनादेशे भवेदित्वं द्वित्ववर्जं च राजवत् ।
अत्ता सोऽयं भवत्यप्पा स्यादादेशे तु वृक्षवत् ॥

ब्रह्मादयोप्येवम् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मादयोऽपि शब्दाः स्युरात्मवद्रूपलक्षणे ।
ब्रह्मा बह्मा भवत्यूष्मा उम्हा तद्वद्युवा जुवा ॥

1 राज्ञा रक्षिता भूमिः राज्ञः केया मही.

सर्वादेर्जस ए ॥ ४५ ॥

सर्वादेः सर्वनाम्नः स्याज्जस एत्वं परस्य तु ।
सव्वे एक्के परे अण्णे के जे ते इअरे ईमे[1] ॥

ङेः स्सिम्मित्थाः ॥ ४६ ॥

उक्ता द्विभूताः स्सिम्मित्था सर्वादेरुत्तरस्य ङेः ।
सव्वस्सि पुनरण्णम्मि परत्थ च तथा तथा ॥

इदमेतत्किंयत्तद्भ्यष्ट इणा वा ॥ ४७ ॥

इणा स्यादिदमेतत्किं यत्तद्भ्यष्टः परस्य वा ।
इमिणा एमिणा तद्वत्किणा भूयो जिणा तिणा ॥
इमेण पुनरेदेण केण जेण च तेण च ।
इत्येवं वा प्रयोक्तव्याः पञ्च स्युरिदमादयः ॥

आम एसिं ॥ ४८ ॥

स्यादेसिमिदमादिभ्य आमः स्थाने विकल्पतः ।
इमेस्सिं तद्वदन्येषु पक्षे स्याद्वृक्षशब्दवत् ॥

---

१ सर्वे एके परे अन्ये के ये ते इतरे इमे.

किंयत्तद्भ्यो ङस आसः ॥ ४९ ॥

आस इत्ययमादेशः कियत्तभ्यो ङसो भवेत् ।
विभाषा कास वा कस्स जास तास तथापरौ ॥

ईतस्सास्से ॥ ५० ॥

ईतस्सास्से किमादिभ्यो ङसो वा भवति स्त्रियाम् ।
किस्सा किस्सेऽथवा तद्वत्पञ्च स्युरिदमादयः ॥

डेर्हिं ॥ ५१ ॥

हिं वा डेः स्यात्किमादिभ्य उत्तरस्य कहिं जहिं ।
तहिं पक्षे भवेत्कत्थ जम्मि तत्थ तथा मतम् ॥

आहे इआ च काले ॥ ५२ ॥

आहे इआ इतीमौ द्वौ काले वाच्ये मतौ च ङेः।
किमादिभ्यश्चकारेण डेस्सिम्मित्थास्तथैव च ॥
काहे जाहे तथा ताहे कइआ जइआ पुनः ।
आ कम्मि कस्सि च तथा तद्वत्कहिं जहिं ॥

त्तो दो ङसेः ॥ ५३ ॥

किमादिभ्य इह त्तो दो ङसेः स्यातामुभावपि ।
कत्तो कदो जदो जत्तो तदो तत्तो भवेत्पुनः ॥

तद् ओ ॥ ५४ ॥

तद् ओत्वं ङसेर्ब्रूयात्तदः स्वेनाप्यचा सह ।
तो तत्तो क इमं अग्गे इति लक्ष्ये प्रसिध्यति ॥

ङसा वा से ॥ ५५ ॥

तच्छब्दस्य ङसा सार्धं सेभाव इह वा भवेत् ।
से धणं तास वा तस्स तथा लक्ष्येषु दृश्यताम् ॥

आमा सिं ॥ ५६ ॥

आमा सह सिमादेशस्तच्छब्दस्य विकल्पतः ।
सिं वच्छाणं फलं पोप्फं पक्षे ताणमितीह वा ॥

किमः कः ॥ ५७ ॥

परतः सुपि कादेशः किंशब्दस्य प्रयुज्यते ।
स्वादीनां प्रकृतत्वेन को के कं कस्स कम्मि च ॥

इदम इमः ॥ ५८ ॥

इदमः परतः स्वादाविमादेशः प्रकीर्तितः ।
इमो इमे इमेणं च नेयमेवं परत्र च ॥

स्सास्सिमो रत् ॥ ५९ ॥

इदमः स्सस्सिमो रत्वं परतस्तु विकल्पतः ।
अस्स रज्जं ण ओ अस्सि इमस्से मस्सिमेत्र वा ॥

ङेर्देन हः ॥ ६० ॥

इदमो ङेर्दकारेण सह हत्वं भवेन्न वा ।
इह पक्षे भवेदस्सिं इमस्सिं वापि जायते ॥

न त्थः ॥ ६१ ॥

ङेः स्सिम्मित्था इति प्राप्ते त्थादेशो नेदमो भवेत् ।
इह ठाइ च अस्सिं वा इमस्सिं भवति त्रिधा ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ ६२ ॥

स्वमोः परत आदेशा इदमः स्युर्नपुंसके ।
पुनरिणं चात्र तृतीय इणमो मतः ॥

इदं धणमिणं कुंडमिणमो वणमंडलम् ।
प्रायो लोपापवादार्थमिदमित्यार्थिको विधिः ॥

एतदः सावोत्वं वा ॥ ६३ ॥

एतदः परतः सौ वा भवत्योत्वं तु तद्यथा ।
एस गच्छइ राएसी एसो कुणइ साहसम्[1] ॥

त्तो ङसेः ॥ ६४ ॥

त्तो इत्येष द्विरुक्तः स्यादेतदो वा ङसेः पुनः ।
एत्तो वा पुनरेआदो एआदु च तथा पुनः ॥

त्तोत्थयोस्तलोपः ॥ ६५ ॥

त्तोत्थयोः परतो लोपस्तकारस्यैतदो भवेत् ।
एत्तो एइ महाराओ इत्थ ठाअइ मंडवे[2] ॥

तदेतदोः सस्सावनपुंसके ॥ ६६ ॥

तदेतदोस्तकारस्य सादेशस्त्वनपुंसके ।
परतः सौ तु सो एसो तं एदं स्यान्नपुंसके ॥

---

१ एषा गच्छति राज्यश्रीः एष करोति साहसम्. २ एतस्मादेति महाराजः । एतस्मिंस्तिष्ठति मण्डपे.

अदसो दो मुः ॥ ६७ ॥

अदसस्तु दकारस्य मुत्वं स्यात्परतः सुपि ।
अविशेषेण सर्वेषु लिङ्गेष्वपि च दृश्यताम् ॥
अमूचंदो अमूजोण्हा अमुं कुमुअमुज्जलं[1] ।
वायुशब्दवधूशब्दमधुशब्दा इव त्रिषु ॥

हश्च सौ ॥ ६८ ॥

दकारस्यादसो हत्वं परतः सौ भवेत्त्रिषु ।
ओत्वादि बहुलं न स्यादह सेलो णई वणं[2] ॥*॥

पदस्य ॥ ६९ ॥

पदस्येत्यधिकारोऽयं द्विशब्दस्य विधेरधः ।
वेदितव्यं पदस्येति यदितोऽनुक्रमिष्यते ॥

युष्मदस्तु तुवं सौ ॥ ७० ॥

स्यातां युष्मत्पदस्य द्वावादेशौ परतश्च सौ ।
तुं तुवं चेति तुं होसि तुवं सोहसि चन्दमो[3] ॥

---

१ असौ चन्द्रः असौ ज्योत्स्ना अदः कुमुदमुज्ज्वलम्
सौ शैलो नदी वनम्. ३ त्वं भवसि त्वं शोभसे चन्द्रम

तुम-ममि च ॥ ७१ ॥

परतोऽमि तुमं च स्याच्चकारात्परतश्च सौ ।
तुमं पेच्छामि सौ भूयस्तुं सोहसि तुवं तुमं[1] ॥

तुज्झे तुम्हे जसि ॥ ७२ ॥

तुज्झे तुह्ले इतीमौ द्वावादेशौ परतो जसि ।
युष्मत्पदस्य तेन स्यात्तुज्झे तुम्हे णिअच्छह[2] ॥

वो च शसि ॥ ७३ ॥

परतः शसि वोभावः स्याच्चकारेण यौ जसि ।
आदेशौ तौ च वो एमि तुज्झे तुम्हे णमामि हं[3] ॥

टाङ्योस्तइ तए तुए तुमए ॥ ७४ ॥

युष्मदः परतष्टाङ्योः सतोस्तइ तए तुए ।
तुमए चेति चत्वार आदेशाः स्युर्द्वयोरपि ।

---

१ त्वां पश्यामि त्वं शोभसे. २ यूय पश्यत. ३ युष्मान्नमास्यहम्.

तइ दिण्णं तए दिण्णं तुए च तुमए कअं ।
तइ रज्जं तए चित्तं तुए च तुमए ठिअं[1] ॥

ङसि तुव-तुम-तुह-तुब्भ-तुज्झ-तुम्हाः ॥ ७५ ॥

तुव-तुज्झ-तुमा-स्तुब्भ-तुह-तुम्हाः षडप्यमी ।
ङसि युष्मत्पदस्य स्युस्तुव जाआ तथा परे[2] ॥

आङि च तेदे ॥ ७६ ॥

ते दे स्यातां तृतीयैकवचने चान्ङसि स्मृतौ ।
आङि ते दे कअं चित्तं ङसि तेदे वणं इणं[3] ॥

तुमाइ च ॥ ७७ ॥

तुमाइः स्यात्तृतीयैकवचने सति युष्मदः ।
त्वया घटितमित्यत्र तुमाइ घडिअं विदुः ॥

---

१ त्वया दत्तं त्वया कृतं त्वयि राज्यं त्वयि चित्तं त्वयि स्थितम्. २ तव जाया. ३ त्वया कृत चित्र तव वनमिदम्.

तुज्झेहि तुम्हेहि भिसि ॥ ७८ ॥

तुज्झेहि भिसि तुह्मेहीत्यपि द्वौ युष्मदः स्मृतौ ।
तुज्झेहि लिहिअं चित्तं तुह्मेहि कहिअं इणं[1] ॥

ङसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ७९ ॥

ङसौ तत्तो तइत्तो च तुमादो च तुमादु च ।
तुमाहीत्यपि पञ्च स्युरादेशा युष्मदः क्रमात् ॥
तत्तो तइत्तो इत्यन्यदेवं रूपं निरूप्यताम् ।
ग्रन्थबाहुल्यशङ्कातः सर्वेषां नोपदिश्यते ॥

तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो भ्यसि ॥ ८० ॥

तुम्हाहिंतो भवेत्तद्वत्तुम्हासुंतो अपि भ्यसि ।
तुम्हाहिंतो धणं देमि तुम्हासुंतो णमो सुरा ॥
तुम्हाहिंतो धणं लब्धं तुम्हासुंतो विणिग्गओ[2] ॥

---

१ युष्माभिर्लिखित चित्र युष्माभिः कथितमिदम्. २ युष्मभ्य धन ददामि युष्मभ्य नमः सुराः. युष्मद्धनं ल० युष्मद्विनिर्गतः

वो-ह्रौ-तुज्झाण-तुम्हाण-मामि ॥ ८१ ॥

वो ह्रौ तुज्झाण तुम्हाण मामि तु स्याच्चतुष्टयम्।
वो वा धणं ह्रौ धणं वा तुज्झाणं धणमित्यपि ॥
तुम्हाणं धणमित्याहुः प्राकृतज्ञानकोविदा[1]: ॥

ङौ तुमस्सि तुमम्मि ॥ ८२ ॥

ङौ तुमस्सि तुमम्मीति द्वावादेशौ च युष्मदः।
तुमस्सिं णिहिआ लच्छी तुमम्मि णिहिओ जओ[2]॥

तुम्हेसु तुज्झेसु सुपि ॥ ८३ ॥

युष्मत्पदस्य तुम्हेसु तुज्झेसु परतः सुपि।
तुम्हेसु संठिअं कज्जं तुज्झेसु ठिअमित्यपि[3] ॥ * ॥

अस्मदो ह्रमहमहअं सौ ॥ ८४ ॥

हं अहं अहअं चेति त्रयोऽप्यस्मत्पदस्य सौ।
परतस्स्युरिहादेशा हं अहं अहअं वणे[4] ॥

---

१ युष्माकं धनम्. २ त्वयि निहिता लक्ष्मीः त्वयि हितो जयः. ३ युष्मासु संस्थितं कार्यम्. ४ अहं वने.

म्मिरम्मि च ॥ ८५ ॥

अम्मि सत्यस्मदो म्मि स्याच्चकारात्परतश्च सौ ।
म्मि पेच्छसु पिए तामि होमि तुज्झ पसाअओ[1] ॥

मं ममं ॥ ८६ ॥

आदेशौ मं ममं चेति तत्रापि परतः स्मृतौ ।
अस्मत्पदस्य मं पेच्छ ममं पेच्छसु वेल्लहे[2] ॥

अम्हे जश्शसोः ॥ ८७ ॥

अम्ह इत्ययमादेशो जश्शसोः परयोर्भवेत् ।
अस्मत्पदस्य तेन स्यादम्हे पेच्छाम पेच्छसु[3] ॥

आङि च मे ममाइ ॥ ८८ ॥

अस्मत्पदस्य सत्याङि भवेन्मे च ममाइ च ।
मे किवि भणिअं कव्वं ममाइ लिहिअं च[4] तं ॥

---

१ मा पश्य प्रिये-तस्मादहं भवामि तव प्रसादात्.
२ मा पश्य वल्लभे. ३ वय पश्यामः । अस्मान्पश्य.
४ मया किमपि भणित काव्यं मया लिखितं च तत्.

ङौ च मइ मए ॥ ८९ ॥

ङौ चकाराच्च सत्याङि स्यातां मइ मए इति ।
ऊढो मइ मए कामो माणो मइ मए ठिओ[1] ॥

अम्हेहि भिसि ॥ ९० ॥

आदेशोऽभिहितस्सोऽयमम्हेहीत्यस्मदो भिसि ।
अम्हेहि रक्खिओ धम्मो कासारेहि रसो विअ[2] ॥

मत्तो-मइत्तो-ममादो-ममादु-ममाहि ङसौ ॥ ९१ ॥

ङसौ मत्तो मइत्तो च ममादो च ममादु च ।
ममाहि चेति पञ्च स्युर्गओ मत्तो तथा परे[3] ॥

अम्हाहिंतो अम्हासुंतो भ्यसि ॥ ९२ ॥

अम्हाहिंतो भवेत्तद्वदम्हासुंतो अपि भ्यसि ।
अम्हाहिंतो गआ दोसा अम्हासुंतो गओ मदो[4] ॥

---

१ ऊढो मया कामः। मानो मयि स्थितः. २ अस्माभी रक्षितो धर्मः कासारै रस इव. ३ गतो मत्. ४ अस्मत् दोषाः। अस्मत् गतो मदः.

मे-मम-मह-मज्झा ङसि ॥ ९३ ॥

असत्पदस्य निर्दिष्टा आदेशा ङसि मे मम ।
मह मज्झेति चत्वारो मे धणं त्वपरे तथा[1] ।

णो अम्ह अम्हाणमम्हो आमि॥९४॥

आमि णो अम्ह अम्हाण अम्हो इत्यसदः स्मृताः ।
आदेशा इह चत्वारो णो धणं तादृशाः परे[2] ॥

ममस्सि ममम्मि ङौ ॥ ९५ ॥

ङौ ममस्सि ममम्मीति द्वावादेशाविहासदः ।
ममस्सि णिहिअं दुक्खं ममम्मि पडिअं सुहं[3] ॥

अह्मेसु सुपि ॥ ९६ ॥

आदेशोऽसत्पदस्य स्यादह्मेसु परतः सुपि ।
अह्मेसु लग्गए दिट्ठी फोप्फेसुं भमरि व्व से[4] ॥*॥

---

१ मे धनम्. २ अस्माकं धनम्. ३ मयि निहितं दुःखं मयि पतितं सुखम्. ४ अस्मासु लगति दृष्टिः पुष्पेषु भ्रमरीवास्याः.

द्वेर्द्दो ॥ ९७ ॥

पदस्येति निवृत्तं तद्द्वेर्दोत्वं स्यात्सुपुद्गमे ।
दो जणा दोहि णिप्फण्णं ठिअं दोसु तथा परे ॥

त्रेस्तिः ॥ ९८ ॥

स्वाद्युत्पत्तौ त्रिशब्दस्य तिरादेशो विधीयते ।
तिगुणा तीहि णिक्कंतं तीसुंतो तीहि राअइ ॥

तिण्णि जश्शस्भ्याम् ॥ ९९ ॥

तिण्णिरित्ययमादेशस्त्रेर्जश्शस्भ्यां सह स्मृतः ।
तिण्णि सोहन्ति राआणो तिण्णि पेच्छसु वल्लहे ॥

द्वेर्दुवे वेण्णि वा ॥ १०० ॥

द्वेरुक्तो सह जश्शस्भ्यां दुवेवेण्णीत्युभावपि ।
दुवे वेण्णि गुणादो वा दुवे वेण्णि णिअच्छसु ॥

---

१ द्वौ जनौ द्वाभ्या निष्पन्न स्थित द्वयोः. २ त्रयो गुणास्त्रिभिर्निष्क्रान्त, त्रिभ्यस्त्रिषु राजति. ३ त्रयः शोभन्ते राजानः त्रीन्प्रेक्षस्व वल्लभे. ४ द्वौ गुणौ । द्वौ पश्य.

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ १०१ ॥

चतुश्शब्दस्य चत्तारो चत्तारीति द्वयं भवेत् ।
जश्शस्भ्यां सह चत्तारो होन्ति चत्तारि पेच्छ[1]सु ॥

एषा मामो ण्हं ॥ १०२ ॥

द्वेस्त्रेश्च चतुरश्चेति त्रयाणामविशेषतः ।
आमो ण्हादेश उक्तस्तद्दोण्ह तिण्ह चउण्ह[2] च ॥

शेषोऽदन्तवत् ॥ १०३ ॥

यस्मात्सुपोऽनदन्तत्वान्नोक्तः शब्दादसौ पुनः ।
अदन्तवद्भवेत्पूर्वविधानस्याविरोधतः ॥
अग्गी अग्गीहि अग्गीदो वाऊसु च कइम्मि च ।
मालाहिं च वहूहिं च द्रष्टव्यं धीमताखिलम्[3] ॥

ङसिङ्योर्नादेतौ ॥ १०४ ॥

अदन्तत्वेऽनदन्तानामादेतौ न ङसौ नङौ ।
ङसावग्गीदु वाऊदो ङौ कविम्मि महुम्मि च[4] ॥

---

१ चत्वारो भवन्ति चतुरः पश्य. २ द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णाम्. ३ अग्नयो अग्निभिरग्नेर्वायुषु कवौ मालाभिर्वधूभिः. ४ अग्नेर्वायोः कवौ मधुनि च.

ए भ्यसि ॥ १०५ ॥

भ्यस्येत्वमनदन्तानां न भवेन्नाप्यदन्तता ।
अग्गीसुंतो महूहिन्तो वहूहिन्तो तथापरे ॥

द्विवचने बहुवचनम् ॥ १०६ ॥

भवेद्द्वित्वे वहुत्वं च सर्वशब्दप्रवृत्तिषु ।
दोहि बाहूहि वेढन्ति दम्पई हापरोप्फरं[1] ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ १०७ ॥

चतुर्थ्याः सर्वशब्देषु षष्ठ्यादेशः प्रयुज्यते ।
सत्थि गोवम्हणाणं च णमो हरिहराण च[2] ॥
टाभिसाम्सुप्सु चेद्बिन्दुर्जश्शसोश्च नपुंसके ।
दृश्यते कुत्र चिल्लक्ष्ये मांसादित्वं तदा भवेत् ॥*॥

॥ इति प्राकृतमञ्जर्यां सुब्विभक्तिनिरूपणं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥ * ॥

---

१ द्वाभ्यां वाहुभ्यां वेष्टेते दम्पतीह्यपरस्परम्. २ स्व-गोब्राह्मणाना च नमो हरिहरयोः.

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

तिङन्तप्रक्रिया ।

परिच्छेदे तु पूर्वस्मिन्विहिताः सुब्विभक्तयः
इदानीमिह धातुभ्यो योज्यन्ते तिङ्विभक्त

ततिपो रिदेतौ ॥ १ ॥

ततिपोरित्वमेत्वं च प्रत्येकं भवतस्तिङोः ।
सहए सहइ द्वेधा तथा भासइ भासएं[1] ॥

तिप्थासोः सि से ॥ २ ॥

सिपस्थासश्च निर्दिष्टौ द्वावादेशौ तथा सि
पढसे पढसीत्येव तथा वड्ढसि वेड्ढसे[2] ॥

इण्मिपोर्मि ॥ ३ ॥

इण्मिपोरुभयोरेको मिकारादेश उच्यते ।
तुवरामि चिराआमि पवड्ढामि पढामि चें[3] ॥

---

१ सहति भासते. २ पटसि वर्धसे. ३ त
रायामि प्रवर्द्धे पटामि.

न्ति-ह्-त्थ-मो-मु-मा वह्वषु ॥ ४ ॥

वह्वषु न्ति-ह्था-मोमुमा इत्येते क्रमात्त्रिषु ।
प्रथमे त्वेक एव द्वौ मध्यमेऽथोत्तमे त्रयः ।
प्रथमे होन्ति वड्ढन्ति मध्यमे होह वड्ढथ ॥
उत्तमे मुणिमो होमु तुवराम वसाम च[1] ॥

अत एसे ॥ ५ ॥

ततिपोरपि सिप्थासोरेत्वं सेत्वं च ये मते ।
अतोनन्तरमेवैते निषिध्येते ततोऽन्यतः[2] ॥
हसए पढए पक्षे हसेइ च पढेइ च ।

---

१ भवन्ति वर्द्धन्ते भवथ-वर्धध्वे-जानीमः भवाम-त्वरामहे-वसामः. २ नियमार्थमिदं सूत्रमकारान्तादेव, एसे, इति भवति, नान्यत इति गमयति, तेनादन्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथममध्यमयोरेकवचनस्य यथासंख्यं ए, से, इत्यादेशौ वा भवतः, पक्षे इ, सि, इत्यपि-इत्थं चानदन्तानां धातूनां त्मनेपरस्मैपदित्वभेदोपीति फलति.

णेइ होइ तथा देइ प्रतिषेधफलं त्विदम्[1] ॥

अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

सिप्थासोरनुवृत्त्या सिप्यस्तेर्लोपो विधीयते ।
तत्परस्मैपदित्वेन सन्तोसि पुरिसोसि च[2] ॥

मि-मो-मु-मानां ह्रोऽधश्च ॥ ७ ॥

अधो मिमोमुमानां हः स्यादस्तेर्लुक् च पूर्ववत् ।
आगओम्हि णिसिद्धम्हो सिणिद्धम्ह, गअम्ह च[3] ॥

यक ईअ इज्जौ ॥ ८ ॥

ईय इज्ज इतीमौ द्वौ प्रत्ययस्य यकः स्मृतौ ।
हसीअइ गणिज्जन्ति महीअसि गणिज्जमि[4] ॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

यदान्त्यस्य भवेद्द्वित्वं धातोर्नेमौ तदा स्मृतौ ।
प्रतिषेधफलं त्वेतद्यथा हम्मइ गम्मइ[5] ॥

---

१ हसति, पठति, नयति, भवति, ददाति. २ शान्तोऽसि पुरुषोऽसि च. ३ आगतोऽस्मि, निषिद्धाः स्मः स्निग्धाः स्मः गताः स्म.. ४ हस्यते.गण्यन्ते महीयसे.गण्ये. ५ हम्यते, गम्यते.

न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतुश्च शानचश्चैव न्तमाणौ भवतो द्वयोः ।
वड्ढन्तो हसमाणा च तुवरंतमिति त्रिषु[1] ॥

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियामी च न्तमाणौ च भवन्ति शतृशानचोः ।
वसई च रमन्ती च णच्चमाणा च रोहई[2] ॥

धातोर्भविष्यति हि ॥ १२ ॥

धातोः परो हिकारः स्यात्काले वाच्ये भविष्यति ।
सन्तो होहिइ होहिन्ति तथा होहिसि होहिमि[3] ॥

उत्तमैस्साहा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्साहा मतौ हिश्च चकारतः ।
ततो होस्सामि होहामो तथा होहिमि होहिमु[4] ॥

---

१ वर्धन्तो, हसमानाश्चत्वरन्तम्. टी. प्राकृते पदाव्यवस्थितेर्व्यत्ययोत्र दर्शितः. २ हसन्ती, रममाणा नृत्यन्ती रुन्धती. ३ शान्तो भविष्यति-भविष्यन्ति-भविष्यसि-भविष्यामि. ४ भविष्यामि-भविष्यामः.

मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे गम्ये स्सं मतं वा मिना सह ।
होहिस्सं होहिमीत्येतदिच्छातः कथ्यते बुधैः[1] ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था ॥ १५ ॥

मोमुमैस्सह हिस्सा च हित्था च भवतो न वा ।
होहिस्सा वाऽथ होहित्था होहिमो वाऽथ होहिमु[2] ॥

कृ-दा-श्रु-वचि-गमि-रुदि-दृशि-रूपाणां काहं-दाहं-सोच्छं-वोच्छं-गच्छं-रोच्छं-दच्छमः ॥ १६ ॥

कृ-दा-श्रूणां वचेश्चैव गमेस्तद्वद्रुदेर्दृशेः ।
सप्तानां समरूपाणामप्येकस्मिन्भविष्यति ॥
काहं दाहं तथा सोच्छं वोच्छं गच्छं तथैव च ।
रोच्छं दच्छं च रूपेण मोच्छं भोच्छं च कीर्तिताः ॥

---

१ भविष्यामि. २ भवाम.

करिष्यामीति काहं[1] स्यात्तथोह्यन्तां परेऽपि च ।
मोक्ष्यामीति सरूपत्वं रूपशब्देन कथ्यते ॥
भविष्यत्युत्तमे ह्येते तत्राप्येकत्व एव च[2] ॥

श्रुवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं वा हिलोपश्च ॥ १७ ॥

श्रुवादीनां पुरादेशास्त्रिषु स्युः पुरुषेषु वा ।
वर्जयित्वाप्यनुस्वारं हिलोपश्च तथा भवेत् ॥
सोच्छइ स्यात्तथान्येषु ततः सोच्छहिसीति वा ।
एवं सोच्छेमि तद्वत्ते स्युरेकत्वबहुत्वयोः ॥
उदाहार्यं तथा सोच्छिहिन्ति सोच्छिन्ति दृश्यताम्

---

१ करिष्यामि, दास्यामि, श्रोष्यामि, वक्ष्यामि, गमिष्यामि, रोदिष्यामि, द्रक्ष्यामि, मोक्ष्यामि, भोक्ष्यामि.
२ श्रोष्यति, श्रोष्यन्ति, श्रोष्यसि, श्रोष्यथ, श्रोष्यामि, ॰ष्या : इत्यादि.

दु-सु-मु-विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

दुःसुर्मुश्च त्रयः प्रोक्ता एकस्मिन्वचने त्रिषु ।
विध्यादिषु तथार्थेषु होदु होसु च होमु च[1] ॥

न्तु-ह-मो बहुषु ॥ १९ ॥

बहुत्वे सति तेष्वेवं तुहमो इत्यमी स्मृताः ।
वड्ढन्तु पडिवालेह वसामो णिअ मंदिरे[2] ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च ज्जज्जौ वा ॥ २० ॥

वर्तमाने मतौ ज्जज्जौ कालेऽनद्यतनेऽपि च ।
भविष्यल्लक्षणे नो वा विध्यादिषु चकारतः ॥
होइ होज्ज तथा होज्जा होहिईत्यत्र चेदृशौ ।
विध्यादिष्वपि चैकस्मिन् प्रथमे दृश्यते ध्रुवम् ॥

---

१ भवतु, भव, भवानि. २ वर्धन्ताम्, प्रतिपालयत, वसामो निजमन्दिरे.

नानेकाचः ॥ २१ ॥

अनेकाचश्च धातोर्न ज्जौ स्यातामिहोत्तरौ ।
हसेइ तं हसिहिइ हसेउ च तथा तथा ॥
अनेकाचोऽपि केषांचित्पक्षे ज्जौ मताविह ।
प्रायस्तत्प्रथमैकत्वे विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥
नतु धातोरनेकाचो ज्जौ केषांचिदीप्सितौ ।
अन्येषां न परेषां तु धातुप्रत्ययमध्यगौ ॥

ईअ भूते ॥ २२ ॥

ईअ इत्ययमादेशो भूतार्थे च विधीयते ।
भुवीअ परिवालीअ पुढविं जेट्ठपंडवो[1] ॥

एकाचो हीअ ॥ २३ ॥

हीअ स्यात्पुनरेकाचो होहीअ च तथा परे ।
एकस्मिन्प्रथमे पुंसि दृश्यतेऽन्यत्र चेद्भवेत् ॥

---

१ बभूव पर्यपालयत्पृथिवीं ज्येष्ठपाण्डवः.

अस्तेरासी ॥ २४ ॥

अस्तेर्धातोर्भवेद्भूते काले लक्ष्येषु दृश्यताम् ।
आसी इत्ययमादेशः आसी राआ जहुट्ठिलो[1] ॥

णिच एदादेरात् ॥ २५ ॥

णिच एत्वं भवेदादेरात्वं चात्र विधीयते ।
कारेइ परिहासेइ संतारेइ तथा तथा ॥
अत आ मिपि वेत्यस्मादतोऽधिक्रियतामिति ।
सिंहावलोकनन्यायान्न स्यादात्वं यथा हलाम्[2] ॥

आवे च ॥ २६ ॥

आवे चेत्ययमादेश एत्वमात्वं च पूर्ववत् ।
हसावेइ च हासेइ तथाऽन्येषु च दृश्यताम् ॥

आवि क्तभावकर्मसु वा ॥ २७ ॥

आवि क्ते परतो भावकर्मप्रत्यययोर्मिथः ।

---

१ आसीद्राजा युधिष्ठिरः. २ कारयति, परिहासयति, संतारयति. टी. अत इत्यनुवृत्तेरादिहलामात्व न भवति.

हासाविअं क्ते परतो हासिअं वा निगद्यते ॥
पढाविज्जइ विज्जामे काराविज्जइ साहसं ।
अथवा वर्तितां भूयो हसिज्जइ तथा तथा ॥

नैदावे ॥ २८ ॥

क्ते भावकर्मणोश्चैव नत्वेदावे प्रकीर्तिते ।
पाढिअं हासिअं पश्चात्काराविअ मितीह वा ॥
पढावीअइ कव्वंमे वड्ढाविज्जइ मे फलं ।
पक्षे वड्ढिज्जइ फलं वड्ढिज्जाइअ मे फलं ॥
कारिज्जन्ति तथा पश्चात्करिज्जइ कराविअं ।
पड्ढाविज्जइ तद्वत्स्यात्पाडिअज्ज पढोविअं ॥

अत आ मिपि वा ॥ २९ ॥

आत्वं धातोरतोऽन्त्यस्य परतो मिपि कथ्यते ।
विकल्पेन ततो वेदं पढामि पढिमीति वा ॥

---

१ हासितं पाठ्यते विद्या, कार्यते साहसम्. २ पाठित
कारितं पाठ्यते काव्यं मे वर्ध्यते मे फलं । कारय-
तथा पश्चात्कारयति कारितं पाठ्यते, पाठितम्.

इच्च बहुषु ॥ ३० ॥

उत्तमे स्याद्बहुष्वित्वं चकारादात्वमप्यतः ।
हसिमो वा हसामो वा गदिमो वा गदामु वा ॥

क्ते ॥ ३१ ॥

क्तप्रत्यये तु परतो धात्वन्त्यस्येत्वमस्त्यतः ।
हसिअं पढिअं तद्वत्पाढिअं कारिअं तथा[1] ॥

एच्च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु ॥ ३२

परतः क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यत्स्वेत्वमुच्यते ।
चकारादित्वमप्यस्य धातोरन्त्यस्य जायते ॥
हसिऊण हसेऊण हसेउं हसिउं तथा ।
हसिअव्वं हसेएव्वं हसेहिन्ति हसिन्ति च[2] ॥

---

१ हसितं, पठित, तद्वत्पाठितं, कारित, तथा.
२ हसित्वा, हसितु, हसितव्य, हसिष्यन्ति.

लादेशे वा ॥ ३३ ॥

लादेशे परतो धातोरत एत्वं भवेन्नवा ।
पढेइ तद्वत् पेच्छेइ पक्षे पढइ पेच्छइ ॥
हसेअन्तो हसन्तो वा हसेमाणी तथैव वा ।
भुवेन्तं च भुवन्तं च त्रिषु चैवं विमृश्यताम्[1] ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां तिङ्विभक्तिनिरूपणं नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥ * ॥

---

१ पठति, पश्यति, हसन्, हसन्ती, भवन्.

अथ सप्तमः परिच्छेदः।

धात्वादेशाः।

अतिक्रान्ते परिच्छेदे तिङः प्रोक्ता विभक्तयः।
तासामाधारभूतानां धातूनां विधिरत्र तु ॥

भुवो होभुवौ ॥ १ ॥

भुवो हो भुव इत्येतौ धातोरादेशतां गतौ।
होइ होन्ति भुवन्तीह होन्तं भुवइ होहिई ॥

क्ते तु भूः ॥ २ ॥

क्तप्रत्यये तु परतो भू इत्यादेश इष्यते।
होभुवप्रतिषेधेन भूतं भूअं विदुर्बुधाः ॥

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

भवादेशो भुवो धातोः प्रादेरुत्तरवर्तिनः।
राआपभवए रज्जे ण संभवइ बम्हणो ॥

---

१ भवति, भवन्ति; भवन्तम्, भविष्यति. २ राजा प्रभवति राज्ये. न संभवति ब्राह्मणः.

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

त्वरधातोर्भ्रमार्थस्य तुवरादेश उच्यते ।
किंणो तुवरसे गंतुं तुवरेइ च ते जणो[1] ॥

घूर्णेर्घोळः ॥ ५ ॥

घूर्णभ्रमण इत्यस्य घोळादेशं प्रचक्षते ।
ततो घोळइ घोळन्ति घोळिऊण च घोळिउं[2] ॥

नुदेर्णोळ्ळः ॥ ६ ॥

नुदप्रेरण इत्यस्य णोळ्ळादेशो विधीयते ।
ततो णोळ्ळइ णोळ्ळन्ति स्याण्णोळ्ळिहिइ णोळ्ळिउं[3] ॥

दूङो दूमः ॥ ७ ॥

दूमो धातोः प्रयोक्तव्यो दूमादेशस्ततो भवेत् ।
दूमेइ चापि दूमन्ति स्याद्दूमिहिइ दूमिउं[4] ॥

---

१ किन्नो त्वरसे गन्तु त्वरते च ते जनः २ घूर्णते, [illegible]न्ते, घूर्णित्वा, घूर्णितुम्. ३ नुदति, नुदन्ति, नो[illegible], नोत्तुम्. ४ दूयते, दूयन्ते, दविष्यते, दवितुम्.

पाटेः फाळः ॥ ८ ॥

धातोः पाटयतेरस्य फाळादेशो विधीयते ।
फाळेउं परिफाळेन्ति तथा फाळेइ फाळिअं[१] ॥

वृषादीनामृतोरिः ॥ ९ ॥

वृषादीनामृकारस्य रीत्यादेशः प्रयुज्यते ।
ततस्ससस्से वरिसइ दीणोमरिसइ च्छुहं[२] ॥

अन्त्यस्यारः ॥ १० ॥

अरादेशः स्मृतो धातोर्ऋकारस्यान्त्यवर्त्तिनः ।
सरए मरए तद्वद्भरेइ च हरेइ च[३] ॥

कृञः कुणः ॥ ११ ॥

कृञो भवेत्कुणादेशः कुणेइ कुणए तथा ।
अरादेशश्च वक्तव्यः करेइ करए तथा[४] ॥

---

१ पाटयितु, परिपाटयन्ति, पाटयति, पाटितम्. २ सस्ये वर्षति, दीनो मर्षते क्षुधाम्. ३ सरति, म्रियते, तद्वद्बिभर्त्ति, हरतीति च. ४ करोति, कुरुते.

जृम्भेर्जंभाअः ॥ १२ ॥

जृभि गात्रविनामेऽस्य जंभा आदेश उच्यते ।
जंभाअइ महासीहो जंभाअन्ति पओहरा ॥[1]

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १३ ॥

गेण्ह इत्ययमादेशो गृह्णतेरभिधीयते ।
ततो गेण्हइ गेण्हन्ति गेण्हिसे पुण गेण्हिमो ॥[2]

घे क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु ॥ १४ ॥

परतः क्त्वातुमुन्तव्यप्रत्ययेषु भवेद्ग्रहेः ॥
घे शब्दस्तेन घेत्तूण घेत्तुं घेत्तव्वमेव च[3] ॥

कृञः का भूतभविष्यतोश्च ॥ १५ ॥

कृञो भवति कादेशो धातोर्भूतभविष्यतोः ।
परतः क्त्वातुमुन्तव्यप्रत्ययेषु च तद्यथा ॥

---

१ जृम्भते महासिंहः, जृम्भते पयोधराः. २ गृह्णाति गृह्णन्ति गृह्णीषे, पुनर्गृह्णीमः. ३ गृहीत्वा, ग्रहीतुम् गृहीतव्यम्.

भूते भवति काहीअ भविष्यति च काहिइ ।
काऊण सुकअं कादुं काअव्वं देव्व वंदणं[1] ॥

स्मरतेर्भर-सुमरौ ॥ १६ ॥

भरः सुमर इत्येतौ धातोस्तु स्मरतेः स्मृतौ ।
भरेइ सुमरावेइ भरामि सुमरामि च[2] ॥

भियो भा-वीभौ ॥ १७ ॥

भियो धातोस्तु भावीभावादेशौ विहिताविह ।
भाइ वीभइ वीभन्ति विभेइ च विभाइ च[3] ॥

म्लायो वा वाऔ ॥ १८ ॥

म्लै हर्षक्षय इत्यस्य मतौ वा वाअ इत्युभौ ।
वाइ वाअइ वाहिन्ति वाअहिन्ति च वाहिइँ[4] ॥

---

१ चकार, करिष्यति, कृत्वा, सुकृतम् कर्तुम्, कर्तव्यम् देववन्दनम्. २ स्मरति, स्मरामि. ३ बिभेति, बिभ्यति. ४ म्लायति, म्लास्यन्ति, म्लास्यति.

तृपस्थिप्पः ॥ १९ ॥

आदेशः कथ्यते धातोस्तृप्यतेस्थिप्प इत्ययम् ।
थिप्पेइए थिप्पअन्ति थिप्पिहिन्ति च थिप्पिअ[1] ॥

ज्ञो जाणमुणौ ॥ २० ॥

आदेशाविह जानातेर्मतौ जाणमुणा उभौ ।
जाणाइ मुणए तद्वज्जाणाहिन्ति मुणन्ति च[2] ॥

जल्पे लो मः ॥ २१ ॥

जल्पधातोर्लकारस्य मकारादेश उच्यते ।
जम्पए किंति जम्पामि जम्पिहिन्ति च जम्पिसि[3]॥

स्थाध्यागां ठाअ-झाअ गाआः ॥ २२ ॥

तिष्ठतेर्ध्यायतेर्धातोर्गायतेश्च यथाक्रमम् ।
आदेशा विहिताष्ठाअ झाअ गाअ इति त्रयः ॥

---

१ तृप्यति, तृप्यन्ति, तर्प्स्यन्ति, तृप्त्वा. २ जानाति, ज्ञास्यन्ति, जानन्ति, च. ३ जल्पति, किमिति, ।ि, जल्पिष्यन्ति, जल्पसि.

ठाअए इह ठाअन्ति झाअए झाअहिन्ति च।
गाआमि गाइमो चेति त्रयाणां रूपनिर्णयः[1] ॥

ठा झा गा श्च भविष्यद्वर्तमानवि-ध्याद्येकवचने ॥ २३ ॥

ठाझागा विहितास्तेषां पूर्वोक्ताश्च चकारतः।
विध्यादावेकवचने भविष्यद्वर्तमानयोः ॥
ठाइ ठाहिइ ठाएउ झाइ झाअइ झाहिइ।
गाइ गाअइ गाहिन्ति ठाउ झाउ च गाउ च[2] ॥

खादि-धाव्योः खा-धौ ॥ २४ ॥

स्यात्खाद भक्षणे धावुगतिशुद्ध्योरिति द्वयोः।
खा च धा च यथापूर्व विषयस्य व्यवस्थितिः ॥

---

१ तिष्ठति, तिष्ठन्ति, ध्यायति, ध्यास्यन्ति, गायामि, गायामः. २ तिष्ठति, स्थास्यति, तिष्ठेत्, ध्यायति, ध्यास्यति, गायति, गायसि, तिष्ठतु, ध्यायतु, गायतु.

खाहिन्ति अहि धाहिन्ति धाइ खाइ च खाहिइ।
खाउ धाउ च खादव्वं खासु धासु च खामु च[1] ॥

ग्रसेर्घसः ॥ २५ ॥

घस इत्ययमादेशो ग्रसेर्धातोर्विधीयते ।
घसेइ घसिउं तद्वद्धसन्ति च वका झसं[2] ॥

चिञश्चिणः ॥ २६ ॥

चिण इत्ययमादेशश्चिनोतेरभिधीयते ।
चिणोइ चिण्णुए तद्वच्चिणन्ति च चिणामि च[3] ॥

क्रीञः किणः ॥ २७ ॥

किण इत्ययमादेशः क्रीणातेरिह कथ्यते ।
किणाए किणसे तद्वत्किणामि च किणन्ति च[4] ॥

---

१ खादिष्यन्ति, अभिधाविष्यन्ति, धावति, खादति, धावतु, खादिष्यति, खादतु, खादितव्यम्, खाद, धाव खादामः. २ ग्रसति, ग्रसितुम्, ग्रसन्ति, वका झषम् [illegible] चिनोति, चिनुते-चिन्वन्ति, चिनोमि. ४ क्रीणीते [illegible], क्रीणामि, क्रीणन्ति च.

वेः के च ॥ २८ ॥

वेरुत्तरस्य तस्यैव के शब्दादेश उच्यते ।
चकारात्किण विकेइ तथा विक्किणए पुनः[1] ॥

उध्म उद्धुमः ॥ २९ ॥

ध्माधातोरुत्तरस्योत उद्धुमादेश उच्यते ।
उद्धुमाइ पुनस्तद्वदुद्धुमाए च दृश्यते[2] ॥

श्रद्धो दहः ॥ ३० ॥

श्रत्पूर्वस्य दधातेश्च दहादेशो विधीयते ।
णसद्दहेइ कोदेवा तथा सद्दहए पुनः[3] ॥

अवाद्गाहो वाहः ॥ ३१ ॥

गाहृविलोडने धातोरवादुत्तरवर्त्तिनः ।
वाहादेशो भवेत्तस्माद्दोवाहइ घणाघणो[4] ॥

काशेर्वासः ॥ ३२ ॥

वासादेशो भवेत्काशेरवादुत्तरवर्तिनः ।

---

१ विक्रीणाति, विक्रीणीते. २ उध्मायति. ३ न श्रद्दधाति, को देवान् श्रद्धत्ते. ४ अवगाहते घनाघनः.

ओवासअइ आआसं ओवासो णहु वो णहो ॥
देसु मे दर ओवासं ओवासो ण जसस्स दे ॥[1]

निरो मो माणः ॥ ३३ ॥

धातोर्माङ्मान इत्यस्य निर उत्तरवर्तिनः ।
माणादेशो भवेत्तस्य णिम्माणइ विहीजणं ॥[2]

क्षियो झिज्जः ॥ ३४ ॥

क्षियो धातोर्मतो झिज्जस्तनूझीणावि झिज्जइ ।
झिज्जन्ति हन्त झिज्जन्तं झिज्जमाणं च झिज्जिमो ॥[3]

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३५ ॥

नकारयुग्दकारः स्यादन्त्यस्य तु भिदिच्छिदोः ।
भिन्दन्ति परिभिन्दामि भिन्दिमो छिन्दिमो तथा ॥[4]

---

१ अवकाशते, आकाशम्, अवकाशो न खलु वो नमः । देहि मे ईषदवकाशम्। अवकाशो न यशसस्ते. २ निर्मिमीते धिर्जनम्. ३ तनुः क्षीणापि क्षयति. क्षयन्ति हन्त न्वे क्षयामः. ४ भिनत्ति, परिभिनद्मि, भिन्द्मः छिन्द्मः.

क्थेर्ढः ॥ ३६ ॥

क्थे निष्पाक इत्यस्य ढकारोऽन्त्यस्य कथ्यते ।
कढामि कढिअं तद्वत्कढिज्जन्ति कढिन्ति च[1] ॥

वेष्टेश्च ॥ ३७ ॥

वेष्टतेश्च भवेद्धातोरन्त्यस्य च ढकारता ।
वेढेण वेढिणी तद्वद्वेढणं परिवेढिउं[2] ॥

उत्समो लः ॥ ३८ ॥

उत्समोरुत्तरस्थस्य वेष्टेरन्त्यस्य लः स्मृतः ।
उव्वेल्लइ लआ तद्वदहीसंवेल्लए तरुं[3] ॥

रुदो वः ॥ ३९ ॥

रुदोन्त्यस्य भवेद्वत्वं रुवेइ रुविउं पुनः ।
द्वित्वं च दृश्यते तद्वदेत्थ मा रुव्वसीति च[4] ॥

---

१ क्थामि, क्थितम्, क्थ्यन्ते. २ वेष्टेन, वेष्टिनी, तद्वद्वेष्टन, परिवेष्टितुम्. ३ उद्वेष्टते लता तद्वदहिस्संवेष्टते तरुम्. ४ रोदिति, रोदितुम् अत्र मा रोदिषीति

उदो विंजेः ॥ ४० ॥

विंजेरुदुत्तरस्थस्य वत्वमन्त्यस्य कथ्यते ।
उव्वेवइ पुनस्तद्वदुव्वेवन्ति जणा[1]वणे ॥

वृधेर्ढः ॥ ४१ ॥

अन्त्यस्य वर्द्धतेर्धातोर्ढकारादेश उच्यते ।
वड्ढए चैव वड्ढन्ति वड्ढिहिन्ति च [2]वड्ढिउं ॥

हन्तेर्मः ॥ ४२ ॥

धातोरन्त्यस्य हन्तेश्च मकारत्वं विधीयते ।
हम्मसे तह हम्मन्ति हम्मि हिन्ति च [3]हम्मिउं ॥

रुषादीनां दीर्घः ॥ ४३ ॥

रुष रोषे, तुष तुष्टौ, शुष शोषण इत्यपि ।
रुष्यतेस्तुष्यतेश्चापि शुष्यतेश्च तथा तथा ॥
अचो दीर्घो भवेत्तेन रूपं रूसइ [4]तूसई ॥

---

१ उद्विजति, उद्विजन्ति, जना वने. २ वर्धते, वर्धन्ते, [illegible]ष्यन्ते, वर्धितुम्. ३ हंसि, तथा घ्नन्ति, हनिष्यन्ति, [illegible]. ४ रुष्यति, तुष्यति.

शदिपत्योर्डः ॥ ४८ ॥

अन्त्यस्य शदिपत्योश्च डकारत्वं विधीयते ।
सडए पडए तद्वत्सडिहिन्ति पडन्ति च[1] ॥

शकादीनां द्वित्वं वा ॥ ४९ ॥

वा स्याद्द्वित्वं शकादीनां सक्कए सकए तथा ।
तुद्दन्ति तुदए तद्वत्पुस्सिमो पुसिहिन्ति च[2] ॥

प्रादेर्म्मीलः ॥ ५० ॥

भवेद्वा मीलतेर्द्वित्वं प्रादेरुत्तरवर्त्तिनः ।
संमीलये पमीलन्ति संमिल्लइ पमिल्लिमो[3] ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ५१

परतः क्त्वातुमुन्तव्यप्रत्ययेषु भुजेर्वदेः ।
रुदेश्चाप्येवमादीनां लोपोन्त्यस्य विधीयते ॥

---

१ शीयते पतति, शत्स्यन्ति, पतन्ति च. २ शक्नोति, [illegible]न्ति, तुदति, पोषामः पोषिष्यामः. ३ संमीलति, [illegible]न्ति, संमीलन्ति, प्रमीलामः.

भोत्तूण भोत्तुं भोत्तव्वं वोत्तुं वोत्तूण तत्पुनः।
वोत्तव्वमिह रोत्तव्वं रोत्तुं रोत्तूण तादृशः[1]॥

श्रु-हु-जि-लूञ् धूञां णोऽन्त्यस्य ह्रस्वः॥

अन्त्यस्य श्रु-हु-जीनां णो लूञो धूञश्च कथ्यते।
दीर्घस्य च भवेद्ध्रस्वो यथासम्भवमत्र वै॥
सुणिमो हुणिमो तद्वज्जिणन्ति च लुणन्ति च।
लुणसे धुणसे तद्वद्धुणोमि जिणिमो तथा[2]॥

भावकर्मणोर्व्वश्च ॥ ५३ ॥

तेषां वश्च यगर्थे स्याच्चकाराण्णश्च कथ्यते।
सुव्वन्ति च सुणिज्जन्ति हुव्वए च हुणिज्जए[3]॥

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५४ ॥

गमादीनां द्विता वा स्याद्यगर्थेऽन्त्यस्य तद्यथा।

---

१ भुक्त्वा, भोक्तुम्, भोक्तव्यम्, वदितुम् उदित्वा, वदितव्यम्, रोदितव्यम्, रोदितुम्, रुदित्वा. २ शृणुमः, जुहुमः, जयन्ति, लुनन्ति, लुनीषे, धुनीषे, धुनोमि, जयामः. ३ श्रूयन्ते, हूयते.

गम्मए रम्मए तद्वद्गमए रमए तथा ॥
गमीअइ गमिज्जन्ति रमिज्जामि रमीअइ ।
आदिशब्देन तद्गम्यं यदाकृतिगणो भवेत् ॥

दुह-लिह-वहां दुब्भ-लिब्भ-वब्भाः ५५

दुहो लिहो वहो दुब्भ लिब्भ वब्भास्त्रयः क्रमात् ।
यगर्थे तेन दुब्भन्ति तथा लिब्भइ वब्भइ[2] ॥

हृञ्कृञोर्हीरकीरौ ॥ ५६ ॥

हृञः कृञो हीरकीरौ यगर्थे परिकल्पितौ ।
हीरए कीरए तद्वत्तथा हीरइ कीरइ[3] ॥

ज्ञो णज्जणप्पौ वा ॥ ५७ ॥

णज्जणप्पौ मतौ ज्ञो वा णज्जए णप्पए तथा ।
जाणिज्जन्ति मुणिज्जन्ति जाणीअइ मुणीअइ[4] ॥

---

१ गम्यते, रम्यते, गम्यन्ते, रम्यन्ते. २ दुह्यन्ते, -न्ते, उह्यते. ३ ह्रियते, क्रियते. ४ ज्ञायते, ज्ञायन्ते,

ग्रहेर्वा घेप्पः ॥ ५८ ॥

गृह्णातेस्तु विकल्पेन घेप्पादेशो विधीयते ।
घेप्पए पुण घेप्पन्ति गेण्हिज्जइ तथा तथा[1] ॥

क्तेन दिण्णादयः ॥ ५९ ॥

क्तप्रत्ययेन सहिता दिण्णाद्याः स्युर्निपातिताः ।
दत्तं दिण्णं तथा दट्ठं दक्कं रुण्णं च रोदने ॥
कइत्तं क्रियतेः सिद्धं दड्ढं भस्मीकृतं भवेत् ।
रक्कं रग्गं च तद्वत्स्यादार्दिराकृतितां व्रजेत् ॥

तक्षेरुप्पः ॥ ६० ॥

तक्षेर्धातोस्तथामुष्मिन् रुप्पादेशः प्रयुज्यते ।
रुप्पए रुप्पिअं चैव रुप्पिऊण च रुप्पिउं[2] ॥

खिदेर्विसूरः ॥ ६१ ॥

खिद्यतेरस्य धातोस्तु विसूरादेश उच्यते ।
विसूरइ विसूरन्ति विसूरह विसूरिमे[3] ॥

---

१ गृह्णाति, गृह्णन्ति, गृह्यते. २ तक्षति, त[क्षि]-
क्षित्वा, तक्षितुम्. ३ खिद्यते, खिद्यन्ति, खिद्यथ,

क्रुधेर्जूरः ॥ ६२ ॥

क्रुध्यतेरस्य धातोस्तु जूराऽऽदेशो विधीयते।
जूरिमो परिजूरन्ति जूरिहिन्ति च जूरई ॥

चर्वेर्वम्भः ॥ ६३ ॥

चर्व भक्षण इत्यस्य वम्भादेशः प्रयुज्यते।
वम्भईह च वम्भामि वम्भिहिन्ति च वम्भिमो ॥

त्रसेर्वुज्जः ॥ ६४ ॥

त्रसेरिह च धातोस्तु वुज्जादेशः प्रयुज्यते।
वुज्जन्ति वुज्जिमो तद्वद्वुज्जन्तो वुज्जिहिन्ति च ॥

मृजेर्लुहपुसौ ॥ ६५ ॥

मृजेर्लुहपुसौ प्रोक्तावादेशत्वेन तद्यथा।
लुहन्ति पुसए तद्वल्लुहिहिन्ति पुसामि च ॥

---

१ क्रुध्यामः, परिक्रुध्यन्ति, क्रोत्स्यन्ति, क्रुध्यति. २ च- र्वति, चर्वामि, चर्विष्यन्ति, चर्वामः. ३ त्रस्यन्ति ..., त्रसन्, त्रसिष्यन्ति. ४ मृजन्ति, मार्ष्टि ...ष्यन्ति, मार्ज्मि.

वुड्डखुप्पौ मस्जेः ॥ ६६ ॥

वुड्डखुप्पौ विधीयेते आदेशत्वेन मज्जतेः ।
वुड्डामि खुप्पसे तद्वद्वुड्डिहिन्ति च खुप्पइ[1] ॥

दृशेः पुळ णिअ णिअच्छ पेच्छाः ॥६७॥

पुळोणिओ णिअच्छश्च पेच्छश्चैव दृशेर्मताः ।
पुळए णिअसे तद्वण्णिअच्छामि च पेच्छिमो[2] ॥

शकेस्तर-चअ-तीराः ॥ ६८ ॥

शकेस्तरचऔ तीर इत्यादेशास्त्रयः स्मृताः ।
तरए चअसे तद्वत्तीरामि च तथा तथा[3] ॥

अन्येऽपि ॥ ६९ ॥

अन्येऽपि लक्ष्या एतस्माद्धात्वादेशाः प्रयोगतः ।
दृशो रूपादयश्चैव भुजेर्जेमादयोऽपि च ॥

---

१ मज्जामि, मज्जसि, मंक्ष्यन्ति, मज्जति. २ पश्यति, पश्यासि, पश्यामः. ३ शक्नोति, शक्नोषि, शक्नोमि.

शेषाणामदन्तता ॥ ७० ॥

शेषाणामप्यदन्तत्वं धातूनामिह कथ्यते ।
हसए अप्पए तद्भम्मए मळए तथा ॥

अदादेशो बहुलम् ॥ ७१ ॥

अदादेशे तु धातूनां पूर्वोक्ता बहुलं मताः ।
धुवए धोवए धाए सुवए सोवए सए ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां धात्वादेशनिरूपणं नाम सप्तमः
परिच्छेदः ॥ ७ ॥

ते, अर्पयति, भ्रमति, मलति.

अथाष्टमः परिच्छेदः ।

निपाताः ।

आदेशा विहिता धातोः परिच्छेदे गते पुनः ।
इदानीं तु विधीयन्ते निपाता इह तद्यथा ॥

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमादिष्ट आपरिच्छेदपूरणात् ।
संस्कृतानां निपातानां कार्याण्यत्र भवन्ति च ॥

हुं दानपृच्छानिवारणेषु ॥ २ ॥

हुं निपातो भवेद्दाने पृच्छायां च निवारणे ।
गेण्हेसु हुं हुं कहेसु मामामुंचसु हुं सहि[1] ॥

च्चिअ चेअ अवधारणे ॥ ३ ॥

च्चिअ चेअ विनिर्दिष्टौ निपाताववधारणे ।
महुरं च्चिअ भोत्तव्वं सो चेअ मह मल्लहो[2] ॥

---

१ गृहाणहु, हुं कथय मा, मा मुञ्च हुंसखि. २ मधुरमेव भोक्तव्यम्, स एव मम वल्लभः.

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओशब्दः सूचनायां स्यात्पश्चात्तापे विकल्पने ।
ओआगओ ओणिहओ राआओ पुरिसो ई[1]मो ॥

इर, किर, किल, अनिश्चिताख्याने ॥५॥

स्मृता अनिश्चिताख्याने इरश्चैव किरः किलः ।
कामीइर घणारम्भे किरसंजीवए किलं[2] ॥

हु, खु, निश्चयवितर्कसंभावनासु ॥६॥

हु निश्चये वितर्के च मतः सम्भावनासु च ।
एसा हु रमणी सा खु कामिणी सा खुपीडएँ[3] ॥

इजे, रे, पादपूरणे ॥ ७ ॥

निपातौ द्वाविह प्रोक्ताविजे रे पादपूरणे ।
इजे करेमि आणत्तं केवलं रेहिए ईणं[4] ॥

---

१ ओ, आगतः, ओ, निहतो, राजा, वा पुरुषोऽयम्. २ कामी घनारम्भे सञ्जीवति किल. ३ एषैव रमणी, सा किंनी, सा पीडयेत्. ४ करोम्याज्ञप्तम्, केवल हृदये इदम्.

णवर[1], केवले ॥ ८ ॥

णवरेति निपातोऽयं केवलार्थे प्रयुज्यते।
एसो णवर कंदप्पो एसा णवर सा रेई[2] ॥

आनन्तर्य्ये णवरिअ ॥ ९ ॥

आनन्तर्ये निपातोऽस्ति योऽसौ णवरिअ स्मृतः।
हन्तूण रावणं रामो गओ णवरिअ प्पहं[3] ॥

ऊ, क्षेपविस्मयसूचनासु ॥ १० ॥

ऊ क्षेपे विस्मये तद्वत्सूचनायां च कथ्यते।
ऊ ओसरसु ऊ सूरो ऊ चंदो आगओ गओ[4] ॥

किणो, प्रश्ने ॥ ११ ॥

किणो इति निपातोऽयं प्रश्ने तावत्प्रयुज्यते।
किणो गच्छसि तुण्हिक्को किणो रूसइ वम्महो[5] ॥

---

१ णवेर. २ एष केवल कन्दर्पः, एषा केवल सा रतिः. ३ हत्वा रावण रामो गतोऽनन्तर प्रधाम्. ४ ऊ अपस ऊ सूर्यः, ऊ चन्द्र आगतः गतः. ५ कि गच्छसि ० किरुष्यति मन्मथः.

अव्वो, अम्हो, दुःखसूचनासंभाषणेषु॥

अव्वो अम्हो मतौ दुःखसूचनाभाषणेषु च ।
अव्वो दड्ढो गओ कामो अम्हो साहसिओ पिओ[1]

अलाहि, निवारणे ॥ १३ ॥

अलाहीति निपातोऽयं प्रयोक्तव्यो निवारणे ।
अलाहि सहि लेहेण इमिणा तुज्झ का कहा[2] ॥

अइ, वले, संभाषणे ॥ १४ ॥

अइ शब्दो वले चैव मतौ संभाषणे त्विमौ ।
अइ वल्लह पेच्छेसु वले किणिग्घिणोसि[3] मं ॥

वि, वैपरीत्ये ॥ १५ ॥

विशब्दो वैपरीत्ये तु प्रयोक्तव्यस्तु तद्यथा ।
महुरोवि कडू कामो चिंतिज्जन्तोवि पीडई ॥

---

१ अहो दग्धो गतः कामः, अहो साहसिकः प्रियः. २ अलं सखि लेखेनानेन, तव का कथा. ३ अयि वल्लभ, , किंनिर्घृणोसि माम्. ४ मधुरोपि कटुः काम; मानोपि पीडयति.

वेव्वे, आमन्त्रणे ॥ १६ ॥

वेव्वे इति निपातोऽयं सद्भिरामन्त्रणे मतः ।
वेव्वे सुंदरि गच्छामो वेव्वे मा मार हम्मसु[1] ॥

आ, कुत्सायाम् ॥ १७ ॥

आ इत्युक्तो निपातोऽयं कुत्सायां हि प्रयुज्यते ।
आ अवेहि कहं मुक्ख ममं जप्पिउमिच्छेसि[2] ॥

रे, अरे, हरे, सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १८ ॥

सम्भाषणे च संभोगे कलहाक्षेपयोरपि ।
रे अरे च हरे चेति निपाताः परिकीर्तिताः ॥
रे गच्छसु अरे कोसि मह मुंचसु मं हरे[3] ॥

---

१ रे सुन्दरि गच्छामः हे मा मार जहि. २ आ अपेहि कथ मूर्ख मां जल्पितुमिच्छसि. ३ रे गच्छ, अरे कोसि, मम. मुञ्च मां हरे.

विव, मिव, विआ, इवार्थे ॥ १९ ॥

विवो मिवो विआश्चैव इवार्थे परिकल्पिताः ।
चंदो विव मुहं चंदो मिव चंदो विएति च[1] ॥

शेषं संस्कृतवत् ॥ २० ॥

कृत्तद्धितसमासादिश्शेषो गम्येत संस्कृतात् ।
उक्तलक्षणवृत्त्यैव तत्सर्वं च निरूप्यताम् ॥
उक्तं लक्षणमित्येवं तत्सर्वं परिकल्प्यताम् ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां निपातार्थनिरूपणं नामाष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥ समाप्तेयं प्राकृतमञ्जरी ॥ ८ ॥

संवत्सरेऽङ्कशरगोपृथिवी १९५९ मिते तु
श्रीवैक्रमे शुचिसिते दशमीशनौ च ।
यत्नान्मया प्रकटिताविषुमञ्जरीयं[2]
झोपाभिधानकलितेन मुकुन्दनाम्ना ॥ १ ॥

१ चन्द्र इव मुखं, चन्द्र इव. २ नानारूपशब्दभूषिता.

अथात्रानुक्तानां निपातानामर्थाः उक्तानामप्यर्थविशेषाः प्रदर्श्यन्ते, शेषाश्च मूलोक्ता एवानुसन्धेया आदिपदात्।

अव्वो—अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विषादे, पश्चात्तापादौ.

अ[1]म्मो—आश्चर्ये.

अप्पणो—स्वयमर्थे.

अइ—सम्भावनादौ.

अणणाइ—नञर्थे.

आम—अ[2]भ्युपगमे.

इ, जे, रो, रा—पादपूरणे.

इहरा—इतरथार्थे.

उहुं—परयार्थे.

ऊ—गर्हादौ.

ए—अयि, इत्यर्थे.

एक्कसरिअं—झटिति, सम्प्रत्यर्थे च.

खु—विस्मयादौ.

जेण, तेण—लक्षणे.

णइ—अवधारणे, निषेधार्थे च.

णवरि—केवलार्थे.

णवि—वैपरीत्ये

त—वाक्योपन्यासे

दर—ईषदर्थे, अर्धे वा.

दे—संमुखीकरणे.

धू—कुत्सायाम्

पिव—इवार्थे.

पाडिक्क, पाडिएक्क—प्रत्येकार्थे

मणे—विमर्शे.

---

1 म्हो. 2 णा. 3 व.

माइ—माऽर्थे.
मामि—सख्या आमन्त्रणे.
मोरउल्ला—मुधार्थे
वणे—निश्चये, विकल्पे, अ- अनुकम्पायां च.
वले—निर्धारणे.
व, व्व—इवार्थे.
व्व—अवधारणेऽपि
व्वे[1]—भये, वारणे, विषादे, आमन्त्रणे च.
हद्दि[2]—विषादे, विकल्पे, सत्ये निश्चये, पश्चात्तापे, सातत्ये, गृहाणार्थेच.
हंदे[3]—गृहाणार्थे.
हद्दी—निर्वेदे.
हला, हले—सख्याआमन्त्रणे.
हिर—किलार्थे.
हु—विस्मयादौ,

इत्यादयोऽन्येऽपि यथायथमनुसन्धेयाः बाहुलकगतेरित्यलम्

---

१ व्वे. २ भं. ३ भ. ४ द्धि.

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ १९ ॥

स्युः स्त्रियां वेह पृष्ठाक्षिप्रश्नाः पट्ठी मता तथा ।
पट्ठं अच्छि तथाऽच्छी वा पण्हा पण्होऽथवा त्रयः ॥

ओ दवापयोः ॥ २० ॥

भवेदवापयोरोत्वमुभयोरुपसर्गयोः ।
स्यादवच्छिन्नमोच्छिण्णं तथापकृतमोकअं ॥
अथ त्ववापयोरोत्वं लक्ष्ये यदि न दृश्यते ।
स्त्रियां वेत्थमुतः सूत्राद्वाधिकारोऽपि दृश्यताम् ॥

तल्त्वयोर्दात्तणौ ॥ २१ ॥

तल्त्वयोर्दात्तणादेशौ भावप्रत्यययोः स्मृतौ ।
पीनता पीणदा तद्वत्खरत्वं च खरत्तणं ॥

क्त्वातूणः ॥ २२ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य शब्देषु तूणादेशोऽयमिष्यते ।
ित्वेत्यत्र घेत्तूण कृत्वा कत्तूण दृश्यताम् ॥

तृन इरश्शीले ॥ २३ ॥

विहितस्य तृनः शीले इरादेशो विधीयते ।
गन्ता स्याद्गमिरो तद्वद्वदिता वदिरो भवेत् ॥

आल्विंअल्लोल्लेल्लवन्तेन्तामतुपः[1] ॥ २४ ॥

आल्वि अल्लावुभावुल्ल इल्लवन्तौ तथापि च ।
मतुपः स्युः षडादेशा इन्तः षष्ठश्च तद्यथा ॥
णिद्दालू जरिअल्लो च विआरुल्लो तथा पुनः ।
धनिल्लो पुण्णवन्तो च माणइन्तो मताः क्रमात्[2] ॥

स्वार्थे को वा ॥ २५ ॥

कः प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः स्वार्थे वा प्रकृतेः परः ।
पद्मं पदुमअं वाच्यं पक्षे पदुममेव वा ॥

विद्युत्पीताभ्यां ळः ॥ २६ ॥

स्वार्थे ळप्रत्ययो विद्युत्पीताभ्यां परतो भवेत् ।
विज्जुळा वाऽथवा विज्जू पीअळं पीअमेव वा ॥

---

१ आलु-इअल्ल-उल्ल-इल्ल-वन्त-इन्त. ६ २ निद्रावान्-जरावान्-विचारवान्-धनवान्-पुण्यवान्-मानवान् क्रमात्.

पीतशब्दात्तु केषां चित्पक्षे वत्वं किलेष्यते ।
पीताद्वश्चेति वक्तव्यं तत्पीतं यत्तु पीअवं ॥

वृन्दे दो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे दकारस्य परतो रेफ उच्यते ।
स्वार्थे वा वृन्दशब्दः स्या द्वंद्रं वंद्मेव वा ॥

स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

स्थितिः स्थानं मतं तस्याः शब्दे विपरिवर्तनम् ।
परिवृत्तिर्मता सेयमधिकारो द्वयोरिह ॥

करेण्वां रणोः ॥ २९ ॥

करेण्वां रणयोः स्थानपरिवृत्तिर्विधीयते ।
तयोर्हल्मात्रयोरेव यद्विधानं रणोरिह ॥
करेणुस्तु कणेरू स्यात्स्त्रियामेवेति गम्यताम् ।
करेण्वामिति निर्देशात्करेणू वारणो यदि ॥

आलाने लनोः ॥ ३० ॥

ालाने लनयोः स्थानपरिवर्तनमुच्यते ।
नं प्राहुराणालं ततः प्राकृतकोविदाः ॥

बृहस्पतौ बहोर्हयः ॥ ३१ ॥

बहोर्हल्मात्रयोरुक्तो हयादेशो बृहस्पतौ ।
बृहस्पतिमुशन्तीत्थं प्राकृतज्ञा हयप्पइं ॥

मलिने लिनोरिलो वा ॥ ३२ ॥

मलिने स्यादिलादेशो विभाषा लिनयोर्द्वयोः ।
मलिनं मइलं विद्यात्पक्षे मलिणमेव वा ॥

गृहस्य घरोऽपतौ ॥ ३३ ॥

गृहस्य स्याद्धरादेशः परतस्त्वपतौ घरं ।
पतिशब्दे परस्थे तु रूपं गहपई भवेत् ॥

दाढादयो बहुलम् ॥ ३४ ॥

दाढादयो निपात्यन्ते बहुलं प्राकृते पुनः ।
दंष्ट्रादौ शब्दसन्दोहे सति लक्ष्येषु तद्यथा ॥
दंष्ट्रा दाढा मता शक्तिः सित्तीर्भ्रूर्भुमआ भवेत् ।
गोदावरी स्मृता गोला दूआ च दुहिता मता ॥

ललाटं च णिडालं स्यादुक्तं कंदोट्टमुत्पलं ।
णिहेलं कथ्यते नीलं दोग्घट्टो वारणः स्मृतः ॥
उभयं त्ववहं विद्यादिदानीमेण्हिमुच्यते ।
वैडूर्यमपि शब्दज्ञैरुक्तं वेरुलिअं बुधैः ॥
एषामपरिमेयत्वाद्दाढादीनां पदं प्रति ।
न शक्या गणना वीचीर्गणयेत्को नु सागरे ॥
विद्युद्रसादयः शब्दाः प्रयोज्या नेह लक्षणात् ।
तेषामर्थानुसारेण पदान्तरमुदाहरेत् ॥
याः सर्वलोकसामान्याः संस्कृतानन्विता गिरः ।
अट्ट मट्ट-प्रभृतयस्ताश्चाप्यत्रैव दर्शयेत् ॥
संस्कृतप्रकृतित्वेन ये न सिध्यन्ति केवलम् ।
तेषां लक्ष्येषु शब्दानां दाढादित्वं विमृश्यताम्॥*॥

॥ इति प्राकृतमञ्जर्यां सन्धिलोपादिनिरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

सुबन्तप्रक्रिया ।

अतिक्रान्ते परिच्छेदे वर्णितं सन्धिलक्षणम् ।
तत्प्रसङ्गक्रमेणैव लोपालोपौ च लक्षितौ ।
वाचां सिद्धानि रूपाणि प्रकृत्या लक्षणान्तरैः ।
इदानीं तेभ्य एव स्युरुत्तराः सुब्विभक्तयः ॥
उत्सर्गेणोपदिश्यन्ते पुंसि पूर्वं विभक्तयः ।
स्त्रीनपुंसकयोः पश्चादतिदेशोऽथवान्तरम् ॥

अत ओ सौ ॥ १ ॥

अकारस्य पदान्तस्य सति सौ परतः स्थिते ।
भवत्योकार आदेशः कामः कामो कुशः कुसो ॥

जश्शसोर्लोपः ॥ २ ॥

स्यात्पञ्चम्यत इत्यत्र जश्शसोः परयोस्ततः ।
भवेल्लोपः पसीदन्तु देवा देवे णमस्सहं[1] ॥

---

1 देवान्नमस्यत.

अतोऽमः ॥ ३ ॥

अमोऽकारस्य लोपः स्यादत उत्तरवर्तिनः ।
वच्छं पेच्छेह वंदेह सूरं चंदं णिअच्छह[1] ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरयोष्टामोर्णकारत्वं विधीयते ।
हरेण मअणो दड्ढो आइच्चाण गणो अअं[2] ॥

भिसो हिः ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरभूतस्य भिसो हित्वं विधीयते ।
सुरेहि सोहिओ सग्गो गंतव्वो सुकएहि जो[3] ॥

---

१ वृक्षं पश्यत-वन्दध्वं सूर्यं चन्द्रं पश्यत. २ हरेण मदनो दग्धः आदित्यानां गणोऽयम् । टी. कल्पलतिकामते हरेणं हराणं इति टामो रूपम्. ३ सुरैः शोभितः स्वर्गः गन्तव्यः सुकृतैर्यः टी. केवलः । सानुनासिकः सानुस्वारश्च ति-अन्यत्र । प्राकृतप्रकाशकल्पलतिकयोस्तु केवलं ादेशो विहितः.

ङसेरा दो दु हयः ॥ ६ ॥

ङसेश्चत्वार आदेशाः स्युरादोदु हिरित्यमी।
आदोरुक्खा पलासादो असोआदु दुमाहि[1] ॥

भ्यसो हिंतो सुंतो ॥ ७ ॥

हिंतो भवति सुंतो च भ्यसोऽतोऽनन्तरस्य तु।
आधोरणा गआहिंतो मेहासुंतो गआ पआ[2] ॥

स्सो ङसः ॥ ८ ॥

परस्यातः सकारः स्याद्द्विरुक्तिविकटो ङसः।
देवदत्तस्स डित्थस्स डवित्थस्स अ मंदिरं[3] ॥

---

१ आगतो वृक्षात्पलाशादशोकाद्द्रुमाच्च। टी. तो दो दु हि हित्तो इत्येत आदेशा भवन्ति दकारस्य लुक् चेत्यन्यत्र. २ आधोरणा गजेभ्यो. मेघेभ्यो गतानि पयांसि. टी. त्तो दो दु हि इत्यधिकमन्यत्र. ३ देवदत्तस्य डित्थस्य डवित्थस्य च मन्दिरम्.

ङेरे म्मि ॥ ९ ॥

ए स्या न्ङेरुत्तरस्यातो मिकारश्च द्विरुक्तिमान् ।
णाराअणे मिआ लोआ[1] च्छप्पआ पदुमम्मि वे ॥

सुपस्सु ॥ १० ॥

सुपोऽतोनन्तरस्थस्य सुकारादेश उच्यते ।
सुअणेसु गुणा होन्ति रसिएसु रसा विअ[2] ॥
सुविधानं विनाप्यत्र सुत्वे सिद्धे सुपः पुनः ।
द्वित्वेऽपि च वहुत्वं स्यादिति सोऽयं विधिर्भवेत् ॥

जस्ङस्याम्सु दीर्घः ॥ ११ ॥

परतो जसि दीर्घः स्यान्ङसावामि च तद्यथा ।
वच्छा सोहन्ति वच्छादु णेइ वच्छाण पैत्तअं[3] ॥

ए च सुपि ॥ १२ ॥

अत्रैकवचनाज्जातौ सुप्येत्वं परतो भवेत् ।

---

१ नारायणे मिता लोकाः षट्पदाः पद्म इव. २ सुजनेषु गुणा भवन्ति. रसिकेषु रसा इव. ३ वत्साः शोभन्ते वृक्षान्नय वत्साना पत्रकम्.

चकारादथदीर्घश्च यत्रातो नेतरो विधिः ॥
धम्मे रमेइ अत्थेण कामेण अ ण वंचिओ।
मोक्खेसु जे पवट्टन्ति तिवग्गो तेहि वंचिओ ॥
रुक्खा हीनगुणा होन्ति जणासुन्तो च कथ्यताम्।
विमोहो विसआसुंतो रमासुंतो विजो जणो ॥
णमो तस्स करेम्मि त्ति वृत्तिः[1] स्यादेत्वदीर्घयोः ॥

क्वचिन्ङसिङ्योर्लोपः ॥ १३ ॥

अकारस्य क्वचिल्लोपो ङसिङ्योः परतो भवेत्।
अतो णइ जलं मेहा चंदे लसइ लंछेणं[2] ॥

---

१ धर्मे रमते अर्थेन कामेन च न वञ्चितः। मोक्षेषु ये प्रवर्त्तन्ते त्रिवर्गस्तैर्वञ्चितः। वृक्षा हीनगुणा भवन्ति जनेभ्यश्च कथ्यताम्। विमोहो विषयेभ्यो रमाभ्योऽपि यो जनः नमस्तस्य करोमीति. २ टी. मेघशब्दे पचम्येकवचने ङसौ अनेनाल्लोपे ङसेरादोदुहय इत्यकारादेशे हत्वे च मेहा इति रूप. मेघादित्यर्थः। चन्द्रशब्दे सप्तम्येकवचने ङौ अल्लोपे ङेरेम्मीति ङेरेत्वे रेफलोपे च चन्दे इति रूपम्-नदीजल मेघात्-चन्द्रे लसति लाञ्छनम्.

टो णा ॥ १७ ॥

टा इत्येतस्य णाभावः स्यात्परस्येदुतोः पुनः ।
अग्गिणा वाउणा जाओ वण्हिणा विण्हुणा तथा[1]॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

सुभिस्सुप्स्विदुतोर्दीर्घः परतः स्यात्कईगुरू ।
सुजसोः परतो दीर्घ इदुतोरयमीदृशः ॥
अग्गीहि सह वाऊहि कारिदाओ तथा भिसि ।
मदो हत्थीसु चारूसु भाइ दीर्घस्तथा सुपि[2] ॥

जसो वा स्त्रियामुदोतौ ॥ १९ ॥

उत्वमोत्वं च जायेते द्वावादेशौ जसः स्त्रियाम् ।
सर्वेषामपि शब्दानामथवा स्यात्तदन्तता ॥

---

१ अग्निना वायुना जातो वह्निना विष्णुना तथा
२ कवि. कवयः गुरु' गुरवः । टी. जसिजस्ड स्याम्स्विति-सॆ प्रकृतसूत्रेण च दीर्घविधानादुभयत्र तुल्य रूपम् । छा. अग्निभि' वायुभि.············मदो हस्तिषु चारुषु भाति भ्यस्यपि केचिदाहुर्दीर्घम्.

होन्ति मालाउ मालाओ पक्षे माला णईउ च ।
णईओ च णई वा स्याद्वधूशब्दोऽपि तद्वि[3]वः ॥

अमि ह्रस्वः ॥ २० ॥

परतोऽमि स्त्रियां ह्रस्व-उच्यते-तद्यथा पुनः ।
मालं-गुंफसु-पेच्छेसु-णारिं कंडुं विमुंचसु[2] ॥

टाङसिङस्ङीनामिदुददादेतः ॥ २१ ॥

स्त्रियां टाङसि ङस्ङीनां चतुर्णामविशेषतः ।
उक्ता इदुददादेतः पञ्चादेशा इमे यथा ॥
णईइ पूरिओ सिंधू णईउ च णईअ च ।
णईआ च णईए च वध्वामप्येवमेव हि ॥
वहूइ चंचलो कामो वहूउ च वहूअ च ।
वहूआ च वहूए च नद्यामप्येवमेव हि ॥
णडीइ सरिसं णट्ठं णडीउ च णडीअ च ।
णडीआ च णडीए च तन्वामप्येवमेव हि ॥

---

१ भवन्ति मालाः । नद्यः. २ माला गुम्फस्व-पश्य ना[...]
डूं विमुञ्च.

तणूइ-सहिआ-लच्छी तणूउ च तणूअ च ।
तणूआ च तणूए च तएवं दर्शिता:[1] क्रमात् ॥

नातोऽदातौ ॥ २२ ॥

आत: परावदातौ न भवतोऽन्ये त्रय: स्मृता: ।
केसा मालाइ मालाउ मालाए वासिआ तुह[2] ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २३ ॥

आकारस्तद्वदीकार: स्त्रियां स्तो बहुलं तत: ।
हसमाणा हसमाणी सामला सामली भवेत्[3] ॥

नपुंसके सोर्बिन्दु: ॥ २४ ॥

नपुंसके भवेद्य: सुस्तस्य बिन्दुर्विधीयते ।
कुंडं सुंडं मुहं छत्तं णेत्तं वित्तं धणं वणं[4] ॥

---

१ नद्यापूरित: सिन्धुरिति पञ्चानामर्थ: एव नद्या: २ नद्याम्-(वध्वा चञ्चल: काम: ५ वध्वा: २ वध्वाम्-(नञ्या सदृशं नष्ट ५ नञ्या: २ नञ्याम् (तन्वा सहिता लक्ष्मी: । तन्वा: २ तन्वाम्) २ केशा मालया वासितास्तव. ३ सहमाना स्यामला. ४ कुण्डम्-सुण्डम्-मुखम् छत्रम् नेत्रम् वित्तम् धनम् वनम्.

ई जश्शसोर्दीर्घश्च ॥ २५ ॥

जश्शसोर्मतमीत्वं तत्सन्नियोगान्नपुंसके।
तयोश्च परतोर्दीर्घः प्राग्वृत्तस्य भवत्यचः॥
वणाई च दहीई च महूई च तथा पुनः।
परतो जश्शसोरीत्वं यत्र स्याद्बहुलं हि तत्॥
वहूमुहाइ दट्ठूण तज्जन्ति पदुमाइ किं।
एवमीकारमुल्लंघ्य वाहुल्यादित्वमिष्यते॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २६

स्फुरत्यामन्त्रणे न स्यादोत्वं सौ परतस्त्रिषु।
दीर्घबिन्दू च देकाम देविलासिनि देमहु[2]॥

आत ए ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे भवत्येत्वमातस्सौ परतः स्त्रियाम्।
हे माले महिले मुद्धे जाए वाले सिले[3] तथा॥

---

१ वनानि-दधीनि-मधूनि-वधूमुखानि दृष्ट्वा लज्जन्ति प॰
नि किम्. २ हेकाम-हेविलासिनि-हेमधु. ३ मुग्धे-जाये-शि

ईदूतोर्ह्रस्वः ॥ २८ ॥

ईदूतोः स्यात्स्त्रियां ह्रस्वः स्फुरत्यामन्त्रणे यथा ।
देणारि महि चाउंडि देकंदु वहु वीरसु ।

ऋत आरस्सुपि ॥ २९ ॥

ऋतस्तावत्पदान्त्यस्य भवेदारः परे सुपि ।
पुंसि प्रायेण भत्तारो कत्तारो तद्वदिष्यते ॥

मातुरा ॥ ३० ॥

संबंधार्था हि सा षष्ठी मातुरित्यत्र या भवेत् ।
तत्सम्बन्धिन आत्वं स्यान्माआ मालादिवत्परम् ॥

उज्जश्शष्टाङस्सु वा ॥ ३१ ॥

ऋत उत्वं भवेज्जश्शष्टाङस्सु परतो न वा ।
भत्तुणो होन्ति भत्तू वा भत्तारो वा जसि क्रमात् ॥
भत्तुणो एहि भत्तू वा भत्तारो वा शसि क्रमात् ।
भत्तुणा सहिदा बाला भत्तारेण तथैव टि ॥
भत्तुणो ङसि भत्तुस्स भत्तारस्स च वा भवेत् ।
इष्यते भर्त्तुरित्वं वा तथा भवति भट्टिणो ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३२ ॥

अरादेशः पितृभ्रातृजामातृणामृतो भवेत् ।
पिअरो भाअरो तद्वदपि जामाअरो तथा[1] ॥

आ च सौ ॥ ३३ ॥

आत्वं सौ परतस्तेषां चकारात्तु भवेदरः ।
पिआ च पिअरो भाआ भाअरो तादृशः परे[2] ॥

राज्ञः ॥ ३४ ॥

परतः सौ भवत्यात्वं राज्ञोऽन्त्यस्य हलो लुकि ।
सामर्थ्यात्स्यादकारस्य राजा राआ निगद्यते ॥

आमन्त्रणे बिन्दुर्वा ॥ ३५ ॥

आमन्त्रणे भवेद्राज्ञो बिन्दुः सौ परतो न वा ।
देराअं परिपालेसु महिं देराअ वा भवेत्[3] ॥

जश्शस्ङसां णो वा ॥ ३६ ॥

राज्ञो जश्शस्ङसां णोत्वं विकल्पेन विधीयते ।

१ सुपि-आरापवादः. २ पिता-भ्राता. ३ हे राज... पालय महीम्.

राआ वा होन्ति राआणो जसः कार्यं क्रमादिदम् ॥
राआणे सेवए सेला राआणो वा तथा शसि ।
राइणो केअरं रज्जं रण्णो राअस्स वा ङसि ॥

आमो णं ॥ ३७ ॥

आमो विधीयते णत्वं राजन् शब्दे तु नित्यवत् ।
राज्ञां भवति राआणमित्याहुः शब्दकोविदाः ॥

टो णा ॥ ३८ ॥

राजन् शब्दस्य णाभावः टा इत्येतस्य कथ्यते ।
राज्ञा रक्षितमित्यर्थे रण्णा वा राइणाऽथ वा ॥

ङसो द्वित्वं ङलोपश्च ॥ ३९ ॥

ङसो द्वित्वं ङलोपश्च चकाराण्णोत्वमुच्यते ।
भवेद्रज्यमिदं रण्णो राणो वा जज्जमेव हि[1] ॥

इदद्वित्वे ॥ ४० ॥

द्वित्वाभावे भवेदित्वं जात्परं टाङसोः पुनः ।

---

१ भवेद्राज्यमिद राज्ञो राज्ञो वा जय्यमेव हि.

राइणा रक्खिआ भूमी राइणो केरआ मही[1] ॥

णो णमो राद् ङसि ॥ ४१ ॥

परतो णो णमो रात्वमङस्यत्र विधीयते ।
राआणो होन्ति राआणं रण्णोवा राइणो ङसि ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४२ ॥

आत्मनस्तु विकल्पेन अप्पाणा देश उच्यते ।
अप्पाणो पुनरत्ता वा स्यादप्पा वा यथाविधि ॥

इत्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४३ ॥

अनादेशे भवेदित्वं द्वित्ववर्जं च राजवत् ।
अत्ता सोऽयं भवत्यप्पा स्यादादेशे तु वृक्षवत् ॥

ब्रह्माद्योप्येवम् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मादयोऽपि शब्दाः स्युरात्मवद्रूपलक्षणे ।
ब्रह्मा बह्मा भवत्यूष्मा उम्हा तद्वद्युवा जुवा ॥

1 राज्ञा रक्षिता भूमिः राज्ञः क्रेया मही.

सर्वादेर्जस ए ॥ ४५ ॥

सर्वादेः सर्वनाम्नः स्याज्जस एत्वं परस्य तु ।
सव्वे एक्के परे अण्णे के जे ते इअरे ईमे[1] ॥

ङेः स्सिम्मित्थाः ॥ ४६ ॥

उक्ता द्विभूताः स्सिम्मित्था सर्वादेरुत्तरस्य ङेः ।
सव्वस्सि पुनरण्णम्मि परत्थ च तथा तथा ॥

इदमेतत्किंयत्तद्भ्यष्ट इणा वा ॥ ४७ ॥

इणा स्यादिदमेतत्किं यत्तद्भ्यष्टः परस्य वा ।
इमिणा एमिणा तद्वत्किणा भूयो जिणा तिणा ॥
इमेण पुनरेदेण केण जेण च तेण च ।
इत्येवं वा प्रयोक्तव्याः पञ्च स्युरिदमादयः ॥

आम एसिं ॥ ४८ ॥

स्यादेसिमिदमादिभ्य आमः स्थाने विकल्पतः ।
इमेसिं तद्वदन्येषु पक्षे स्याद्वृक्षशब्दवत् ॥

---

१ सर्वे एके परे अन्ये के ये ते इतरे इमे.

कियत्तद्भ्यो ङस आसः ॥ ४९ ॥

आस इत्ययमादेशः कियत्तभ्द्यो ङसो भवेत् ।
विभाषा कास वा कस्स जास तास तथापरौ ॥

ईतस्सास्से ॥ ५० ॥

ईतस्सास्से किमादिभ्यो ङसो वा भवति स्त्रियाम् ।
किस्सा किस्सेऽथवा तद्वत्पञ्च स्युरिदमादयः ॥

ङेर्हिं ॥ ५१ ॥

हिं वा ङेः स्यात्किमादिभ्य उत्तरस्य कहिं जहिं ।
तहिं पक्षे भवेत्कत्थ जम्मि तत्थ तथा मतम् ॥

आहे इआ च काले ॥ ५२ ॥

आहे इआ इतीमौ द्वौ काले वाच्ये मतौ च ङेः ।
किमादिभ्यश्चकारेण ङेस्सिम्मित्थास्तथैव च ॥
काहे जाहे तथा ताहे कइआ जइआ पुनः ।
आ कम्मि कस्सि च तथा तद्वत्कहिं जहिं ॥

त्तो दो ङसेः ॥ ८३ ॥

किमादिभ्य इह त्तो दो ङसेः स्यातामुभावपि।
कत्तो कदो जदो जत्तो तदो तत्तो भवेत्पुनः ॥

तद ओ ॥ ८४ ॥

तद ओत्वं ङसेर्ब्रूयात्तदः स्वेनाप्यचा सह।
तो तत्तो क इमं अग्गे इति लक्ष्ये प्रसिध्यति ॥

ङसा वा से ॥ ८५ ॥

तच्छब्दस्य ङसा सार्धं सेभाव इह वा भवेत्।
से धणं तास वा तस्स तथा लक्ष्येषु दृश्यताम्॥

आमा सिं ॥ ८६ ॥

आमा सह सिमादेशस्तच्छब्दस्य विकल्पतः।
सि वच्छाणं फलं पोप्फं पक्षे ताणमितीह वा ॥

किमः कः ॥ ८७ ॥

परतः सुपि कादेशः किंशब्दस्य प्रयुज्यते।
स्वादीनां प्रकृतत्वेन को के कं कस्स कम्मि च॥

इदम इमः ॥ ५८ ॥

इदमः परतः स्वादाविमादेशः प्रकीर्तितः ।
इमो इमे इमेणं च नेयमेवं परत्र च ॥

स्सस्सिमो रत् ॥ ५९ ॥

इदमः स्सस्सिमो रत्वं परतस्तु विकल्पतः ।
अस्स रज्जं ण ओ अस्सि इमस्से मस्सिमेव वा ॥

ङेर्दैन हः ॥ ६० ॥

इदमो ङेर्दकारेण सह हत्वं भवेन्न वा ।
इह पक्षे भवेदस्सिं इमस्सिं वापि जायते ॥

न त्थः ॥ ६१ ॥

ङेः स्सिम्मित्था इति प्राप्ते त्थादेशो नेदमो भवेत् ।
इह ठाइ च अस्सिं वा इमस्सिं भवति त्रिधा ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ ६२ ॥

स्वमोः परत आदेशा इदमः स्युर्नपुंसके ।
पुनरिणं चात्र तृतीय इणमो मतः ॥

इदं घणमिणं कुंडमिणमो वणमंडलम् ।
प्रायो लोपापवादार्थमिदमित्यार्थिको विधिः ॥

एतदः सावोत्वं वा ॥ ६३ ॥

एतदः परतः सौ वा भवत्योत्वं तु तद्यथा ।
एस गच्छइ[1] राएसी एसो कुणइ साहसम् ॥

त्तो ङसेः ॥ ६४ ॥

त्तो इत्येष द्विरुक्तः स्यादेतदो वा ङसेः पुनः ।
एत्तो वा पुनरेआदो एआदु च तथा पुनः ॥

त्तोत्थयोस्तलोपः ॥ ६५ ॥

त्तोत्थयोः परतो लोपस्तकारस्यैतदो भवेत् ।
एत्तो एइ महाराओ इत्थ ठाअइ मंडवे[2] ॥

तदेतदोः सस्सावनपुंसके ॥ ६६ ॥

तदेतदोस्तकारस्य सादेशस्त्वनपुंसके ।
परतः सौ तु सो एसो तं एदं स्यान्नपुंसके ॥

---

१ एषा गच्छति राज्यश्रीः एष करोति साहसम्. २ एतस्मादेति महाराजः । एतस्मिंस्तिष्ठति मण्डपे.

अदसो दो मुः ॥ ६७ ॥

अदसस्तु दकारस्य मुत्वं स्यात्परतः सुपि ।
अविशेषेण सर्वेषु लिङ्गेष्वपि च दृश्यताम् ॥
अमूचंदो अमूजोण्हा अमु कुमुअमुज्जलं[1] ।
वायुशब्दवधूशब्दमधुशब्दा इव त्रिषु ॥

ह्रश्च सौ ॥ ६८ ॥

दकारस्यादसो हत्वं परतः सौ भवेत्त्रिषु ।
ओत्वादि बहुलं न स्यादह सेलो णई वणं[2] ॥*॥

पदस्य ॥ ६९ ॥

पदस्येत्यधिकारोऽयं द्विशब्दस्य विधेरधः ।
वेदितव्यं पदस्येति यदितोऽनुक्रमिष्यते ॥

युष्मदस्तु तुवं सौ ॥ ७० ॥

स्यातां युष्मत्पदस्य द्वावादेशौ परतश्च सौ ।
तुं तुवं चेति तुं होसि तुवं सोहसि चन्दमो[3] ॥

---

१ असौ चन्द्रः असौ ज्योत्स्ना अदः कुमुदमुज्ज्वलम्. २ असौ शैलो नदी वनम्. ३ त्वं भवसि त्व शोभसे चन्द्रमः.

तुम-ममि च ॥ ७१ ॥

परतोऽमि तुमं च स्याच्चकारात्परतश्च सौ ।
तुमं पेच्छामि[1] सौ भूयस्तुं सोहसि तुवं तुमं ॥

तुज्झे तुम्हे जसि ॥ ७२ ॥

तुज्झे तुम्हे इतीमौ द्वावादेशौ परतो जसि ।
युष्मत्पदस्य तेन स्यात्तुज्झे तुम्हे णिअच्छह[2] ॥

वो च शसि ॥ ७३ ॥

परतः शसि वोभावः स्याच्चकारेण यौ जसि ।
आदेशौ तौ च वो एमि तुज्झे तुम्हे णमामि[3] हं ॥

टाङ्योस्तइ तए तुए तुमए ॥ ७४ ॥

युष्मदः परतष्टाङ्योः सतोस्तइ तए तुए ।
तुमए चेति चत्वार आदेशाः स्युर्द्वयोरपि ।

---

१ त्वां पश्यामि त्वं शोभसे. २ यूय पश्यत. ३ युष्मा-न्नमाम्यहम्.

तइ दिण्णं तए दिण्णं तुए च तुमए कअं ।
तइ रज्जं तए चित्तं तुए च तुमए ठिअं[1] ॥

ङसि तुव-तुम-तुह-तुब्भ-तुज्झ-तुम्हाः ॥ ७५ ॥

तुव-तुज्झ-तुमा-स्तुब्भ-तुह-तुम्हाः षडप्यमी ।
ङसि युष्मत्पदस्य स्युस्तुव जाआ तथा परे[2] ॥

आङि च तेदे ॥ ७६ ॥

ते दे स्यातां तृतीयैकवचने चान्ङसि स्मृतौ ।
आङि ते दे कअं चित्तं ङसि तेदे वणं इणं[3] ॥

तुमाइ च ॥ ७७ ॥

तुमाइः स्यात्तृतीयैकवचने सति युष्मदः ।
त्वया घटितमित्यत्र तुमाइ घडिअं विदुः ॥

---

१ त्वया दत्तं त्वया कृतं त्वयि राज्यं त्वयि चित्तं त्वयि स्थितम्. २ तव जाया. ३ त्वया कृत चित्र तव वनमिदम्.

तुज्झेहि तुम्हेहि भिसि ॥ ७८ ॥

तुज्झेहि भिसि तुह्मेहीत्यपि द्वौ युष्मदः स्मृतौ ।
तुज्झेहि लिहिअं चित्तं तुह्मेहि कहिअं[1] इणं ॥

ङसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ७९ ॥

ङसौ तत्तो तइत्तो च तुमादो च तुमादु च ।
तुमाहीत्यपि पञ्च स्युरादेशा युष्मदः क्रमात् ॥
तत्तो तइत्तो इत्यन्यदेवं रूपं निरूप्यताम् ।
ग्रन्थबाहुल्यशङ्कातः सर्वेषां नोपदिश्यते ॥

तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो भ्यसि ॥ ८० ॥

तुम्हाहिंतो भवेत्तद्वत्तुम्हासुंतो अपि भ्यसि ।
तुम्हाहिंतो धणं देमि तुम्हासुंतो णमो सुरा ॥
तुम्हाहिंतो धणं लब्धं तुम्हासुंतो विणिग्गओ[2] ॥

---

१ युष्माभिर्लिखित चित्र युष्माभिः कथितमिदम्. २ युष्मभ्य धन ददामि युष्मभ्य नमः सुराः. युष्मद्धनं ल० युष्मद्विनिर्गतः

वो-हौ-तुज्झाण-तुम्हाण-मामि ॥ ८१ ॥

वो हौ तुज्झाण तुम्हाण मामि तु स्याच्चतुष्टयम् ।
वो वा धणं हौ धणं वा तुज्झाणं धणमित्यपि ॥
तुम्हाणं धणमित्याहुः प्राकृतज्ञानकोविदाः[1] ॥

ङौ तुमस्सि तुमम्मि ॥ ८२ ॥

ङौ तुमस्सि तुमम्मीति द्वावादेशौ च युष्मदः ।
तुमस्सिं णिहिआ लच्छी तुमम्मि णिहिओ जओ[2]॥

तुम्हेसु तुज्झेसु सुपि ॥ ८३ ॥

युष्मत्पदस्य तुम्हेसु तुज्झेसु परतः सुपि ।
तुम्हेसु संठिअं कज्जं तुज्झेसु ठिअमित्यपि[3] ॥ * ॥

अस्मदो हमहमहअं सौ ॥ ८४ ॥

हं अहं अहअं चेति त्रयोऽप्यस्मत्पदस्य सौ ।
परतस्स्युरिहादेशा हं अहं अहअं वणे[4] ॥

---

१ युष्माक धनम्. २ त्वयि निहिता लक्ष्मीः त्वयि हितो जयः. ३ युष्मासु संस्थित कार्यम्. ४ अहं वने.

म्मिरम्मि च ॥ ८५ ॥

अम्मि सत्यसदो मि स्याच्चकारात्परतश्च सौ ।
मि पेच्छसु पिए तामि होमि तुज्झ पसाअओ[1] ॥

मं ममं ॥ ८६ ॥

आदेशौ मं ममं चेति तत्रापि परतः स्मृतौ ।
अस्मत्पदस्य मं पेच्छ ममं पेच्छसु वेल्लहे[2] ॥

अम्हे जश्शसोः ॥ ८७ ॥

अम्ह इत्ययमादेशो जश्शसोः परयोर्भवेत् ।
अस्मत्पदस्य तेन स्यादम्हे पेच्छाम पेच्छसु[3] ॥

आङि च मे ममाइ ॥ ८८ ॥

अस्मत्पदस्य सत्याङि भवेन्मे च ममाइ च ।
मे किवि भणिअं कव्वं ममाइ लिहिअं च[4] तं ॥

---

१ मा पश्य प्रिये-तस्मादहं भवामि तव प्रसादात्.
२ मा पश्य वल्लभे. ३ वयं पश्यामः । अस्मान्पश्य.
४ मया किमपि भणितं काव्यं मया लिखितं च तत्.

ङौ च मइ मए ॥ ८९ ॥

ङौ चकाराच्च सत्याङि स्यातां मइ मए इति ।
ऊढो मइ मए कामो माणो मइ मए ठिओ[1] ॥

अम्हेहि भिसि ॥ ९० ॥

आदेशोऽभिहितस्सोऽयमम्हेहीत्यस्मदो भिसि ।
अम्हेहि रक्खिओ धम्मो कासारेहि रसो विअ[2] ॥

मत्तो-मइत्तो-ममादो-ममादु-ममाहि ङसौ ॥ ९१ ॥

ङसौ मत्तो मइत्तो च ममादो च ममादु च ।
ममाहि चेति पञ्च स्युर्गओ मत्तो तथा परे[3] ॥

अम्हाहिंतो अम्हासुंतो भ्यसि ॥ ९२ ॥

अम्हाहिंतो भवेत्तद्वदम्हासुंतो अपि भ्यसि ।
अम्हाहिंतो गआ दोसा अम्हासुंतो गओ मदो[4] ॥

---

१ ऊढो मया कामः । मानो मयि स्थितः. २ अस्माभी रक्षितो धर्मः कासारै रस इव. ३ गतो मत्. ४ अस्मत् दोषाः । अस्मत् गतो मदः.

मे-मम-मह-मज्झा ङसि ॥ ९३ ॥

असत्पदस्य निर्दिष्टा आदेशा ङसि मे मम।
मह मज्झेति चत्वारो मे धणं[1] त्वपरे तथा।

णो अम्ह अम्हाणमम्हो आमि॥९४॥

आमि णो अम्ह अम्हाण अम्हो इत्यसदः स्मृताः।
आदेशा इह चत्वारो णो धणं तादृशाः परे[2] ॥

ममस्सि ममम्मि ङौ ॥ ९५ ॥

ङौ ममस्सि ममम्मीति द्वावादेशाविहासदः।
ममस्सि णिहिअं दुक्खं ममम्मि पडिअं सुहं[3] ॥

अह्मेसु सुपि ॥ ९६ ॥

आदेशोऽसत्पदस्य स्यादह्मेसु परतः सुपि।
अह्मेसु लग्गए दिट्ठी फोप्फेसुं भमरि व्व से[4] ॥*॥

---

१ मे धनम्. २ अस्माकं धनम्. ३ मयि निहितं दुःखं मयि पतितं सुखम्. ४ अस्मासु लगति दृष्टिः पुष्पेषु भ्रमरीवास्याः.

द्वेर्द्दो ॥ ९७ ॥

पदस्येति निवृत्तं तद्द्वेर्दोत्वं स्यात्सुबुद्गमे ।
दो जणा दोहि णिप्फण्णं ठिअं दोसु तथा परे ॥[1]

त्रेस्तिः ॥ ९८ ॥

स्वाद्युत्पत्तौ त्रिशब्दस्य तिरादेशो विधीयते ।
तिगुणा तीहि णिक्कंतं तीसुंतो तीहि राअइ ॥[2]

तिण्णि जश्शस्भ्याम् ॥ ९९ ॥

तिण्णिरित्ययमादेशस्त्रेर्जश्शस्भ्यां सह स्मृतः ।
तिण्णि सोहन्ति राआणो तिण्णि पेच्छसु वल्लहे ॥[3]

द्वेर्दुवे वेण्णि वा ॥ १०० ॥

द्वेरुक्तो सह जश्शस्भ्यां दुवेवेण्णीत्युभावपि ।
दुवे वेण्णि गुणादो वा दुवे वेण्णि णिअच्छसुं ॥[4]

---

१ द्वौ जनौ द्वाभ्या निष्पन्न स्थित द्वयोः. २ त्रयो गुणास्त्रिभिर्निष्क्रान्त, त्रिभ्यस्त्रिषु राजति. ३ त्रयः शोराजानः त्रीन्प्रेक्षस्व वल्लभे. ४ द्वौ गुणौ । द्वौ पश्य.

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ १०१ ॥

चतुश्शब्दस्य चत्तारो चत्तारीति द्वयं भवेत्।
जश्शस्भ्यां सह चत्तारो होन्ति चत्तारि पेच्छसु[1]॥

एषा मामो ण्हं ॥ १०२ ॥

द्वेस्त्रेश्च चतुरश्चेति त्रयाणामविशेषतः।
आमो ण्हादेश उक्तस्तद्दोण्ह तिण्ह चउण्ह च[2]॥

शेषोऽदन्तवत् ॥ १०३ ॥

यस्मात्सुपोऽनदन्तत्वान्नोक्तः शब्दादसौ पुनः।
अदन्तवद्भवेत्पूर्वविधानस्याविरोधतः॥
अग्गी अग्गीहि अग्गीदो वाऊसु च कइम्मि च।
मालाहिं च वहूहिं च द्रष्टव्यं धीमताखिलम्[3]॥

ङसिङ्योर्नादेतौ ॥ १०४ ॥

अदन्तत्वेऽनदन्तानामादेतौ न ङसौ नङौ।
ङसावग्गीदु वाऊदो ङौ कविम्मि महुम्मि च[4]॥

---

१ चत्वारो भवन्ति चतुरः पश्य. २ द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णाम्. ३ अग्नयो अग्निभिरग्नेर्वायुषु कवौ मालाभिर्वधूभिः. ४ अग्नेर्वायोः कवौ मधुनि च.

ए भ्यसि ॥ १०५ ॥

भ्यस्येत्वमनदन्तानां न भवेन्नाप्यदन्तता ।
अग्गीसुंतो महूहिन्तो वहूहिन्तो तथापरे ॥

द्विवचने बहुवचनम् ॥ १०६ ॥

भवेद्वित्वे वहुत्वं च सर्वशब्दप्रवृत्तिपु ।
दोहि बाहूहि वेढन्ति दम्पई हापरोप्फरं[1] ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ १०७ ॥

चतुर्थ्याः सर्वशब्देषु षष्ठचादेशः प्रयुज्यते ।
सत्थि गोबम्हणाणं च णमो हरिहराण च[2] ॥
टाभिसाम्सुप्सु चेद्बिन्दुर्जश्शसोश्च नपुंसके ।
दृश्यते कुत्र चिल्लक्ष्ये मांसादित्वं तदा भवेत् ॥*॥

॥ इति प्राकृतमञ्जर्या सुब्विभक्तिनिरूपण नाम
पञ्चमः परिच्छेदः ॥ * ॥

---

१ द्वाभ्यां वाहुभ्यां वेष्टेते दम्पतीहापरस्परम्. २ स्व-
गोब्राह्मणाना च नमो हरिहरयोः.

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

तिङन्तप्रक्रिया ।

परिच्छेदे तु पूर्वस्मिन्विहिताः सुब्विभक्तयः ।
इदानीमिह धातुभ्यो योज्यन्ते तिङ्विभक्तयः ॥

ततिपो रिदेतौ ॥ १ ॥

ततिपोरित्वमेत्वं च प्रत्येकं भवतस्तिङोः ।
सहए सहइ द्वेधा तथा भासइ भासए[1] ॥

तिप्थासोः सि से ॥ २ ॥

सिपस्थासश्च निर्दिष्टौ द्वावादेशौ तथा सि से ।
पढसे पढसीत्येव तथा वड्ढसि वड्ढसे[2] ॥

इण्मिपोर्मिः ॥ ३ ॥

इण्मिपोरुभयोरेको मिकारादेश उच्यते ।
तुवरामि चिराआमि पवड्ढामि पढामि च[3] ॥

---

१ सहति भासते. २ पटसि वर्धसे. ३ त्वरे चिरायामि प्रवर्द्धे पठामि.

न्ति-ह्-थ-मो-मु-मा वह्नुपु ॥ ४ ॥

वहुपु न्ति-ह्था-मोमुमा इत्येते क्रमात्रिपु ।
प्रथमे त्वेक एव द्वौ मध्यमेऽथोत्तमे त्रयः ।
प्रथमे होन्ति वड्ढन्ति मध्यमे होह वड्ढ्थ ॥
उत्तमे सुणिमो होमु तुवराम वसाम च[1] ॥

अत एसे ॥ ५ ॥

ततिपोरपि सिप्थासोरेत्वं सेत्वं च ये मते ।
अतोनन्तरमेवैते निषिध्येते ततोऽन्यतः[2] ॥
हसए पढए पक्षे हसेइ च पढेइ च ।

---

१ भवन्ति वर्द्धन्ते भवथ-वर्धध्वे-जानीमः भवाम-त्वरामहे-वसामः. २ नियमार्थमिदं सूत्रमकारान्तादेव, एसे, इति भवति, नान्यत इति गमयति, तेनादन्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथममध्यमयोरेकवचनस्य यथासंख्यं ए, से, इत्यादेशौ वा भवतः, पक्षे इ, सि, इत्यपि-इत्थं चानदन्तानां धातूनां नात्मनेपरस्मैपदित्वभेदोपीति फलति.

णेइ होइ तथा देइ प्रतिषेधफलं त्विदम्[1] ॥

अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

सिप्थासोरनुवृत्त्या सिप्यस्तेर्लोपो विधीयते ।
तत्परस्मैपदित्वेन सन्तोसि पुरिसोसि च[2] ॥

म्हि मो-मु-मानां ह्मोऽधश्च ॥ ७ ॥

अधो मिमोमुमानां हः स्यादस्तेर्लुक् च पूर्ववत् ।
आगओम्हि णिसिद्धम्हो सिणिद्धम्ह, गअम्ह च[3] ॥

यक ईअ इज्जौ ॥ ८ ॥

ईय इज्ज इतीमौ द्वौ प्रत्ययस्य यकः स्मृतौ ।
हसीअइ गणिज्जन्ति महीअसि गणिज्जमि[4] ॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

यदान्त्यस्य भवेद्द्वित्वं धातोर्नेमौ तदा स्मृतौ ।
प्रतिषेधफलं त्वेतद्यथा हम्मइ गम्मइ[5] ॥

---

१ हसति, पठति, नयति, भवति, ददाति. २ शान्तोऽसि पुरुषोऽसि च. ३ आगतोऽस्मि, निषिद्धाः स्मः स्निग्धाः स्मः गताः स्म.. ४ हस्यते.गण्यन्ते महीयसे.गण्ये. ५ हम्यते, गम्यते.

न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतुश्च शानचश्चैव न्तमाणौ भवतो द्वयोः ।
वड्ढन्तो हसमाणा च तुवरंतमिति त्रिपु[1] ॥

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियामी च न्तमाणौ च भवन्ति शतृशानचोः ।
वसई च रमन्ती च णच्चमाणा च रोहई[2] ॥

धातोर्भविष्यति हि ॥ १२ ॥

धातोः परो हिकारः स्यात्काले वाच्ये भविष्यति ।
सन्तो होहिइ होहिन्ति तथा होहिसि होहिमि[3] ॥

उत्तमेस्साहा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्साहा मतौ हिश्च चकारतः ।
ततो होस्सामि होहामो तथा होहिमि होहिमु[4] ॥

---

१ वर्धन्तो, हसमानाश्चत्वरन्तम्. टी. प्राकृते पदाव्यवस्थितेर्व्यत्ययोत्र दर्शितः. २ हसन्ती, रममाणा नृत्यन्ती रुन्धती. ३ शान्तो भविष्यति-भविष्यन्ति-भविष्यसि-भविष्यामि. ४ भविष्यामि-भविष्यामः.

मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे गम्ये स्सं मतं वा मिना सह ।
होहिस्सं होहिमीत्येतदिच्छातः कथ्यते बुधैः[1] ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था ॥ १५ ॥

मोमुमैस्सह हिस्सा च हित्था च भवतो न वा ।
होहिस्सा वाऽथ होहित्था होहिमो वाऽथ होहिमु[2] ॥

कृ-दा-श्रु-वचि-गमि-रुदि-दृशि-रूपाणां काहं-दाहं-सोच्छं-वोच्छं-गच्छं-रोच्छं-दच्छमः ॥ १६ ॥

कृ-दा-श्रूणां वचेश्चैव गमेस्तद्वद्रुदेर्दृशेः ।
सप्तानां समरूपाणामप्येकस्मिन्भविष्यति ॥
काहं दाहं तथा सोच्छं वोच्छं गच्छं तथैव च ।
रोच्छं दच्छं च रूपेण मोच्छं भोच्छं च कीर्तिताः ॥

---

१ भविष्यासि. २ भवाम.

करिष्यामीति[1] काहं स्यात्तथोह्यन्तां परेऽपि च ।
मोक्ष्यामीति सरूपत्वं रूपशब्देन कथ्यते ॥
भविष्यत्युत्तमे ह्येते तत्राप्येकत्व एव च[2] ॥

श्रुवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्ज्जं वा हिलोपश्च ॥ १७ ॥

श्रुवादीनां पुरादेशास्त्रिषु स्युः पुरुषेषु वा ।
वर्जयित्वाप्यनुस्वारं हिलोपश्च तथा भवेत् ॥
सोच्छइ स्यात्तथान्येषु ततः सोच्छहिसीति वा ।
एवं सोच्छेमि तद्वत्ते स्युरेकत्वबहुत्वयोः ॥
उदाहार्यं तथा सोच्छिहिन्ति सोच्छिन्ति दृश्यताम् ।

---

१ करिष्यामि, दास्यामि, श्रोष्यामि, वक्ष्यामि, गमिष्यामि, रोदिष्यामि, द्रक्ष्यामि, मोक्ष्यामि, भोक्ष्यामि.
२ श्रोष्यति, श्रोष्यन्ति, श्रोष्यसि, श्रोष्यथ, श्रोष्यामि, ...ष्या : इत्यादि.

दु-सु-मु-विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

दुःसुर्मुश्च त्रयः प्रोक्ता एकस्मिन्वचने त्रिषु ।
विध्यादिषु तथार्थेषु होदु होसु च होमु च[1] ॥

न्तु-ह-मो बहुषु ॥ १९ ॥

बहुत्वे सति तेष्वेवं तुहमो इत्यमी स्मृताः ।
वड्ढन्तु पड़िवालेह वसामो णिअ मंदिरे[2] ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च ज्जज्जौ वा ॥ २० ॥

वर्तमाने मतौ ज्जज्जौ कालेऽनद्यतनेऽपि च ।
भविष्यल्लक्षणे नो वा विध्यादिषु चकारतः ॥
होइ होज्ज तथा होज्जा होहिईत्यत्र चेदृशौ ।
विध्यादिष्वपि चैकस्मिन् प्रथमे दृश्यते ध्रुवम् ॥

---

१ भवतु, भव, भवानि. २ वर्धन्ताम्, प्रतिपालयत, वसामो निजमन्दिरे.

नानेकाचः ॥ २१ ॥

अनेकाचश्च धातोर्न ज्जज्जौ स्यातामिहोत्तरौ ।
हसेइ तं हसिहिइ हसेउ च तथा तथा ॥
अनेकाचोऽपि केपांचित्पक्षे ज्जज्जौ मताविह ।
प्रायस्तत्प्रथमैकत्वे विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥
नतु धातोरनेकाचो ज्जज्जौ केपांचिदीप्सितौ ।
अन्येषां न परेषां तु धातुप्रत्ययमध्यगौ ॥

ईअ भूते ॥ २२ ॥

ईअ इत्ययमादेशो भूतार्थे च विधीयते ।
भुवीअ परिवालीअ पुढविं जेट्ठपंडवो[1] ॥

एकाचो हीअ ॥ २३ ॥

हीअ स्यात्पुनरेकाचो होहीअ च तथा परे ।
एकस्मिन्प्रथमे पुंसि दृश्यतेऽन्यत्र चेद्भवेत् ॥

---

१ बभूव पर्यपालयत्पृथिवीं ज्येष्ठपाण्डवः.

अस्तेरासी ॥ २४ ॥

अस्तेर्धातोर्भवेद्भूते काले लक्ष्येषु दृश्यताम् ।
आसी इत्ययमादेशः आसी राआ जहुट्ठिलो[1] ॥

णिच एदादेरात् ॥ २५ ॥

णिच एत्वं भवेदादेरात्वं चात्र विधीयते ।
कारेइ परिहासेइ संतारेइ तथा तथा ॥
अत आ मिपि वेत्यस्मादतोऽधिक्रियतामिति ।
सिंहावलोकनन्यायान्न स्यादात्वं यथा हलामे[2] ॥

आवे च ॥ २६ ॥

आवे चेत्ययमादेश एत्वमात्वं च पूर्ववत् ।
हसावेइ च हासेइ तथाऽन्येषु च दृश्यताम् ॥

आवि क्तभावकर्मसु वा ॥ २७ ॥

आवि क्ते परतो भावकर्मप्रत्यययोर्मिथः ।

---

१ आसीद्राजा युधिष्ठिरः. २ कारयति, परिहासयति, संतारयति, टी. अत इत्यनुवृत्तेरादिहलामात्व न भवति.

हासाविअं क्ते परतो हासिअं वा निगद्यते ॥
पढाविज्जइ विज्जामे काराविज्जइ साहसं ।
अथवा वर्ततां भूयो हसिज्जइ तथा तथा[1] ॥

नैदावे ॥ २८ ॥

क्ते भावकर्मणोश्चैव नत्वेदावे प्रकीर्तिते ।
पाढिअं हासिअं पश्चात्काराविअ मितीह वा ॥
पढावीअइ कव्वंमे वड्ढाविज्जइ मे फलं ।
पक्षे वड्ढिज्जइ फलं वड्ढिज्जाइअ मे फलं ॥
कारिज्जन्ति तथा पश्चात्करिज्जइ कराविअं ।
पड्ढाविज्जइ तद्वत्स्यात्पाडिअज्ज पढोविअं ॥

अत आ मिपि वा ॥ २९ ॥

आत्वं धातोरतोऽन्त्यस्य परतो मिपि कथ्यते ।
विकल्पेन ततो वेदं पढामि पढिमीति वा ॥

---

१ हासितं पाठ्यते विद्या, कार्यते साहसम्. २ पाठित कारितं पाठ्यते काव्यं मे वर्ध्यते मे फलं । कारय- तथा पश्चात्कारयति कारितं पाठ्यते, पाठितम्.

इञ्च बहुषु ॥ ३० ॥

उत्तमे स्याद्बहुष्वित्वं चकारादात्वमप्यतः ।
हसिमो वा हसामो वा गदिमो वा गदामु वा ॥

क्ते ॥ ३१ ॥

क्तप्रत्यये तु परतो धात्वन्त्यस्येत्वमस्त्यतः ।
हसिअं पढिअं तद्वत्पाढिअं कारिअं तथा[1] ॥

एञ्च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु ॥३२

परतः क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यत्स्वेत्वमुच्यते ।
चकारादित्वमप्यस्य धातोरन्त्यस्य जायते ॥
हसिऊण हसेऊण हसेउं हसिउं तथा ।
हसिअव्वं हसेएव्वं हसेहिन्ति हसिन्ति च[2] ॥

---

१ हसितं, पठित, तद्वत्पाठितं, कारित, तथा.
२ हसित्वा, हसितु, हसितव्य, हसिष्यन्ति.

लादेशे वा ॥ ३३ ॥

लादेशे परतो धातोरत एत्वं भवेन्नवा ।
पढेइ तद्वत् पेच्छेइ पक्षे पढइ पेच्छइ ॥
हसेअन्तो हसन्तो वा हसेमाणी तथैव वा ।
भुवेन्तं च भुवन्तं च त्रिषु चैवं विमृश्यताम्[1] ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां तिङ्विभक्तिनिरूपणं नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥ * ॥

---

1 पठति, पश्यति, हसन्, हसन्ती, भवन्.

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

धात्वादेशाः ।

अतिक्रान्ते परिच्छेदे तिङः प्रोक्ता विभक्तयः ।
तासामाधारभूतानां धातूनां विधिरत्र तु ॥

भुवो होभुवौ ॥ १ ॥

भुवो हो भुव इत्येतौ धातोरादेशतां गतौ ।
होइ होन्ति भुवन्तीह होन्तं भुवइ होहिइं ॥

क्ते तु भूः ॥ २ ॥

क्तप्रत्यये तु परतो भू इत्यादेश इष्यते ।
होभुवप्रतिषेधेन भूतं भूअं विदुर्बुधाः ॥

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

भवादेशो भुवो धातोः प्रादेरुत्तरवर्तिनः ।
राआपभवए रज्जे ण संभवइ बम्हणो ॥

---

१ भवति, भवन्ति; भवन्तम्, भविष्यति. २ राजा प्रभवति राज्ये. न संभवति ब्राह्मणः.

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

त्वरधातोर्भ्रमार्थस्य तुवरादेश उच्यते ।
किंणो तुवरसे गंतुं तुवरेइ च ते जणो[1] ॥

घूर्णेर्घोळः ॥ ५ ॥

घूर्णभ्रमण इत्यस्य घोळादेशं प्रचक्षते ।
ततो घोळइ घोळन्ति घोळिऊण च घोळिउं[2] ॥

नुदेर्नोळ्ळः ॥ ६ ॥

नुदप्रेरण इत्यस्य नोळ्ळादेशो विधीयते ।
ततो णोळ्ळइ णोळ्ळन्ति स्याण्णोळ्ळिहिइ णोळ्ळिउं[3] ॥

दूङो दूमः ॥ ७ ॥

दूमो धातोः प्रयोक्तव्यो दूमादेशस्ततो भवेत् ।
दूमेइ चापि दूमन्ति स्याद्दूमिहिइ दूमिउं[4] ॥

---

१ किन्नो त्वरसे गन्तु त्वरते च ते जनः २ घूर्णते, [illegible]न्ते, घूर्णित्वा, घूर्णितुम्. ३ नुदति, नुदन्ति, नो[illegible], नोत्तुम्. ४ दूयते, दूयन्ते, दविष्यते, दवितुम्.

पाटेः फाळः ॥ ८ ॥

धातोः पाटयतेरस्य फाळादेशो विधीयते ।
फाळेउं परिफाळेन्ति तथा फाळेइ फाळिअं[1] ॥

वृषादीनामृतोरिः ॥ ९ ॥

वृषादीनामृकारस्य रीत्यादेशः प्रयुज्यते ।
ततस्सस्से वरिसइ दीणोमरिसइ च्छुहं[2] ॥

अन्त्यस्यारः ॥ १० ॥

अरादेशः स्मृतो धातोर्ऋकारस्यान्त्यवर्त्तिनः ।
सरए मरए तद्वद्भरेइ च हरेइ च[3] ॥

कृञः कुणः ॥ ११ ॥

कृञो भवेत्कुणादेशः कुणेइ कुणए तथा ।
अरादेशश्च वक्तव्यः करेइ करए तथा[4] ॥

---

१ पाटयितु, परिपाटयन्ति, पाटयति, पाटितम्. २ सस्ये वर्षति, दीनो मर्षते क्षुधाम्. ३ सरति, म्रियते, तद्वद्बिभर्त्ति, हरतीति च. ४ करोति, कुरुते.

जृम्भेर्जंभाअः ॥ १२ ॥

जृभि गात्रविनामेऽस्य जंभा आदेश उच्यते ।
जंभाअइ महासीहो जंभाअन्ति पओहरा[1] ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १३ ॥

गेण्ह इत्ययमादेशो गृह्णतेरभिधीयते ।
ततो गेण्हइ गेण्हन्ति गेण्हिसे पुण गेण्हिमो[2] ॥

घे क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु ॥ १४ ॥

परतः क्त्वातुमुन्तव्यप्रत्ययेषु भवेद्ग्रहेः ॥
घे शब्दस्तेन घेत्तूण घेत्तुं घेत्तव्वमेव च[3] ॥

कृञः का भूतभविष्यतोश्च ॥ १५ ॥

कृञो भवति कादेशो धातोर्भूतभविष्यतोः ।
परतः क्त्वातुमुन्तव्यप्रत्ययेषु च तद्यथा ॥

---

१ जृम्भते महासिंहः, जृम्भते पयोधराः. २ गृह्णाति, गृह्णन्ति गृह्णीषे, पुनर्गृह्णीमः. ३ गृहीत्वा, ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम्.

भूते भवति काहीअ भविष्यति च काहिइ ।
काऊण सुकअं कादुं काअव्वं देव्व वंदणं[1] ॥

स्मरतेर्भर-सुमरौ ॥ १६ ॥

भरः सुमर इत्येतौ धातोस्तु स्मरतेः स्मृतौ ।
भरेइ सुमरावेइ भरामि सुमरामि च[2] ॥

भियो भा-वीभौ ॥ १७ ॥

भियो धातोस्तु भावीभावादेशौ विहिताविह ।
भाइ वीभइ वीभन्ति विभेइ च विभाइ च[3] ॥

म्लायो वा वाऔ ॥ १८ ॥

म्लै हर्षक्षय इत्यस्य मतौ वा वाअ इत्युभौ ।
वाइ वाअइ वाहिन्ति वाअहिन्ति च वाहिई[4] ॥

---

१ चकार, करिष्यति, कृत्वा, सुकृतम् कर्तुम्, कर्तव्यम् देववन्दनम्. २ स्मरति, स्मरामि. ३ बिभेति, बिभ्यति. ४ म्लायति, म्लास्यन्ति, म्लास्यति.

तृपस्थिप्पः ॥ १९ ॥

आदेशः कथ्यते धातोस्तृप्यतेस्थिप्प इत्ययम् ।
थिप्पेइए थिप्पअन्ति थिप्पिहिन्ति च थिप्पिअं[1] ।

ज्ञो जाणमुणौ ॥ २० ॥

आदेशाविह जानातेर्मतौ जाणमुणा उभौ ।
जाणाइ मुणए तद्वज्जाणाहिन्ति मुणन्ति च[2] ॥

जल्पे लो मः ॥ २१ ॥

जल्पधातोर्लकारस्य मकारादेश उच्यते ।
जम्पए किंति जम्पामि जम्पिहिन्ति च जम्पिसि[3] ।

स्थाध्यागां ठाअ-झाअ गाआः ॥ २२ ॥

तिष्ठतेर्ध्यायतेर्धातोर्गायतेश्च यथाक्रमम् ।
आदेशा विहिताष्ठाअ झाअ गाअ इति त्रयः ॥

---

१ तृप्यति, तृप्यन्ति, तर्प्स्यन्ति, तृप्त्वा. २ जानाति, ज्ञास्यन्ति, जानन्ति, च. ३ जल्पति, किमिति ।ि, जल्पिष्यन्ति, जल्पसि.

ठाअए इह ठाअन्ति झाअए झाअहिन्ति च ।
गाआमि गाइमो चेति त्रयाणां रूपनिर्णयः[1] ॥

ठा झा गा श्च भविष्यद्वर्तमानवि-ध्याद्येकवचने ॥ २३ ॥

ठाझागा विहितास्तेषां पूर्वोक्ताश्च चकारतः ।
विध्यादावेकवचने भविष्यद्वर्तमानयोः ॥
ठाइ ठाहिइ ठाएउ झाइ झाअइ झाहिइ ।
गाइ गाअइ गाहिन्ति ठाउ झाउ च गाउ च[2] ।

खादि-धाव्योः खा-धौ ॥ २४ ॥

स्यात्खादृ भक्षणे धावुगतिशुद्ध्योरिति द्वयोः ।
खा च धा च यथापूर्व विषयस्य व्यवस्थितिः ॥

---

१ तिष्ठति, तिष्ठन्ति, ध्यायति, ध्यास्यन्ति, गायामि, गायामः. २ तिष्ठति, स्थास्यति, तिष्ठेत्, ध्यायति, ध्यास्यति, गायति, गायसि, तिष्ठतु, ध्यायतु, गायतु.

खाहिन्ति अहि धाहिन्ति धाइ खाइ च खाहिइ ।
खाउ धाउ च खादव्वं खासु धासु च खासु च[1] ॥

ग्रसेर्घसः ॥ २५ ॥

घस इत्ययमादेशो ग्रसेर्धातोर्विधीयते ।
घसेइ घसिउं तद्वद्धसन्ति च वका झसं[2] ॥

चिञश्चिणः ॥ २६ ॥

चिण इत्ययमादेशश्चिनोतेरभिधीयते ।
चिणोइ चिण्णुए तद्वच्चिणन्ति च चिणामि च[3] ॥

क्रीञः किणः ॥ २७ ॥

किण इत्ययमादेशः क्रीणातेरिह कथ्यते ।
किणाए किणसे तद्वत्किणामि च किणन्ति च[4] ॥

---

१ खादिष्यन्ति, अभिधाविष्यन्ति, धावति, खादति, धावतु, खादिष्यति, खादतु, खादितव्यम्, खाद, धाव, खादामः. २ ग्रसति, ग्रसितुम्, ग्रसन्ति, बका झषम्.

चिनोति, चिनुते-चिन्वन्ति, चिनोमि. ४ क्रीणीते, [illegible], क्रीणामि, क्रीणन्ति च.

वेः के च ॥ २८ ॥

वेरुत्तरस्य तस्यैव के शब्दादेश उच्यते ।
चकारात्किण विकेइ तथा विक्किणए पुनः[1] ॥

उध्म उद्धुमः ॥ २९ ॥

ध्माधातोरुत्तरस्योत उद्धुमादेश उच्यते ।
उद्धुमाइ पुनस्तद्वदुद्धुमाए च दृश्यते[2] ॥

श्रद्धो दहः ॥ ३० ॥

श्रत्पूर्वस्य दधातेश्च दहादेशो विधीयते ।
णसद्दहेइ कोदेवा तथा सद्दहए पुनः[3] ॥

अवाद्गाहो वाहः ॥ ३१ ॥

गाहृविलोडने धातोरवादुत्तरवर्त्तिनः ।
वाहादेशो भवेत्तस्माद्दोवाहइ घणाघणो[4] ॥

काशेर्वासः ॥ ३२ ॥

वासादेशो भवेत्काशेरवादुत्तरवर्तिनः ।

---

१ विक्रीणाति, विक्रीणीते. २ उध्मायति. ३ न श्रद्दधाति, को देवान् श्रद्धत्ते. ४ अवगाहते घनाघनः.

ओवासअइ आआसं ओवासो णहु वो णहो ॥
देसु मे दर ओवासं ओवासो ण जसस्स[१] दे ॥

निरो मो माणः ॥ ३३ ॥

धातोर्माङ्मान इत्यस्य निर उत्तरवर्त्तिनः ।
माणादेशो भवेत्तस्य णिम्माणइ विहीजणं[२] ॥

क्षियो झिज्जः ॥ ३४ ॥

क्षियो धातोर्मतो झिज्जस्तनूझीणावि झिज्जइ ।
झिज्जन्ति हन्त झिज्जन्तं झिज्जमाणं च झिज्जिमो[३] ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३५ ॥

नकारयुग्दकारः स्यादन्त्यस्य तु भिदिच्छिदोः ।
भिन्दन्ति परिभिन्दामि भिन्दिमो छिन्दिमो तथा[४] ॥

---

१ अवकाशते, आकाशम्, अवकाशो न खलु वो नमः । देहि मे ईषदवकाशम् । अवकाशो न यशसस्ते. २ निर्मिमीते विधिर्जनम्. ३ तनुः क्षीणापि क्षयति. क्षयन्ति हन्त क्षयन्तं क्षीयमाणं च क्षयामः. ४ भिनत्ति, परिभिनद्मि, भिन्द्मः छिन्द्मः.

कथेर्ढः ॥ ३६ ॥

क्वथे निष्पाक इत्यस्य ढकारोऽन्त्यस्य कथ्यते ।
कढामि कढिअं तद्वत्कढिज्जन्ति कढिन्ति च[1] ॥

वेष्टेश्च ॥ ३७ ॥

वेष्टतेश्च भवेद्धातोरन्त्यस्य च ढकारता ।
वेढेण वेढिणी तद्वद्वेढणं परिवेढिउं[2] ॥

उत्समो लः ॥ ३८ ॥

उत्समोरुत्तरस्थस्य वेष्टेरन्त्यस्य लः स्मृतः ।
उव्वेल्लइ लआ तद्वदहीसंवेल्लए तरुं[3] ॥

रुदो वः ॥ ३९ ॥

रुदोन्त्यस्य भवेद्वत्वं रुवेइ रुविउं पुनः ।
द्वित्वं च दृश्यते तद्वदेत्थ मा रुव्वसीति च[4] ॥

---

१ क्वथामि, क्वथितम्, क्वथ्यन्ते. २ वेष्टेन, वेष्टिनी, तद्वद्वेष्टन, परिवेष्टितुम्. ३ उद्वेष्टते लता तद्वदहिस्सं-वेष्टते तरुम्. ४ रोदिति, रोदितुम् अत्र मा रोदिषीति

उदो विंजेः ॥ ४० ॥

विंजेरुदुत्तरस्थस्य वत्वमन्त्यस्य कथ्यते ।
उव्वेवइ पुनस्तद्वदुव्वेवन्ति जणा[1]वणे ॥

वृधेर्ढः ॥ ४१ ॥

अन्त्यस्य वर्द्धतेर्धातोर्ढकारादेश उच्यते ।
वड्ढए चैव वड्ढन्ति वड्ढिहिन्ति च [2]वड्ढिउं ॥

हन्तेर्मः ॥ ४२ ॥

धातोरन्त्यस्य हन्तेश्च मकारत्वं विधीयते ।
हम्मसे तह हम्मन्ति हम्मि हिन्ति च [3]हम्मिउं ।

रुषादीनां दीर्घः ॥ ४३ ॥

रुष रोषे, तुष तुष्टौ, शुष शोषण इत्यपि ।
रुष्यतेस्तुष्यतेश्चापि शुष्यतेश्च तथा तथा ॥
अचो दीर्घो भवेत्तेन रूपं रूसइ तू[4]सई ॥

---

१ उद्विजति, उद्विजन्ति, जना वने. २ वर्धते, वर्धन्ते, [illegible]ष्यन्ते, वर्धितुम्. ३ हंसि, तथा घ्नन्ति, हनिष्यन्ति, [illegible]. ४ रुष्यति, तुष्यति.

चो व्रजनृत्योः ॥ ४४ ॥

अन्त्यस्य व्रजनृत्योश्च चकारादेश उच्यते ।
वच्चए णच्चए तद्वद्वच्चिहिन्ति च णच्चिमो[1] ॥

युधि बुध्योर्झः ॥ ४५ ॥

युध्यतेर्बुध्यतेश्चैव झत्वमन्त्यस्य कथ्यते ।
जुज्झए बुज्झए तद्वज्जुज्झिहिन्ति च बुज्झिमो[2] ॥

रुधेर्न्धम्भौ ॥ ४६ ॥

रुणद्धेः पुनरन्त्यस्य न्धम्भौ बिन्दुयुतौ मतौ ॥
रुंधए रुंभए तद्वद्रुंधिहिन्ति च रुंधिमो[3] ॥

मृदो ळः ॥ ४७ ॥

मृद्नातेः पुनरन्त्यस्य ळकारादेश उच्यते ।
मळन्ति मळए तद्वन्मळिहिन्ति मळेमि च[4] ॥

---

१ व्रजति, नृत्यति, व्रजिष्यन्ति, नृत्यामः. २ युध्यति, बुध्यति, योत्स्यन्ति, बुध्यामः. ३ रुणद्धि, रोत्स्यन्ति, रुन्ध्मः. ४ मृद्नन्ति, मृद्नाति, मर्दिष्यन्ति, मृद्नामि च.

शदिपत्योर्डः ॥ ४८ ॥

अन्त्यस्य शदिपत्योश्च डकारत्वं विधीयते ।
सडए पडए तद्वत्सडिहिन्ति पडन्ति च[1] ॥

शकादीनां द्वित्वं वा ॥ ४९ ॥

वा स्याद्द्वित्वं शकादीनां सक्कए सकए तथा ।
तुद्दन्ति तुदए तद्वत्पुस्सिमो पुसिहिन्ति च ॥

प्रादेर्म्मीलः ॥ ५० ॥

भवेद्वा मीलतेर्द्वित्वं प्रादेरुत्तरवर्त्तिनः ।
संमीलये पमीलन्ति संमिल्लइ पमिल्लिमो ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ५१

परतः क्त्वातुमुन्तव्यप्रत्ययेषु भुजेर्वदेः ।
रुदेश्चाप्येवमादीनां लोपोन्त्यस्य विधीयते ॥

---

१ शीयते पतति, शत्स्यन्ति, पतन्ति च. २ शक्नोति, ...न्ति, तुदति, पोषामः पोषिष्यामः. ३ संमीलति, ...न्ति, संमीलन्ति, प्रमीलामः.

भोत्तूण भोत्तुं भोत्तव्वं वोत्तुं वोत्तूण तत्पुनः।
वोत्तव्वमिह रोत्तव्वं रोत्तुं रोत्तूण तादृशः[1]॥

श्रु-हु-जि-लूञ् धूञां णोऽन्त्यस्य ह्रस्वः॥

अन्त्यस्य श्रु-हु-जीनां णो लूञो धूञश्च कथ्यते।
दीर्घस्य च भवेद्ध्रस्वो यथासम्भवमत्र वै॥
सुणिमो हुणिमो तद्वज्जिणन्ति च लुणन्ति च।
लुणसे धुणसे तद्वद्धुणोमि जिणिमो तथा[2]॥

भावकर्मणोर्वश्च ॥ ५३ ॥

तेषां वश्च यगर्थे स्याच्चकाराण्णश्च कथ्यते।
सुव्वन्ति च सुणिज्जन्ति हुव्वए च हुणिज्जए[3]॥

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५४ ॥

गमादीनां द्विता वा स्याद्यगर्थेऽन्त्यस्य तद्यथा।

---

१ भुक्त्वा, भोक्तुम्, भोक्तव्यम्, वदितुम् उदित्वा, वदितव्यम्, रोदितव्यम्, रोदितुम्, रुदित्वा. २ शृणुमः, जुहुमः, जयन्ति, लुनन्ति, लुनीषे, धुनीषे, धुनोमि, जयामः. ३ श्रूयन्ते, हूयते.

गम्मए रम्मए तद्वद्गमए रमए तथा ॥
गमीअइ गमिज्जन्ति रमिज्जामि रमीअइ ।
आदिशब्देन तद्गम्यं यदाकृतिगणो भवेत्[1] ॥

दुह-लिह-वहां दुब्भ-लिब्भ-वब्भाः ५५

दुहो लिहो वहो दुब्भ लिब्भ वब्भास्त्रयः क्रमात् ।
यगर्थे तेन दुब्भन्ति तथा लिब्भइ वब्भइ[2] ॥

हृञ्कृञोर्हीरकीरौ ॥ ५६ ॥

हृञः कृञो हीरकीरौ यगर्थे परिकल्पितौ ।
हीरए कीरए तद्वत्तथा हीरइ कीरइ[3] ॥

ज्ञो णज्जणप्पौ वा ॥ ५७ ॥

णज्जणप्पौ मतौ ज्ञो वा णज्जए णप्पए तथा ।
जाणिज्जन्ति मुणिज्जन्ति जाणीअइ मुणीअइ[4] ॥

---

१ गम्यते, रम्यते, गम्यन्ते, रम्यन्ते. २ दुह्यन्ते, ...न्ते, उह्यते. ३ ह्रियते, क्रियते. ४ ज्ञायते, ज्ञायन्ते,

ग्रहेर्वा घेप्पः ॥ ५८ ॥

गृह्णातेस्तु विकल्पेन घेप्पादेशो विधीयते ।
घेप्पए पुण घेप्पन्ति गेण्हिज्जइ तथा तथा[1] ॥

क्तेन दिण्णादयः ॥ ५९ ॥

क्तप्रत्ययेन सहिता दिण्णाद्याः स्युर्निपातिताः ।
दत्तं दिण्णं तथा दट्ठं दक्कं रुण्णं च रोदने ॥
कइत्तं क्रियतेः सिद्धं दड्ढं भस्मीकृतं भवेत् ।
रक्कं रग्गं च तद्वत्स्यादादिराकृतितां व्रजेत् ॥

तक्षेरुप्पः ॥ ६० ॥

तक्षेर्धातोस्तथामुष्मिन् रुप्पादेशः प्रयुज्यते ।
रुप्पए रुप्पिअं चैव रुप्पिऊण च रुप्पिउं[2] ॥

खिदेर्विसूरः ॥ ६१ ॥

खिद्यतेरस्य धातोस्तु विसूरादेश उच्यते ।
विसूरइ विसूरन्ति विसूरह विसूरिमे[3] ॥

---

१ गृह्णाति, गृह्णन्ति, गृह्यते. २ तक्षति, त[क्षितः, त]क्षित्वा, तक्षितुम्. ३ खिद्यते, खिद्यन्ति, खिद्यथ,

क्रुधेर्जूरः ॥ ६२ ॥

क्रुध्यतेरस्य धातोस्तु जूराऽऽदेशो विधीयते
जूरिमो परिजूरन्ति जूरिहिन्ति च जूरइ[1]

चर्वेर्वज्भः ॥ ६३ ॥

चर्व भक्षण इत्यस्य वज्भादेशः प्रयुज्यते ।
वज्भईह च वज्भामि वज्भिहिन्ति च वज्भिमो[2] ॥

त्रसेर्वुज्जः ॥ ६४ ॥

त्रसेरिह च धातोस्तु वुज्जादेशः प्रयुज्यते ।
वुज्जन्ति वुज्जिमो तद्वद्वुज्जन्तो वुज्जिहिन्ति च[3] ॥

मृजेर्लुहपुसौ ॥ ६५ ॥

मृजेर्लुहपुसौ प्रोक्तावादेशत्वेन तद्यथा ।
लुहन्ति पुसए तद्वल्लुहिहिन्ति पुसामि च[4] ॥

---

१ क्रुध्यामः, परिक्रुध्यन्ति, क्रोत्स्यन्ति, क्रुध्यति. २ च- ते, चर्वामि, चर्विष्यन्ति, चर्वामः. ३ त्रस्यन्ति, ... , त्रस्यन्, त्रसिष्यन्ति. ४ मृजन्ति, मार्ष्टि ... ...यन्ति, मार्ज्मि.

वुड्डखुप्पौ मस्जेः ॥ ६६ ॥

वुड्डखुप्पौ विधीयेते आदेशत्वेन मज्जतेः ।
वुड्डामि खुप्पसे तद्वद्वुड्डिहिन्ति च खुप्पई[1] ॥

दृशेः पुळ णिअ णिअच्छ पेच्छाः ॥६७॥

पुळोणिओ णिअच्छश्च पेच्छश्चैव दृशेर्मताः ।
पुळए णिअसे तद्वण्णिअच्छामि च पेच्छिमो[2] ॥

शकेस्तर-चअ-तीराः ॥ ६८ ॥

शकेस्तरचऔ तीर इत्यादेशास्त्रयः स्मृताः ।
तरए चअसे तद्वत्तीरामि च तथा[3] तथा ॥

अन्येऽपि ॥ ६९ ॥

अन्येऽपि लक्ष्या एतस्माद्धात्वादेशाः प्रयोगतः ।
दृशो रूपादयश्चैव भुजेर्जेमादयोऽपि च ॥

---

१ मज्जामि, मज्जसि, मंक्ष्यन्ति, मज्जति. २ पश्यति, पश्यासि, पश्यामः. ३ शक्नोति, शक्नोषि, शक्नोमि.

शेषाणामदन्तता ॥ ७० ॥

शेषाणामप्यदन्तत्वं धातूनामिह कथ्यते ।
हसए अप्पए तद्वद्भमए मळए तथा ॥

अदादेशो बहुलम् ॥ ७१ ॥

अदादेशे तु धातूनां पूर्वोक्ता बहुलं मताः ।
धुवए धोवए धाए सुवए सोवए सए ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां धात्वादेशनिरूपणं नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥ ~ ॥

हसति, अर्पयति, भ्रमति, मलति.

अथाष्टमः परिच्छेदः ।

निपाताः ।

आदेशा विहिता धातोः परिच्छेदे गते पुनः ।
इदानीं तु विधीयन्ते निपाता इह तद्यथा ॥

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमादिष्ट आपरिच्छेदपूरणात् ।
संस्कृतानां निपातानां कार्याण्यत्र भवन्ति च ॥

हुं दानपृच्छानिवारणेषु ॥ २ ॥

हुं निपातो भवेद्दाने पृच्छायां च निवारणे ।
गेण्हसु हुं हुं कहेसु मामामुंचसु हुं सहि[1] ॥

च्चिअ चेअ अवधारणे ॥ ३ ॥

च्चिअ चेअ विनिर्दिष्टौ निपातावधारणे ।
महुरं च्चिअ भोत्तव्वं सो चेअ मह मल्लहो[2] ॥

---

१ गृहाणहु, हुं कथय मा, मा मुञ्च हुंसखि. २ मधुरमेव भोक्तव्यम्, स एव मम वल्लभः.

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओशब्दः सूचनायां स्यात्पश्चात्तापे विकल्पने ।
ओआगओ ओणिहओ राआओ पुरिसो ईमो[1] ॥

इर, किर, किल, अनिश्चिताख्याने ॥५॥

स्मृता अनिश्चिताख्याने इरश्चैव किरः किलः ।
कामीइर घणारम्भे किरसंजीवए किले[2] ॥

हु, खु, निश्चयवितर्कसंभावनासु ॥६॥

हु निश्चये वितर्के च मतः सम्भावनासु च ।
एसा हु रमणी सा खु कामिणी सा खुपीडए[3] ॥

इजे, रे, पादपूरणे ॥ ७ ॥

निपातौ द्वाविह प्रोक्ताविजे रे पादपूरणे ।
इजे करेमि आणत्तं केवलं रेहिए ईणं[4] ॥

---

१ ओ, आगतः, ओ, निहतो, राजा, वा पुरुषोऽयम्. २ कामी घनारम्भे सञ्जीवति किल. ३ एषैव रमणी, सा किंनी, सा पीडयेत्. ४ करोम्याज्ञसम्, केवल हृदये इदम्.

णवर[1], केवले ॥ ८ ॥

णवरेति निपातोऽयं केवलार्थे प्रयुज्यते ।
एसो णवर कंदप्पो एसा णवर सा रई[2] ॥

आनन्तर्य्ये णवरिअ ॥ ९ ॥

आनन्तर्ये निपातोऽस्ति योऽसौ णवरिअ स्मृतः ।
हन्तूण रावणं रामो गओ णवरिअ प्पहं[3] ॥

ऊ, क्षेपविस्मयसूचनासु ॥ १० ॥

ऊ क्षेपे विस्मये तद्वत्सूचनायां च कथ्यते ।
ऊ ओसरसु ऊ सूरो ऊ चंदो आगओ गओ[4] ॥

किणो, प्रश्ने ॥ ११ ॥

किणो इति निपातोऽयं प्रश्ने तावत्प्रयुज्यते ।
किणो गच्छसि तुण्हिक्को किणो रूसइ वम्महो[5] ॥

---

१ णवेर. २ एष केवल कदर्पः, एषा केवल सा रतिः. ३ हत्वा रावण रामो गतोऽनन्तर प्रधाम्. ४ ऊ अपस ऊ सूर्यः, ऊ चन्द्र आगतः गतः. ५ कि गच्छसि ० किरुप्यति मन्मथः.

अव्वो, अम्हो, दुःखसूचनासंभाषणेषु॥

अव्वो अम्हो मतौ दुःखसूचनाभाषणेषु च ।
अव्वो दड्ढो गओ कामो अम्हो साहसिओ पिओ[1]

अलाहि, निवारणे ॥ १३ ॥

अलाहीति निपातोऽयं प्रयोक्तव्यो निवारणे ।
अलाहि सहि लेहेण इमिणा तुज्झ का कहा[2] ॥

अइ, वले, संभाषणे ॥ १४ ॥

अइ शब्दो वले चैव मतौ संभाषणे त्विमौ ।
अइ वल्लह पेच्छेसु वले किणिग्घिणोसि[3] मं ॥

वि, वैपरीत्ये ॥ १५ ॥

विशब्दो वैपरीत्ये तु प्रयोक्तव्यस्तु तद्यथा ।
महुरोवि कडू कामो चिंतिज्जन्तोवि पीडई ॥

---

१ अहो दग्धो गतः कामः, अहो साहसिकः प्रियः. २ अलं सखि लेखेनानेन, तव का कथा. ३ अयि वल्लभ, , किंनिर्घृणोसि माम्. ४ मधुरोपि कटुः काम; मानोपि पीडयति.

वेव्वे, आमन्त्रणे ॥ १६ ॥

वेव्वे इति निपातोऽयं सद्भिरामन्त्रणे मतः ।
वेव्वे सुंदरि गच्छामो वेव्वे मा मार हम्मसु[1] ॥

आ, कुत्सायाम् ॥ १७ ॥

आ इत्युक्तो निपातोऽयं कुत्सायां हि प्रयुज्यते ।
आ अवेहि कहं मुक्ख ममं जप्पिउमिच्छेसि[2] ॥

रे, अरे, हरे, सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १८ ॥

सम्भाषणे च संभोगे कलहाक्षेपयोरपि ।
रे अरे च हरे चेति निपाताः परिकीर्तिताः ॥
रे गच्छसु अरे कोसि मह मुंचसु मं हरे[3] ॥

---

१ हे सुन्दरि गच्छामः हे मा मार जहि. २ आ अपेहि कथ मूर्ख मां जल्पितुमिच्छसि. ३ रे गच्छ, अरे कोसि, मम. मुञ्च मां हरे.

विव, मिव, विआ, इवार्थे ॥ १९ ॥

विवो मिवो विआश्चैव इवार्थे परिकल्पिताः ।
चंदो विव मुहं चंदो मिव चंदो विएति च[1] ॥

शेषं संस्कृतवत् ॥ २० ॥

कृत्तद्धितसमासादिश्शेषो गम्येत संस्कृतात् ।
उक्तलक्षणवृत्त्यैव तत्सर्वं च निरूप्यताम् ॥
उक्तं लक्षणमित्येवं तत्सर्वं परिकल्प्यताम् ॥

इति प्राकृतमञ्जर्यां निपातार्थनिरूपणं नामाष्टमः परिच्छेदः ॥ * ॥ समाप्तेयं प्राकृतमञ्जरी ॥ * ॥

संवत्सरेऽङ्कशरगोपृथिवी १९५९ मिते तु
श्रीवैक्रमे शुचिसिते दशमीशनौ च ।
यत्नान्मया प्रकटिताविधुमञ्जरीयं[2]
झोपाभिधानकलितेन मुकुन्दनाम्ना ॥ १ ॥

1 चन्द्र इव मुखं, चन्द्र इव. 2 नानारूपशब्दभूषिता.

अथात्रानुक्तानां निपातानामर्थाः उक्तानामप्य
विशेषाः प्रदर्श्यन्ते, शेषाश्च मूलोक्ता एवानु
सन्धेया आदिपदात् ।

अव्वो—अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विषादे, पश्चात्तापादौ.

अम्मो[1]—आश्चर्ये.

अप्पणो[2]—स्वयमर्थे.

अइ—सम्भावनादौ.

अणणाइ—नञर्थे.

आम—अभ्युपगमे.

इ, जे, रो, रा—पादपूरणे.

इहरा—इतरथार्थे.

उहं[3]—पश्यार्थे.

ऊ—गर्हादौ.

ए—अयि, रत्यर्थे.

एक्कसरिअं—झटिति, स
लर्थे च.

खु—विस्मयादौ.

जेण, तेण—लक्षणे.

णइ—अवधारणे, निषेधार्थे

णवरि—केवलार्थे.

णवि—वैपरीत्ये

त—वाक्योपन्यासे

दर—ईषदर्थे, अर्धे वा.

दे—सम्मुखीकरणे.

धू—कुत्सायाम्

पिव—इवार्थे.

पाडिक्क, पाडिएक—प्रत्येकार्थे

मणे—विमर्शे.

१ म्हो. २ णा. ३ ह.

माइ—माऽर्थे.
मामि—सख्या आमन्त्रणे.
मोरउल्ला—मुधार्थे
वणे—निश्चये, विकल्पे, अ-
अनुकम्पायां च.
वले—निर्धारणे.
व, व्व—इवार्थे.
व्व—अवधारणेऽपि
वेव्वे[1]—भये, वारणे, विषादे,
आमन्त्रणे च.
हद्धि[2]—विषादे, विकल्पे, सत्ये
निश्चये, पश्चात्तापे, सा-
तत्ये, गृहाणार्थे च.
हन्दे[3]—गृहाणार्थे.
हद्दी—निर्वेदे.
हला, हले—सख्याआमन्त्रणे.
हिर—किलार्थे.
हु—विस्मयादौ,

इत्यादयोऽन्येऽपि यथायथमनुसन्धेयाः बाहुलकगतेरित्यलम्.

---

१ व्वे. २ भं. ३ भ. ४ द्धि.